มังคลัตถทีปนี แปล

เล่ม ๕

พรรณนาความแห่งคาถาที่ ๙*

[๔๖๙] พึงทราบวินิจฉัยในคาถาที่ ๙ ดังนี้ : กิจมีการสำรวมอินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า ตบะ. กิจมีการเว้นจากเมถุนเป็นต้น ชื่อว่า พรหมจรรย์. การเห็นมรรคด้วยสามารถการตรัสรู้อริยสัจ ๔ ชื่อว่าอริยสัจจานทัสสนะ. การบรรลุหรือการพิจารณาเห็นพระนิพพานกล่าวคือพระอรหัตตผล ชื่อว่า นิพพานสัจฉิกิริยา. บทว่า **เอตํ เป็นต้น ความว่า เทพดา ท่านจงถือว่า "ตบะ ๑ พรหมจรรย์ ๑ การเห็นมรรคด้วยสามารถการตรัสรู้อริยสัจ ๑ การทำพระนิพพานให้แจ้ง ๑ กรรม ๔ อย่าง มีตบะเป็นต้นนี้ เป็นมงคลอันสูงสุด." ความสังเขปในคาถาที่ ๙ นี้เท่านี้ ส่วนความพิสดารในคาถาที่ ๙ นี้ ดังต่อไปนี้ : -**

* พระมหาฉาย สุวฑฺฒโน ป. ธ. ๘ วัดบวรนิเวศวิหาร แปล.

กถาว่าด้วยตบะ

[๔๗๐] ธรรมเป็นเครื่องเผาผลาญบาป ชื่อว่า ตบะ. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถา[๑] ท่านจึงกล่าวว่า "ธรรมที่ชื่อว่า ตบะ เพราะอรรถว่าเผาผลาญซึ่งธรรมทั้งหลายอันลามก."

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ตปติ** ความว่า ย่อมยังบาปธรรมทั้งหลายให้เร่าร้อน. ด้วยเหตุนั้น พระศัพทศาสตราจารย์ จึงกล่าวไว้ในหมวดธาตุมี **ภู** [๒]ธาตุเป็นต้นว่า "**ตป** ธาตุ ลงในอรรถว่ายังบาปธรรมทั้งหลายให้เร่าร้อน สำเร็จรูปเป็น **ตปติ**." หมวดธาตุมี **จุร** [๓]ธาตุเป็นต้นว่า "**ตป** ธาตุ ลงในอรรถว่า เผาผลาญ สำเร็จรูปเป็น **ตเปติ**. ลงในการีต สำเร็จรูปเป็น **ตาเปติ**." ศัพท์คือ **ตป เป็นไปในธรรมและวัตร. ด้วยเหตุนั้น ในปทาเนกัตถวรรค[๔] ท่านอาจารย์โมคคัลลานะ จึงกล่าวว่า "ศัพท์คือ ตป เป็นไปในธรรมและในวัตร."**

ฎีกาปทาเนกัตถวรรคนั้นว่า "ศัพท์คือ ตป นั้น เป็นไปในวัตร คือทิฏฐิสมาจาร (ความประพฤติโดยเอื้อเฟื้อด้วยดีด้วยอำนาจความเห็น).

[๔๗๑] คุณมีขันติเป็นต้น ชื่อว่า ธรรม. จริงดังนั้น ขันติ ชื่อว่า ตบะ (มา) ในบาทคาถานี้ว่า "ความอดกลั้นคือความทนทาน เป็น

๑. ป. โช. ขุ. ขุ. ๖๖. ๒. ป. โช. ขุ. สุ. ๒/๒๒๐ ๓. สทฺทนีติธาตุมาลา ๒๒๐
๔.อภิธานปฺปทีปิกา คาถาที่ ๒๐๖๒. แต่พยัญชนะต่างกันเล็กน้อย.

ตปธรรมอย่างยิ่ง.

ศีลชื่อว่าตบะ (มา) ในโลมสกัสสปชาดก[๑] "เราจักละกาม ทั้งหลายทำตบะ."

อุโบสถกรรม ชื่อว่าตบะ (มา) ในมหาหังสชาดก[๒]ว่า

"เราพิจารณาเห็นกุศลธรรมเหล่านั้น คือ ทาน ๑
ศีล ๑ บริจาค ๑ ความซื่อตรง ๑ ความอ่อน
โยน ๑ ตบะ ๑ [ความไม่โกรธ ๑ ความไม่
เบียดเบียน ๑ ความอดทน ๑ ความไม่ยินร้าย ๑
ซึ่งตั้งอยู่แล้วในตน.]"

กิจมีการเรียนพระพุทธพจน์เป็นอาทิ ก็ชื่อว่า ตบะ (มา) ใน บาทคาถานี้ว่า "ความเพียรเครื่องเผาผลาญกิเลสของหมู่ชนผู้พร้อม เพรียงกัน เป็นเหตุนำสุขมาให้."

ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาธรรมบท ท่านจึงกล่าวว่า "ก็การ เรียนพระพุทธพจน์ก็ดี การรักษาธุดงค์ก็ดี การกระทำสมณธรรม ก็ดี แห่งชนผู้พร้อมเพรียงกันทั้งหลาย คือหมู่ชนผู้มีจิตเป็นอันเดียวกัน ย่อมนำสุขมาให้; เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า **"สมคฺคานํ ตโป สุโข."**

[๔๗๒] ส่วนในฎีกาเทวปุตตสังยุต ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า "ก็ธรรมคือธุดงค์ ชื่อว่า ตบะ เพราะเผาผลาญ ความละโมภ ด้วย

๑.ชาตกฏฺฐกถา. ๕/๓๘๖ ๒. ชาตกฏฺฐกถา ๘ ๒๗๘

อำนาจแห่งตัณหา. ในหมวดธาตุมี **จุร**[๑] ธาตุเป็นต้น ท่านกล่าวว่า "ศีล ชื่อว่าตบะ ในบทว่า **ตโป** นี้ เพราะอรรถว่า ยังอกุศลกรรมทั้งหลายให้เร่าร้อน

แต่ในมงคลข้อว่า **ตโป** นี้ กุศลกิจมีการสำรวมอินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า ตบะ. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถา[๒] ท่านจึงกล่าวว่า "การสำรวมอินทรีย์ ชื่อว่า ตบะ เพราะเผาผลาญอกุศลเจตสิกธรรมมีอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ความเพียรชื่อว่า ตบะ เพราะเผาผลาญความเกียจคร้าน.

บรรดาความสำรวมอินทรีย์และความเพียรทั้ง ๒ นั้น ความสำรวมด้วยสติ ชื่อว่า อินทรียสังวร. ก็ความสำรวมด้วยสตินั้น โดยความก็คือตัวสติ. ด้วยเหตุนั้น ในฎีกามูลปริยายสูตร ท่านจึงกล่าวว่า "คุณเครื่องสำรวมอินทรีย์ ชื่อว่า สติสังวร. และคุณเครื่องสำรวมอินทรีย์นั้น เป็นไปแล้วอย่างนั้นนั่นแล (ชื่อว่า สติสังวร.)"

อรรถกถา[๓]สัพพาสวสูตรว่า "ธรรมที่มีชื่อว่า สังวร เพราะเป็นเครื่องกั้น. ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า "เพราะปิด คือกั้นไว้" คำว่า **สํวโร** นั่น เป็นชื่อของสติ.

[๔๗๓] ความจริง บุคคลผู้สำรวมด้วยการสำรวมอินทรีย์ ชื่อว่า ย่อมรักษาอินทรีย์ทั้งหลายเพื่อละอกุศลเจตสิกธรรมมีอภิชฌาเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น ในจตุตถวรรคปฐมปัณณาสก์ ในจตุกกนิบาต

๑. สทฺทนีติ ธาตุมาลา. ๒๒๑. ๒. ป. โช. ขุ. ขุ. ๑๖๗. ๓. ป. สู. ๑/๑๐๔

อังคุตตรนิกาย[๑] พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลายอย่างไร ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว เป็นผู้ไม่ถือโดยนิมิต (คือรวบถือ) เป็นผู้ไม่ถือโดยอนุพยัญชนะ (คือแยกถือ) อกุศลธรรมทั้งหลายอันลามก คืออภิชญาและโทมนัส พึงซ่านไปตาม (ครอบงำ) บุคคลผู้ไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุนั้นอยู่ เพราะการไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุใดเป็นเหตุ, ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์คือจักษุ ย่อมรักษาอินทรีย์คือจักษุ ย่อมถึงความสำรวมในอินทรีย์คือจักษุ. ภิกษุฟังเสียงด้วยหู ฯ ล ฯ สูดกลิ่นด้วยจมูก ฯ ล ฯ ลิ้มรสด้วยลิ้น ฯ ล ฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ฯ ล ฯ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว เป็นผู้ไม่ถือโดยนิมิต ฯ ล ฯ ย่อมถึงความสำรวมในอินทรีย์คือใจ ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุ เป็นผู้ชื่อว่ามีทวารอันสำรวมแล้ว ในอินทรีย์ทั้งหลาย."

บาลีอปริหานิสูตร จบ.

[๔๗๔] อรรถกถา[๒]ติกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "สองบทว่า **อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวาโร** ความว่า เป็นผู้มีทวารอันตนปิดแล้วในอินทรีย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖."

อรรถกถา[๓]ทุกนิบาตในอิติวุตตกะว่า "บทว่า **อคุตฺตทฺวาโร** คือ ผู้มีทวารอันไม่ปิดแล้ว เพื่อเฉลยคำถามว่า "ก็ภิกษุเป็นผู้มีทวารอันไม่คุ้มครองแล้วในธรรมอะไร ? พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "ใน

๑. องฺ. จตุกฺก ๒๑/๕๐. ๒. มโน. ปู. ๓/๑๐๔. ๓. ป. ที. อิติ. ๑๒๗.

อินทรีย์ทั้งหลาย."

ปกรณ์[๑]วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคว่า " หลายบทว่า **จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา** ความว่า เห็นรูปด้วยวิญญาณอันอาศัยจักษุซึ่งสามารถในการเห็นรูปอันได้โวหารว่า จักษุ ด้วยอำนาจแห่งเหตุ. บทว่า **น นิมิตฺตคฺคาหี** ความว่า ภิกษุไม่ยึดถือซึ่งสตรีนิมิตและบุรุษนิมิต หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีสุภนิมิตเป็นต้น คือย่อมตั้งอยู่ในนิมิตสักว่าเห็นแล้วเท่านั้น. บทว่า **นานุพฺยญฺชนคฺคาหี** ความว่า ไม่ยึดถือซึ่งอาการอันต่างโดยมือ เท้า การหัวเราะ ยิ้มแย้ม เจรจา และ เหลียวดูเป็นต้น อันได้โวหารว่า อนุพยัญชนะ เพราะปรากฏเนือง ๆ คือการกระทำความเป็นของปรากฏแห่งกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ ถือเอาซึ่งอวัยวะน้อยใหญ่อันมีอยู่ในสรีระนั้นอย่างเดียว. ในคำว่า **ยตฺวาธิกรณเมนํ** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ : ธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั่น พึงซ่านไปตาม คือติดตามบุคคลผู้นั้น คือผู้ไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุ ได้แก่เป็นผู้ไม่ปกปิดจักษุทวารด้วยบานประตูคือสติอยู่ เพราะเหตุใด ? คือเพราะเหตุแห่งการไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุใด ? หลายบทว่า **ตสฺส สํวราย ปฏิปชฺชติ** ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อประโยชน์ แก่การปิดอินทรีย์คือจักษุนั้น ด้วยบานประตูคือสติ. ก็ภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่โดยอาการอย่างนั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ย่อมรักษาอินทรีย์คือจักษุบ้าง, ว่า "ย่อมถึงความสำรวมในอินทรีย์คือจักษุบ้าง."

[๔๗๕] ฎีกา[๒]วิสุทธิมรรคว่า "บทว่า **การณวเสน** คือ ด้วย

๑. วิ. ม. ๑/๒๔. ๒. ป. มญฺ. ๗/๖๙.

อำนาจแห่งเหตุอันไม่ทั่วไป. แท้จริง พระผู้มีพระภาค ทรงอ้างผลด้วยอำนาจแห่งเหตุอันไม่ทั่วไป ดังอุทาหรณ์ว่า "หน่อข้าวเหนียวเสียงกลอง" ฉะนั้น. อีกนัยหนึ่ง คำว่า **จกฺขุนา** นั่น เป็นคำบ่งถึงจักษุที่วิญญาณอาศัยแล้ว โดยโวหารว่าจักษุเป็นที่อาศัย (แห่งวิญญาณ) เหมือนอุทาหรณ์ว่า "เตียงย่อมทำเสียง[๑]โห่" ฉะนั้น. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อิตฺถี ปุริสนิมิตฺตํ วา** นี้ ดังต่อไปนี้: ทรวดทรงที่บุคคลยึดถือโดยมุ่งถึงรูป ๑ ความนูนแห่งเนื้อถัน ๑ ความเป็นผู้มีปากไม่มีหนวด ๑ การเกล้าผมและการใช้ (นุ่งห่ม) ผ้า ๑ อิริยาบถต่าง ๆ มีการยืนการเดินไม่องอาจเป็นต้น ๑ ทั้งหมดอาศัยสันดานของหญิง ชื่อว่า สตรีนิมิต เพราะเป็นเหตุแห่งการรู้จักว่าหญิง. บุรุษนิมิตพึงทราบโดยปริยายตรงกันข้ามจากคำที่กล่าวแล้ว, พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สุภนิมิตฺตาทิกํ วา** นี้ ดังต่อไปนี้ : อาการที่น่าปรารถนาอันเป็นเหตุเกิดราคะ ชื่อว่า สุภนิมิต : พึงทราบการสงเคราะห์นิมิตทั้งหลายมีปฏิฆนิมิตเป็นต้น ด้วย **อาทิ** ศัพท์. ก็การสงเคราะห์นั้นพึงทราบว่าเป็นอาการอันไม่น่าปรารถนาเป็นต้น อันเป็นเหตุเกิดโทสะเป็นอาทิ. ในบาลีในอปริหานิสูตรนี้ อภิชฌากับโทมนัสเท่านั้นมาโดยย่อก็จริง. ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงปรารถนาการสงเคราะห์แม้ซึ่งอุเบกขานิมิตเข้าด้วย เพราะแม้โมหะอันเกิดขึ้นด้วยการเพ่งอารมณ์อันไม่เสมอ เป็นอสังวร. จริงอย่างนั้น พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ว่า "ความเป็นผู้มีสติหลงลืม หรือความไม่รู้" ก็อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอัญญาณุเบกขา (คือการวางเฉยเพราะความไม่รู้) ชื่อว่า อุเบกขานิมิต ในคำว่า

๑. หมายถึงเตียงที่บุคคลอาศัยอยู่ โดยเป็นสมุทาจารโวหารเรียกรวม.

อุเปกฺขานิมิตฺตสฺสาปิ นี้ และอุเบกขานิมิตนั้น พึงทราบด้วยอำนาจแห่งความเพ่งอารมณ์นั้น อันไม่เสมอ. เหตุแห่งราคะ โทสะ และโมหะ ท่านกล่าวว่า "เป็นสุภนิมิต" เป็นต้น โดยสังเขป ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระพุทธโฆษาจารย์ จึงกล่าวว่า "ซึ่งนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส." คำว่า **ทิฏฺฐมตฺเตเยว สณฺฐาติ** ความว่า หยุดอยู่ในอายตนะคือรูปสักว่าจักษุวิญญาณ และวิถีจิตจับแล้วเท่านั้น ต่อจากนั้นไปไม่กำหนดอาการมีว่างามเป็นต้นอะไร ๆ เลย. บทว่า **ปากฏภาวกรณโต** ได้แก่ เพราะทำความเป็นสภาพปรากฏ คือทำความเป็นสภาพแจ่มแจ้ง. จริงอยู่ เมื่อบุคคลกำหนดอยู่ซึ่งอวัยวะมีมือเป็นต้น แห่งวัตถุอันเป็นข้าศึก โดยอาการมีว่างามเป็นต้น, กิเลสทั้งหลาย เมื่อเกิดขึ้นในอวัยวะมีมือเป็นต้นนั้นร่ำไป ย่อมเป็นสภาพปรากฏชัด เพราะฉะนั้น อวัยวะมีมือเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นที่ปรากฏเนือง ๆ แห่งกิเลสเหล่านั้น. ก็การกำหนดอวัยวะมีมือเป็นต้นเหล่านั้น โดยอาการมีว่างามเป็นต้น ก็ได้แก่อาการคือการประชุมพร้อมแห่งภูตรูปและอุปาทายรูปอันตั้งลงแล้ว โดยอาการนั้น ๆ เพราะละอาการนั้นแล้ว สภาพอะไร ๆ ชื่อว่ามีมือเป็นต้นโดยปรมัตถะย่อมไม่มี; เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **"หตฺถปาท ฯ เป ฯ อาการํ น คณฺหาติ"** เพื่อจะเฉลยคำถามว่า "ก็ภิกษุย่อมยึดถือสิ่งอะไร ?" ท่านจึงกล่าวว่า "ยึดถืออวัยวะน้อยใหญ่ที่มีอยู่ในสรีระนั้นนั่นเอง." ภิกษุย่อมยึดถืออวัยวะอันมีอยู่ในสรีระนั้นมีผมและขนเป็นต้น หรืออาการสักว่าภูตรูปและอุปาทายรูปอย่างเดียว ตามความเป็นจริง. ท่านกล่าว

ว่า "เพราะเหตุแห่งการไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุใด" แล้วกล่าวอีกว่า "เพื่อประโยชน์แก่การปิดอินทรีย์คือจักษุนั้น ด้วยบานประตูคือสติ" ไม่กล่าวว่า "เพื่อประโยชน์แก่การปิดอสังวร." คำว่า เพื่อประโยชน์แก่การปิดอินทรีย์คือจักษุนั้นด้วยบานประตูคือสตินี้นั้น ท่านกล่าวไว้ก็เพราะทำอธิบายว่า "ความซ่านไปแห่งอภิชฌาเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงเพราะเหตุแห่งการไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุ ทรงแสดงว่า เป็นไปเพราะเหตุแห่งอินทรีย์คือจักษุอันภิกษุไม่สำรวมแล้วเท่านั้น." ด้วยว่า อินทรีย์คือจักษุ เป็นเหตุแห่งความซ่านไปแห่งอภิชฌาเป็นต้น อันเป็นไปในจักษุทวาร เหมือนอินทรีย์คือจักษุที่เป็นเหตุแห่งวิญญาณอันอาศัยทวารนั้นฉะนั้น. เมื่อความที่อินทรีย์คือจักษุอันภิกษุไม่สำรวมแล้ว มีอยู่, อกุศลเจตสิกธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้นย่อมซ่านไป เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสอสังวรโดยประ - การนั้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งอินทรีย์คือจักษุอันไม่สำรวมอยู่แล, นัยหนึ่ง[๑]

บทว่า **ยตฺวาธิกรณํ** ความว่า เพราะเหตุแห่งอินทรีย์คือจักษุใด. ในบทว่า **ยตฺวาธิกรณํ** นี้ มีโยชนาดังนี้ว่า "ถามว่า เพราะเหตุแห่งอินทรีย์คือจักษุเช่นไร ? แก้ว่า แห่งอินทรีย์คือจักษุที่ภิกษุไม่สำรวมแล้ว, ถามว่า ก็อินทรีย์คือจักษุเช่นไร ที่ภิกษุไม่สำรวมแล้ว แก้ว่า อกุศลเจตสิกธรรมมีอภิชฌาเป็นต้น ย่อมซ่านไปเพราะเหตุแห่งการไม่สำรวมอินทรีย์คือจักษุใด, จักขุนทรีย์นั้นอันบัณฑิตกำหนดแล้วว่าซ่านไปตาม. ภิกษุย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์คือจักษุนั้น."

[๔๗๖] อรรถกถา[๒]สัพพาสวสูตร และปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิ-

๑.หิ ศัพท์ ลงในอปรนอัตถ. ๒. ป. ส. ๑/๑๐๔.

มรรค[๑]ว่า "ในคำว่า **จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชติ** เป็นต้นนั้น สังวร หรืออสังวรย่อมไม่มีในจักขุนทรีย์. ด้วยว่า ความระลึกได้ก็ดี ความเป็นผู้มีสติฟั่นเฟือนก็ดี ย่อมไม่อาศัยจักษุประสาทเกิดขึ้น. ก็แต่ว่า เมื่อใดรูปารมณ์มาสู่คลองจักษุ, เมื่อนั้น ครั้นภวังคจิตเกิดดับ ๒ ครั้ง มโนธาตุฝ่ายกิริยา ยังกิจคือการนึกให้สำเร็จแล้วก็ดับไป, แต่นั้นไป จักขุวิญญาณยังกิจคือการเห็นให้สำเร็จเกิดขึ้นแล้วดับไป, แต่นั้น มโนธาตุฝ่ายวิบากยังกิจคือการรับ (อารมณ์) ให้สำเร็จเกิดขึ้นแล้วดับไป, แต่นั้น มโนวิญญาณธาตุอันเป็นอเหตุกวิบาก ยังกิจคือการพิจารณาให้สำเร็จเกิดขึ้นแล้วดับไป, แต่นั้น มโนวิญญาณ-ธาตุฝ่ายอเหตุกกิริยา ยังกิจคือการกำหนด (อารมณ์) ให้สำเร็จ เกิดขึ้นแล้วดับไป. ในลำดับนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป. บรรดาสมัยแห่งภวังคจิตเป็นต้นแม้นั้น สังวรหรืออสังวรย่อมไม่มีในสมัยแห่งภวังคจิตทีเดียว (และ) ย่อมไม่มีในสมัยแห่งวิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแม้โดยแท้. ถึงอย่างนั้น ถ้าโทษเครื่องทุศีลก็ดี ความเป็นผู้มีสติฟั่นเฟือนก็ดี ความไม่รู้ก็ดี ความไม่อดทนก็ดี ความเกียจคร้านก็ดี ย่อมเกิดขึ้นในขณะแห่งชวนะ, อสังวรย่อมมีได้. อสังวรนั้นแม้มีอยู่อย่างนั้น พระผู้มีพระภาค ก็ตรัสว่า "ความไม่สำรวมในอินทรีย์คือจักษุ." ถามว่า เพราะเหตุอะไร ? แก้ว่า เพราะเมื่อสังวรนั้นมีอยู่, ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันภิกษุไม่คุ้มครองแล้ว. เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูทั้ง ๔ ด้านในพระนคร อันบุคคลไม่ระวังแล้ว ประตูภายในเรือน

๑. วิ. ม. ๑/๒๖.

ซุ้มประตู และห้องเป็นต้น เป็นอันบุคคลระวังดีแล้วก็จริง, ถึงกระ-นั้น สิ่งของทั้งปวงภายในพระนคร ย่อมชื่อว่าอันบุคคลไม่ได้รักษาคุ้มครองอยู่นั่นเอง, เพราะพวกโจรพากกันเข้าไปทางประตูพระนครแล้ว พึงทำโจรกรรมที่พวกตนปรารถนาได้ฉันใด; เมื่อโทษมีโทษเครื่องทุศีลเป็นต้น เกิดขึ้นในชวนะ เมื่ออสังวรนั้นมีอยู่, ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันภิกษุไม่ได้คุ้มครองฉันนั้นเหมือนกัน. ก็เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น เกิดขึ้นในชวนะนั้น, ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันภิกษุคุ้มครองแล้ว, เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูพระนครทั้งหลายอันบุคคลระวังแล้ว แม้ภายในเรือนเป็นต้นบุคคลจะไม่ระวังเลยก็จริง, ถึงกระนั้น สิ่งของทั้งปวงภายในพระนครชื่อว่า เป็นอันบุคคลรักษาดี คุ้มครองดีทีเดียว, เพราะเมื่อประตูพระนครอันบุคคลปิดไว้ พวกโจรก็เข้าไปไม่ได้ฉันใด; เมื่อคุณมีศีลเป็นต้น เกิดขึ้นในชวนะ. ทวารก็ดี ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันภิกษุคุ้มครองแล้วฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น สังวรที่เกิดขึ้นอยู่ในขณะแห่งชวนะ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ความสำรวมในอินทรีย์คือจักษุ" ดังนี้."

[๔๗๗] ฎีกาสัพพาสวสูตร ในมูลปัณณาสก์ว่า "อกุศลธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสติ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีสติฟั่นเฟือน. การกำหนดจิตมีอยู่ดังนี้ว่า "ภวังคจิตนับไม่ถ้วน เกิดขึ้นในวิถีอื่นต่อเนื่องกันไปก็จริง, ถึงอย่างนั้น ในระหว่างการเกิดขึ้นแห่งอาวัชชนะ เพราะ

กระทบประสาท ภวังคจิตเกิดขึ้นเพียง ๒ ดวงเท่านั้น" เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า "เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้น ๒ ครั้งแล้ว ดับไป." คำเป็นต้นว่า **ชวนกฺขเณ ทุสฺสีลฺยํ วา** ผู้ศึกษาพึงประกอบเข้าตามสมควรแก่กำเนิดในทวารทั้ง ๖ เพราะว่าคำทั้งหมด ท่านกล่าวไว้ในจักษุทวารนี้แล เพื่อจะไม่ต้องกล่าวซ้ำอีก. เพราะโทษเครื่องทุศีล กล่าวคือกายทุจริตและวจีทุจริต ไม่มีในทวารทั้ง ๕ เลย; เพราะฉะนั้น อสังวรคือโทษเครื่องทุศีล ผู้ศึกษาพึงประกอบเข้าด้วยสามารถแห่งมโนทวาร, อสังวรนอกนี้ พึงประกอบเข้าด้วยสามารถแห่งทวารแม้ทั้ง ๖. เพราะอกุศลธรรมมีความเป็นผู้มีสติฟั่นเฟือนเป็นต้น อันมีธรรมเป็นปฏิปักษ์ต่อสติเป็นต้นเป็นลักษณะ พึงเกิดขึ้นได้ในทวารทั้ง ๕. ส่วนโทษเครื่องทุศีล อันเป็นวีติกกมโทษซึ่งเป็นไปทางกายและวาจา ไม่พึงเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๕ นั้นได้เลย เพราะชวนะอันเป็นไปทางทวารทั้ง ๕ จะยังวิญญัติให้เกิดขึ้นไม่ได้แล. บทว่า **ยถา กึ** ความว่า อุทาหรณ์แห่งประการเป็นเหตุที่อสังวรซึ่งเกิดขึ้นในชวนะ อันพระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ความไม่สำรวมในจักษุทวาร" นั้นอย่างไร ? อธิบายว่า เปรียบเหมือนเมื่อประตูพระนครอันบุคคลไม่ระวังแล้วมีอยู่, เรือนเป็นต้นอันเนื่องด้วยนครนั้นก็เป็นสถานที่อันบุคคลไม่ระวังด้วยฉันใด; เมื่อความไม่สำรวมมีในชวนะ, ทวารเป็นต้นอันเนื่องด้วยชวนะนั้น ก็เป็นอันภิกษุไม่สำรวมแล้วฉันนั้น เพราะเหตุนั้น เมื่ออสังวรในวัตถุอื่นมี, ความที่วัตถุอื่นเป็นของอันบุคคลไม่ระวังแล้วก็ย่อมมีได้ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงแสดงความเป็น

อาการเสมอกันเท่านั้น หาได้แสดงความเป็นอาการเสมอกันในเบื้องต้นและเบื้องปลาย หรือความเป็นอาการเสมอกันในภายในและภายนอกไม่. ก็ความเกี่ยวเนื่องกัน บัณฑิตพึงเห็นดังว่ามานี้ เพราะความที่ทวารเป็นต้น เป็นของนับเนื่องในสันตติอันเดียวกันกับชวนะ. จิตมีภวังคจิตเป็นต้น อันสำเร็จในเบื้องต้นโดยความเป็นปัจจัย ถึงจะไม่มีในกาลแห่งชวนะ ก็ชื่อว่ามีอยู่นั่นเอง เพราะความสำเร็จผลเหมือนจักษุเป็นต้นฉะนั้น, เพราะภวังค์เป็นต้นอันทรงอยู่นั่นแลบัณฑิตก็หาเรียกว่ามีอยู่ไม่. เพราะเหตุนั้น เมื่อทวารและภวังค์เป็นต้นมีอยู่, ชวนะซึ่งเกิดขึ้นทีหลัง พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่าเสมอกับประตูพระนครเพราะทำให้เป็นดังว่ามีในภายนอก. ส่วนทวารและภวังค์เป็นต้นนอกนี้ท่านกล่าวว่าเสมอกับภายในพระนคร. ความจริง เมื่อความที่ชวนะมีในภายนอก และความที่ทวารและภวังค์เป็นต้นนอกนี้ เป็นธรรมชาติมีในภายใน แม้จะไม่มีโดยปรมัตถ์ บัณฑิตพึงทราบความที่ชวนะซึ่งจรมาเกิดขึ้นบางครั้ง ชื่อว่า เป็นภายนอกและความที่ทวารและภวังค์นอกนี้มีสภาพห่างไกลจากชวนะนั้น ชื่อว่าเป็นภายใน โดยปริยาย (โดยอ้อม) เพราะบาลีมีอาทิว่า "ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติปภัสสร. แต่จิตนั้นแล เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสทั้งหลายอันจรมา, อีกนัยหนึ่ง การที่โจรคือโทษเครื่องทุศีลเป็นอาทิ จรเข้ามาทางชวนะเช่นกับประตูพระนครแล้ว จึงปล้นในทวารและภวังค์เป็นต้น บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นการยังภัณฑะคือกุศลให้ฉิบหายไป เพราะเมื่ออสังวรเกิดขึ้นในชวนะแล้วเบื้องหน้าแต่นั้นทวารและภวังค์เป็นต้น ก็ถึงความเป็นเหตุแห่งอสังวร.

ด้วยว่า เมื่ออสังวรเกิดขึ้นแล้ว ความที่ทวารเป็นต้นเหตุแห่งอสังวรนั้นย่อมปรากฏ. และอสังวรนั้นพอเกิดขึ้นเท่านั้น ก็ห้ามความที่ทวารเป็นอาทิ เป็นอุปนิสัยแห่งสังวรทีเดียว ย่อมเป็นไปแล. ก็ในสังวรและอสังวรทั้ง ๒ นี้ ลำดับความเป็นไปแห่งอสังวรทั้งหลายดังนี้ เมื่ออารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ไปสู่คลองในปัญจทวาร, เมื่ออกุศลชวนะเกิดขึ้นตามปัจจัยแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์. ชวนะอันเป็นไปทางมโนทวาร ทำอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้นนั่นเอง ให้เป็นเครื่องยึดหน่วงแล้วหยั่งลงสู่ภวังค์. ชวนะกำหนดอารมณ์ในทวารนั้นนั่นแล โดยนัยเป็นต้นว่า "หญิง ชาย" แล้วกลับลงสู่ภวังค์อีก. ในวาระต่อไปชวนะย่อมแล่นไปด้วยอำนาจการมีความกำหนัดเป็นต้น. อารมณ์เช่นนั้นย่อมกลับมาสู่คลองแม้อีก. ชวนะเช่นนั้นนั่นแล ก็เกิดขึ้นในรูปารมณ์เป็นอาทิในปัญจทวาร. ท่านหมายเอาชวนะนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "เมื่อโทษเครื่องทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วในชวนะ, ครั้นเมื่ออสังวรนั้นมีอยู่, แม้ทวารก็ย่อมเป็นอันภิกษุไม่คุ้มครองแล้ว. ฉันนั้นเหมือนกัน" พรรณนาความในฝ่ายอสังวรเท่านี้ก่อน. แม้ในฝ่ายสังวร ผู้ศึกษาก็พึงทราบความโดยนัยนี้แล" แม้ฎีกาวิสุทธิมรรค ก็พึงตรวจดู.

[๔๗๘] บุคคลผู้ประกอบด้วยอินทรียสังวร ดังที่พรรณนามานี้ชื่อว่า ย่อมรักษาอินทรีย์ทั้งหลายเพื่อละอกุศลธรรมมีอภิชฌาเป็นต้น. เพราะการสำรวมอินทรีย์นั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า ย่อมเผาผลาญอกุศลธรรมมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านั้น; เหตุนั้น บุคคลจึงควรยังอินทรีย์สังวรให้พร้อมมูล เพื่อละอกุศลธรรมมีอภิชฌาเป็นอาทิ. และอินทรีย์

สังวรนั้น ชื่อว่า มีหิริโอตตัปปะเป็นอุปนิสัย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในทุติยวรรค ทุติยปัณณาสก์ สัตตกนิบาต อังคุตฺตร-นิกายว่า "ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนต้นไม้ มีกิ่งและใบวิบัติเสียแล้ว. แม้กะเทาะของต้นไม้นั้นก็ไม่ถึงความบริบูรณ์, เปลือกก็ดี กระพี้ก็ดี แก่นก็ดี (ของต้นไม้นั้น) ก็ย่อมไม่ถึงความบริบูรณ์ แม้ฉันใด; ภิกษุทั้งหลาย เมื่อหิริและโอตตัปปะไม่มี, อินทรีย์สังวรก็ไม่มีฉันนั้นนั่นแล; อินทรียสังวรของบุคคลผู้มีหิริและโอตตัปปะวิบัติ ก็ย่อมมีเหตุเครื่องเข้าไปอาศัย (อุปนิสัย) อันโทษเข้าไปขจัดเสียแล้ว (เพราะ) เมื่ออินทรียสังวรไม่มี, ศีลก็ไม่มี, ศีลของผู้มีอินทรียสังวรวิบัติ ก็ย่อมมีอุปนิสัยอันโทษขจัดเสียแล้ว, (เพราะ) เมื่อศีลไม่มีสัมมาสมาธิก็ไม่มี. สัมมาสมาธิของผู้มีศีลวิบัติ ก็ย่อมมีอุปนิสัยอันโทษขจัดเสียแล้ว, (เพราะ) เมื่อสัมมาสมาธิไม่มี, ยถาภูตญาณ-ทัสสนะของผู้มีสัมมาสมาธิวิบัติ ก็ย่อมมีอุปนิสัยอันโทษขจัดเสียแล้ว, (เพราะ) เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะไม่มี นิพพิทาและวิราคะก็ไม่มี, นิพพิทาและวิราคะของผู้มียถาภูตญาณทัสสนะวิบัติ ก็ย่อมมีอุปนิสัยอันโทษขจัดเสียแล้ว, (เพราะ) เมื่อนิพพิทาและวิราคะไม่มี, วิมุตติ-ญาณทัสสนะก็ไม่มี, วิมุตติญาณทัสสนะของผู้มีนิพพิทาและวิราคะวิบัติย่อมมีอุปนิสัยอันโทษขจัดเสียแล้ว" และตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนต้นไม้สมบูรณ์ด้วยกิ่งและใบ แม้กะเทาะของต้นไม้นั้นก็ย่อมถึงความบริบูรณ์ เปลือกก็ดี กระพี้ก็ดี แก่นก็ดี (ของ

๑. องฺ สตฺตก. ๒๓/๑๐๐.

ต้นไม้นั้น) ก็ถึงความบริบูรณ์แม้ฉันใด; ภิกษุทั้งหลาย เมื่อหิริและโอต-ตัปปะมี, อินทรียสังวร ก็ย่อมมีฉันนั้นนั่นแล, อินทรียสังวรของผู้สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตัปปะ ก็เป็นอันสมบูรณ์ด้วยอุปนิสัย ฯ ล ฯ เมื่อนิพพิทาและวิราคะมี, วิมุตติญาณทัสสนะก็ย่อมมี, วิมุตติญาณทัสสนะของผู้สมบูรณ์ด้วยนิพพิทาและวิราคะ ย่อมเป็นอันสมบูรณ์ด้วยอุปนิสัย."

บาลีหิริสูตร จบ.

[๔๗๙] อรรถกถา[1]หิริสูตรนั้นว่า "บทว่า **หิโรตฺตปฺเป** ความว่า เมื่อหิริด้วย โอตตัปปะด้วย. บรรดาหิริโอตตัปปะทั้ง ๒ นั้น หิริตั้งอยู่โดยอาการคือละอาย, โอตตัปปะตั้งอยู่โดยอาการคือกลัว. บทว่า **หตูปนิโส** ความว่า มีเหตุเครื่องเข้าไปอาศัยถูกโทษขุดเสียแล้ว คือมีปัจจัยอันขาดแล้ว. วิปัสสนาอย่างอ่อน ชื่อว่ายถาภูตญาณทัสสนะ วิปัสสนาที่มีกำลังและมรรค ชื่อว่านิพพิทาวิราคะ. ความหลุดพ้นด้วยอำนาจพระอรหัต และปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่าวิมุตติญาณทัสสนะ."

[๔๘๐] อินทรียสังวร มีแก่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยหิริและโอต-ตัปปะ ไม่มีแก่บุคคลผู้เว้นจากหิริโอตตัปปะนั้น ดังแสดงมาฉะนี้.

ในข้อนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ (เป็นอุทาหรณ์):-

[เรื่องโลมสกัสสปดาบส]

ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์ ได้เป็นดาบสชื่อว่าโลมสกัสสป เป็นผู้มีตบะแก่กล้าในป่าหิมพานต์. ภพของท้าวสักกะหวั่นไหวเพราะเดชตบะของท่าน. ท้าวสักกะ ทรงพิจารณาอยู่ ทราบเหตุนั้น ในเวลา

๑. มโน. ปู. ๓/๒๒๒.

เที่ยงคืน จึงเสด็จเข้าไปสู่ห้องอันมีสิริของพระเจ้าพาราณสีแล้วตรัสว่า "เชิญเสด็จลุกขึ้นเถิด มหาบพิตร เราเป็นท้าวสักกะ, ถ้าพระองค์ปรารถนาความเป็นเอกราชในชมพูทวีปทั้งสิ้น จงมอบพระจันทวดีราชกุมารี พระธิดาของพระองค์ ในมือของเสยหอมาตย์แล้วส่งไปนำพระโลมสกัสสปฤษีมา รับสั่งให้บูชายัญที่ต้องทำการฆ่าปศุสัตว์ พระองค์ก็จักเป็นผู้เสมอด้วยท้าวสักกะ ไม่แก่ ไม่ตาย ครองเอกราชในชมพูทวีปทั้งสิ้น" ดังนี้แล้ว เสด็จหลีกไป.

ฝ่ายพระราชา ได้ทรงส่งเสยหอมาตย์ไปกับพระจันทวดีราชธิดาในวันที่ ๒. แม้เสยหอมาตย์ ไปนมัสการพระฤษี แสดงพระนางจันทวดีราชกุมารีผู้เปรียบด้วยนางเทพอัปสร. พระฤษีทำลายอินทรีย์ละหิริและโอตตัปปะ แลดูพระนาง ได้เป็นผู้มีจิตกำหนัด เสื่อมจากฌานพร้อมกับการดู.

เสยหอมาตย์ เรียนว่า "ท่านผู้เจริญ นัยว่า ถ้าท่านจักบูชายัญแด่พระราชา. พระราชาจักพระราชทานพระราชกุมารีนี้แก่ท่าน." ท่านรับว่า "ดีละ" ดังนี้แล้ว จึงไปกรุงพาราณสีพร้อมด้วยชฎาทีเดียวเริ่มจะบูชายัญแล้ว.

ครั้งนั้น มหาชน ผู้ประชุมกันในสมาคมนั้น เห็นกิริยาของท่านนั้น จึงกล่าวว่า "ท่านทำกรรมไม่สมควรแล้ว" แล้วพากันคร่ำครวญ กล่าวคาถา ๒ คาถาในโลมสกัสสชาดก[๑] ในนวกนิบาตว่า

[๔๘๑] **"พระจันทร์มีกำลัง, พระอาทิตย์มีกำลัง,**

๑. ขุ. ชา. ๒๗/๒๖๑. ตทฏฺฐกถา. ๕/๓๘๔.

สมณะและพราหมณ์มีกำลัง, ฝั่งแห่งสมุทรมี
กำลัง, หญิงทั้งหลาย ยังมีกำลังยิ่งกว่ากำลัง,
เพราะพระนางจันทวดี ได้นำพระโลมสกัสสปฤษี
ผู้ทีตบะสูง สงบแล้ว มาบูชายัญเพื่อประโยชน์
แก่พระราชบิดาได้."

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บาทคาถาว่า **พลํ จนฺโท พลํ สุริโย** ความว่า ชื่อว่า กำลังอย่างอื่น ในการกำจัดมหันธการไม่มี, พระจันทร์และพระอาทิตย์เท่านั้น มีกำลังในการกำจัดมหันธการนั้นได้. บทว่า **สมณพฺราหฺมณา** ได้แก่ สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายผู้ประกอบด้วยกำลังคือขันติ และกำลังคือญาณ มีบาปอันสงบแล้ว มีบาปอันลอยแล้ว ด้วยอันอดกลั้นกำลังแห่งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ได้.

บาทคาถาว่า **พลํ เวลา สมุทฺทสฺส** ความว่า ฝั่งแห่งมหาสมุทรชื่อว่ามีกำลัง เพราะเป็นสถานที่อันสามารถเพื่อไม่ให้ล้นขึ้นมา กั้นน้ำไว้ตั้งอยู่.

บาทคาถาว่า **พลาติพลมิตฺถิโย** ความว่า แต่หญิงทั้งหลายชื่อว่ามีกำลังยิ่งกว่ากำลังเหล่านั้นทุกชนิด เพราะเป็นผู้สามารถเพื่อจะนำบุรุษทั้งหลายแม้ผู้มีญาณอันบริสุทธิ์วิเศษ ผู้ยังไม่ปราศจากราคะมาสู่อำนาจกำลังทุก ๆ อย่าง. บทว่า **ยถา** เท่ากับ **ยสฺมา**.

สองบทว่า **ปิตุ อตฺถาย** ความว่า เพื่อประโยชน์แห่งความเจริญ

แก่พระราชบิดา. มีคำอธิบายว่า พระนางจันทวดีนี้ ทำสมณะผู้มีตบะสูงนี้ ผู้ชื่อว่าฤษี เพราะเป็นผู้แสวงหาคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น ให้เป็นผู้ไม่มีศีล บูชายัญชื่อว่าวาชฺเปยย เพื่อประโยชน์แก่พระราชบิดา เพราะฉะนั้น ปราชญ์พึงรู้คำนั้นว่า "หญิงทั้งหลายมีกำลังยิ่งกว่ากำลัง.";

[๔๘๒] ในกาลนั้น ดาบส เงื้อพระขรรค์แก้วขึ้น โดยประสงค์ว่า "จักประหารช้างมงคลที่คอ." ช้างเห็นกิริยานั้น ถูกมรณภัยคุกคาม ก็ร้องขึ้นดังลั่น, แม้ช้าง ม้า และโคอุสภะที่เหลือ ได้ยินเสียงของช้างนั้น ก็พากันร้องขึ้น. แม้มหาชนก็ร้องขึ้น. ดาบสได้ฟังเสียงนั้นแล้วถึงความสลดใจ แลดูชฎาเป็นต้นของตน เป็นผู้มีความเดือดร้อน ดำริว่า " กรรมอันลามก ไม่สมควรแก่เราหนอ " ดังนี้แล้ว ยังหิริและโอตตัปปะให้กลับตั้งขึ้นในขณะนั้นนั่นเอง พิจารณากสิณแล้ว ยังฌานแม้ที่เสื่อมฉิบหายแล้วให้กลับเกิดขึ้น นั่งขัดสมาธิในอากาศ แสดงธรรมแด่พระราชา กล่าวสอนเสร็จแล้ว สั่งให้คนทำลายหลุมยัญพิธี

๑.ในโบราณกรัชกาล ใช้สังคหวัตถุ ๔ คือ สสฺสเมธํ ความเป็นผู้ฉลาดในข้าวกล้า คือถือเอาส่วนที่ ๑๐ แต่ข้าวกล้าที่สำเร็จแล้ว. ปุริสเมธํ ความเป็นผู้ฉลาดในบุรุษ คือให้ข้าวและบำเหน็จทุก ๖ เดือนแก่มหาโยธา. สมฺมาปาสํ กิจดุจคล้องน้ำใจประชาชนผู้ขัดสน คือให้ทรัพย์พัน ๑ หรือ ๒ พัน เพื่อเจริญส่วยภาษี เว้นให้ ๓ ปี. วาชเปยฺยํ กล่าววาจาที่ควรดื่มไว้ ในใจ คือกล่าวคำที่อ่อนหวาน. เมื่อประพฤติได้ดังนี้ต่างก็อยู่เป็นสุข ชื่อว่า นิรคฺคฬํ มีลิ่มอันออกแล้ว เพราะไม่ต้องลงลิ่มสลักประตูเรือน. ครั้นรัชกาลพระเจ้าโอกกากราช พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติมหายัญ ๕ ยกเลิกสังคหวัตถุ ๔ นั้นเสีย. มหายัญ ๕ คือ อสฺสเมโธ ยัญมีอันฆ่าซึ่งม้า. ปุริสเมโธ ยัญมีอันฆ่าซึ่งบุรุษ นิรคฺคโฬ ยัญมีลิ่มสลักอันออกแล้ว เพราะได้บริจาคสมบัติของตนทั้งหมด. สมฺมาปาโส ยัญอันมีสอดท่อนไม้ในช่องแอก. วาชเปยฺโย ยัญมีอันดื่มซึ่งวาชะคือเนยใส น้ำผึ้งที่เสกด้วยมนต์.

ให้พระราชาพระราชทานอภัยทานแก่มหาชนแล้ว ไปยังสถานของตนตามเดิม ได้เป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม เข้าถึงพรหมโลกแล้ว.

เรื่องโลมสกัสสปดาบส จบ.

นี้ความย่อเพียงเท่านี้. ส่วนความพิสดาร ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในอนาคาริยวินัยในหนหลังแล.

กถาว่าด้วยอินทรียสังวร จบ.

[๔๘๓] ในคำว่า **โกสชฺชสฺส วา ตปนโต วิริยํ** นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ :-

ความเกียจคร้าน บัณฑิตพึงทราบด้วยเหตุ ๘ ประการ, ความเพียรก็เหมือนกัน. ด้วยเหตุนี้ ในตติยวรรค แห่งทุติยปัณณาสก์ ในอัฏฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย[๑] พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งผู้เกียจคร้านเหล่านี้มี ๘ อย่าง. ๘ อย่างเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย การงานเป็นกิจอันภิกษุในธรรมวินัยนี้พึงกระทำมีอยู่. เธอคิดอย่างนี้ว่า "การงานแล จักเป็นกิจอันเราพึงกระทำ, แต่ว่าเมื่อเราทำการงานอยู่แล กายจักเหน็ดเหนื่อย, อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า.)" เธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียรเพื่อถึงคุณที่ตนยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ตนยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง. ภิกษุทั้งหลาย นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก การงานเป็นกิจอันภิกษุทำแล้ว. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล ได้ทำงานแล้ว, แต่เมื่อเราทำงานอยู่แล กายเหน็ดเหนื่อยแล้ว,

๑. องฺ อฏฺฐก. ๒๓/๓๔๓

อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร ฯ ล ฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง. ภิกษุทั้งหลาย นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๒. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก หนทางอันภิกษุจะพึงไปมีอยู่. เธอคิดอย่างนี้ "หนทางแลจักเป็นหนทางอันเราต้องเดิน, แต่เมื่อเราเดินไปสู่หนทางแล กายจักเหน็ดเหนื่อย, อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร ฯ ล ฯ นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๓. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก หนทางอันภิกษุเดินไปแล้วมีอยู่. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล ได้ไปแล้วสู่หนทาง, แต่เมื่อเราเดินไปสู่หนทางแล กายเหน็ดเหนื่อยแล้ว, อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ฯ ล ฯ นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๔. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก ภิกษุเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการ. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล เมื่อเที่ยวไปยังบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการ, กายของเรานั้นเหน็ดเหนื่อยแล้ว ไม่ควรแก่การงาน, อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ฯ ล ฯ นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ครบ ๕. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก ภิกษุเที่ยวไปยังบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการแล้ว. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล เที่ยวไปยังบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์

ตามต้องการ, กายของเรานั้นหนัก ไม่ควรแก่การงาน เหมือนถั่วราชมาสอันชุ่ม, อย่างกระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ฯ ล ฯ นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ครบ ๖. ภิกษุทั้งหลาย ก็ขออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก อาพาธเพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นแก่ภิกษุมีอยู่. เธอคิดอย่างนี้ว่า "อาพาธเพียงเล็กน้อยนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา พอมีเลสเพื่อจะนอนได้, อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ฯ ล ฯ นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๗. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้หายจากไข้ หายจากความไข้ไม่นาน. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล เป็นผู้หายจากไข้ หายจากความไข้ไม่นาน, กายของเรานั้นเสียกำลัง ไม่ควรแก่การงาน, อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน (ดีกว่า)." เธอก็นอน ไม่ปรารภความเพียร ฯ ล ฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง. ภิกษุทั้งหลาย นี้เหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๘. ภิกษุทั้งหลาย เหตุของผู้เกียจคร้าน ๘ อย่างเหล่านี้แล."

[๔๘๔] (และตรัสว่า) "ภิกษุทั้งหลาย เหตุปรารภ (ความเพียร) เหล่านี้มี ๘ อย่าง. ๘ อย่างเป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลาย การงานเป็นกิจอันภิกษุในธรรมวินัยนี้ต้องกระทำมีอยู่. เธอคิดอย่างนี้ว่า "การงานแล จักเป็นกิจอันเราต้องทำ, แต่การใส่ใจถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันเราผู้ทำงานอยู่แล กระทำได้มิใช่ง่าย, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงคุณที่ตนยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ตนยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง." เธอปรารภความเพียร เพื่อถึงคุณที่ตนยังไม่ถึง ฯ ล ฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่ง

คุณที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง. ภิกษุทั้งหลาย นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก การงานเป็นกิจอันภิกษุทำแล้ว. เธอคิดอย่างนี้ว่า " เราแล ได้ทำงานแล้ว, ก็แต่เราทำงานอยู่แล ไม่สามารถจะใส่ใจถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร ฯ ล ฯ นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ ๒. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก หนทางเป็นทางอันภิกษุพึงดำเนินไปมีอยู่. เธอคิดอย่างนี้ว่า "หนทางแล จักเป็นทางอันเราต้องเดิน, ก็แต่การใส่ใจถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันเราผู้เดินทางอยู่แล กระทำได้มิใช่ง่าย, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร ฯ ล ฯ นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ ๓. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก หนทางอันภิกษุเดินไปแล้ว. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแลได้เดินทางไปแล้ว, แต่เราผู้เดินทางอยู่แล ไม่สามารถจะใส่ใจถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร ฯ ล ฯ นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ ๔. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก ภิกษุเที่ยวไปยังบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการ. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล เที่ยวไปยังบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการ. กายของเรานั้นเบา ควรแก่การงาน, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร ฯ ล ฯ นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ครบ ๕. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าว

ยังมีอีก ภิกษุเที่ยวไปสู่บ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการ. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล เที่ยวไปยังบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเศร้าหมองหรือประณีตจนบริบูรณ์ตามต้องการ. กายของเรานั้น มีกำลัง ควรแก่การงาน, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร ฯ ล ฯ นี่เหตุปรารภความเพียรข้อที่ครบ ๖. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีกอาพาธเพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นแก่ภิกษุ. เธอคิดอย่างนี้ว่า " อาพาธเพียงเล็กน้อย เกิดขึ้นแล้วแก่เราแล, ก็ข้อที่อาพาธพึงเจริญต่อไปแก่เรา มีฐานะอยู่แล, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร ฯ ลฯ นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ ๗. ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นอันจะพึงกล่าวยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้หายจากไข้ หายจากความไข้ไม่นาน. เธอคิดอย่างนี้ว่า "เราแล เป็นผู้หายจากไข้ หายจากความไข้ไม่นาน, ก็ข้อที่อาพาธของเราพึงกลับกำเริบขึ้นได้ มีฐานะอยู่, อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง ฯ ล ฯ ภิกษุทั้งหลาย นี้เหตุปรารภความเพียรข้อที่ครบ ๘. ภิกษุทั้งหลาย เหตุปรารภความเพียร ๘ อย่างเหล่านี้แล."

กุสีตารัพภวัตถุสูตร จบ.

[๔๘๕] อรรถกถา[1]กุสีตารัพภวัตถุสูตรนั้น และอรรถกถา[2]สังคีติสูตรว่า "เรื่องคือที่ตั้งของคนเกียจคร้าน คือผู้ขี้เกียจ อธิบายว่าเหตุแห่งความเป็นผู้เกียจคร้าน ชื่อว่ากุสีตวัตถุ. หลายบทว่า **กมฺมํ**

๑. มโน. ปู. ๓/๓๑๘. ๒. สุ. วิ. ๓/๓๐๗.

กตฺตพฺพํ โหติ ความว่า การงานมีการจัดแจงจีวรเป็นต้น เป็นกิจอันภิกษุควรทำ. ข้อว่า **น วิริยํ อารภติ** คือ ไม่ปรารภความเพียรทั้ง ๒ อย่าง. บทว่า **อปฺปตฺตสฺส** ได้แก่ เพื่อถึงธรรม คือ ฌานวิปัสสนามรรคและผล ที่ตนยังไม่ถึง. บทว่า **อนธิคตสฺส** คือ เพื่อประโยชน์บรรลุธรรมคือฌานวิปัสสนามรรคและผลนั้นนั่นแล อันตนยังไม่ได้บรรลุ. บทว่า **อสจฺฉิกตสฺส** คือ เพื่อต้องการทำให้แจ้งซึ่งธรรมนั่นแล อันตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง. สองบทว่า **อิทํ ปฐมํ** ความว่า นี้คือความท้อแท้เพราะคิดอย่างนี้ว่า " อย่ากระนั้นเลย เราจะนอนละ" เป็นเหตุของผู้เกียจคร้านข้อที่ ๑. ในบททั้งหมด ก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้. ก็ในคำว่า **มาสาจิตํ มญฺเญ** นี้ ถั่วราชมาสที่ชุ่มน้ำ ชื่อว่ามาสาจิตะ. อธิบายว่า กายหนักเหมือนถั่วราชมาสที่ชุ่มน้ำเป็นของหนักฉะนั้น. ข้อว่า **คิลานา วุฏฺฐิโต โหติ** คือ เป็นผู้เป็นไข้หายแล้วในภายหลัง. เหตุแห่งความเพียร ชื่อว่า อารัพภวัตถุ. เนื้อความแม้แห่งปรารภความเพียรเหล่านั้น ก็พึงทราบโดยนัยนี้นี้แล."

[๔๘๖] ฎีกาสูตรทั้ง ๒ นั้นว่า " บุคคลชื่อว่า กสีตะ เพราะจมลงสู่อาการอันบัณฑิตเกลียด เพราะแปลง **ท** อักษร เบน **ต** อักษร. พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกบุคคลว่า กุสีตะ ด้วยอำนาจแห่งธรรมใด, ธรรมนั้น คือภาวะของผู้เกียจคร้าน พระองค์ตรัส ด้วยกุสีตศัพท์ในพระสูตร (ในบทว่า **กุสีตวตฺถุ**) นี้. ความจริง อรรถแห่งภาวะแม้จะเว้นศัพท์อันเป็นเครื่องส่องถึงภาวะ บัณฑิตก็ย่อมรู้ได้ เหมือนอุทาหรณ์ว่า **ปฏสฺส สุกฺกํ** (ความที่ผ้าเป็นของขาว) ฉะนั้น. เพราะ

เหตุนั้น พึงทราบความว่า "เหตุแห่งความเป็นผู้เกียจคร้าน." ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **" โกสชฺชการณานีติ อตฺโถ. "** การงานเช่นนี้ สมควรแก่ภิกษุ ชื่อว่า การงาน เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **"จีวรวิจารณาทิ."** บทว่า **วีริยํ ได้แก่ความเพียรที่เป็นประธาน. ก็ความเพียรนั้น ย่อมได้ซึ่งความเป็นคุณชาติอันบัณฑิตพึงกล่าวว่า เป็นไปทางกายก็มี ในเพราะทำด้วยอำนาจการจงกรม เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ทุวิธมฺปิ. บทว่า ปตฺติยา แปลว่า เพื่ออันถึง. ความท้อแท้ในการหมั่นประกอบภาวนา ชื่อว่า โอสีทนํ. กายใดหนักดุจน้ำอันถั่วราชมาสทั้งหลายสั่งสมคือหมักไว้เพราะเหตุนั้น กายนั้นชื่อว่า เหมือนถั่วราชมาสอันชุ่ม. เพราะถั่วราชมาสทั้งหลายชุ่มน้ำแล้ว ย่อมเป็นของหนักโดยวิเศษ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า " ยถา ตินฺตมาโส " เป็นต้น. สองบทว่า วุฏฺฐิโต โหติ อธิบาย ความไม่มีแห่งความไข้. บทว่า เตสํ คือ เหตุปรารภความเพียรทั้งหลาย. สองบทว่า อิมินา ว นเยน ความว่า โดยนัยนี้ คือ ตามที่กล่าวแล้วในเหตุของผู้เกียจคร้านนั่นแล. พึงทราบความโดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุย่อมปรารภความเพียรแม้ทั้ง ๒ อย่าง" และโดยนัยเป็นต้นว่า" สองบทว่า อิทํ ปฐมํ ความว่า เหตุนี้ คือ ความขมักเขม้นในภาวนาอย่างนี้ว่า " อย่ากระนั้นเลย เราจะปรารภความเพียร " จัดเป็นเหตุปรารภความเพียรข้อที่ ๑." จริงอยู่ ความขมักเขม้นอันเป็นไปคราวแรกโดยประการใดประการหนึ่ง ย่อมเป็นเหตุแห่งการปรารภความเพียรในคราวต่อไป ๆ ไป. เพราะความขมักเขม้น**

ทั้งหลาย ประกอบด้วยการพิจารณาตามสมควร. การพิจารณาทั้งหลาย อันมีความขมักเขม้นนั้นเป็นมูล พึงทราบว่า เหตุปรารภความเพียร ๘ อย่าง."

[๔๘๗] บุคคลทราบเหตุของผู้เกียจคร้านและเหตุปรารภความเพียรทั้ง ๒ นั้นด้วยเหตุ ๘ อย่าง ดังบรรยายมาฉะนี้แล้ว พึงละความเป็นผู้เกียจคร้าน ทำความเพียร. และเมื่อจะทำ ควรทำความเพียรนั้นให้ประกอบด้วยองค์ ๔. ก็ความเพียรมีองค์ ๔ มาแล้วในปฐมวรรค[๑]แห่งปฐมปัณณาสก์ ในทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย. สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในทุกนิบาต อังอุตตรนิกายนั้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่า เรามีความเพียรไม่ถอยกลับ เริ่มตั้งความเพียรไว้ด้วยมนสิการว่า

" หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่ก็ตามที;
เนื้อและเลือดในกายของเราทั้งหมดนั้น จงเหือด
แห้งไปเถิด.

ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียรเสีย." ภิกษุทั้งหลาย ปัญญาเครื่องตรัสรู้อันเรานั้นบรรลุแล้วด้วยความไม่ประมาท, ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม อันเราบรรลุแล้วด้วยความไม่ประมาท, ภิกษุทั้งหลาย แม้ถ้าพวกเธอพึงเป็นผู้มีความเพียรอันไม่ถอยหลัง เริ่มตั้งความเพียรด้วยมนสิการว่า

"หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่ก็ตามที;

๑. องฺ. ทุก. ๒๐/๖๔.

เนื้อและเลือดในกายทั้งหมดนั้น จงเหือดแห้ง
ไปเถิด.

ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียรเสีย." ภิกษุทั้งหลาย ไม่นานนัก แม้พวกเธอ ก็จักทำให้แจ้งซึ่งผลอันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่พวกกุลบุตรบวชเป็นอนาคาริยบรรพชิตจากเรือนโดยชอบต้องประสงค์ ด้วยความรู้ยิ่งเอง สำเร็จอยู่ในทิฏฐธรรมเทียว. เพราะเหตุดังนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า " พวกเราจักเป็นผู้มีความเพียรไม่ถอยกลับ เริ่มตั้งความเพียรด้วยมนสิการว่า

" หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่ก็ตามที;
เนื้อและเลือด ในกายของเราทั้งหมดนั้น จง
เหือดแห้งไปเถิด.

ยังไม่บรรลุผลที่บุคคลพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุดความเพียร." ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้แล."

บาลีจตุรังควิริยสูตร จบ.

[๔๘๘] อรรถกถา[1]จตุรังควิริยสูตรนั้นว่า " บทว่า **สุทํ** ในคำว่า **อปฺปฏิวานี สุทาหํ ภิกฺขเว ปทหามิ** นี้ เป็นสักว่านิบาต. ในคำนั้น มีอธิบายดังนี้ว่า " ภิกษุทั้งหลาย เราตั้งอยู่ในความไม่ท้อถอย

๑. มโน. ปู. ๒/๗.

เมื่อปรารถนาสัพพัญญุตญาณ จึงได้ทำความเพียรในเวลาเป็นพระโพธิสัตว์." ความเพียรนั้น อันพระผู้มีพระภาคนี้ทรงกระทำแล้วโดยวิธีใด, เมื่อจะทรงแสดงวิธีนั้นในบัดนี้ จึงตรัสว่า **กามํ ตโจ** เป็นอาทิ. บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า **ยนฺตํ** นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคุณชาตทุกอย่างที่จะพึงบรรลุได้. ในบทว่า **ปุริสตฺถาเมน** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรี่ยวแรงคือญาณ ความเพียรคือญาณ และความบากบั่นคือญาณของบุรุษ. ความหยุด คือการพัก ได้แก่ความไม่ขวนขวาย ความย่อหย่อน อธิบายว่า ความระงับเสีย ชื่อว่า **สณฺฐานํ.** ชื่อว่าการตั้งความเพียร อันประกอบด้วยองค์ ๔ พระผู้มีพระภาคนี้ตรัสแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้. ก็ในการตั้งความเพียรนี้ พึงทราบองค์ ๔ เหล่านี้ คือ คำว่า **กามํ ตโจ** เป็นองค์ ๑, คำว่า **นหารู จ** เป็นองค์ ๑, คำว่า **อฏฺฐิ จ** เป็นองค์ ๑, คำว่า **มํสโลหิตํ** เป็นองค์ ๑. คำเป็นต้นว่า **ปุริสตฺถาเมน** เป็นชื่อของความเพียรอันมีประมาณยิ่ง. ความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ มีในก่อน อันพระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้แล้วอย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่าการตั้งความเพียรประกอบด้วยองค์ ๔ ด้วยประการฉะนี้. ปฏิปทาเป็นที่ตั้งแห่งคุณเป็นเหตุมาแห่งผลของพระองค์ ณ โพธิบัลลังก์ พระผู้มีพระภาคนี้ตรัสด้วยคำมีประมาณเท่านี้. บัดนี้ พระองค์ตรัสคำว่า " **ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว** " เป็นต้น เพื่อจะตรัสบอกคุณอันพระองค์ทรงได้เฉพาะด้วยปฏิปทานั้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อปฺปมาทาธิคตา** ความว่า ปัญญาเครื่องตรัสรู้อันเราบรรลุด้วยความไม่ประมาณ กล่าวคือความไม่อยู่ปราศจาก

สติ คือ อันเราไม่ได้แล้วด้วยความประมาณดุจหลับแล้ว. ญาณอันสหรคตด้วยมรรค ๔ และพระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า โพธิ. ก็โพธิญาณนั่น ใคร ๆ ผู้ประมาทดุจผู้หลับ ไม่อาจบรรลุได้เลย ดังนี้แล. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **" อปฺปมาทาธิคตา โพธิ. "** สองบทว่า **อนุตฺตโร โยคกฺเขโม** ความว่า ไม่ใช่แต่ปัญญาเครื่องตรัสรู้อย่างเดียวเท่านั้น, แม้ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม กล่าวคือพระอรหัตผลและพระนิพพาน เราก็ได้บรรลุด้วยความไม่ประมาทเหมือนกัน. บัดนี้ เมื่อจะทรงชักชวนภิกษุสงฆ์ในคุณที่พระองค์ได้แล้ว จึงตรัสคำว่า **" ตุมฺเห เจปิ ภิกฺขเว "** เป็นอาทิ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยสฺสตฺถาย** ความว่า เป็นผู้ประสงค์จะเข้าถึงอยู่ เพื่อประโยชน์แก่อริยผลใด. บทว่า **ตทนุตฺตรํ** ตัดบทเป็น **ตํ อนุตฺตรํ** (แปลว่า ซึ่งอริยผลอันยอดเยี่ยมนั้น) บทว่า **พฺรหฺมจริยปริโยสานํ** คือ อริยผลอันมีในที่สุดแห่งมรรคพรหมจรรย์. สองบทว่า **อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา** ความว่า กระทำให้ประจักษ์ด้วยอภิญญา คือด้วยปัญญาอันสูงสุด. บทว่า **อุปสมฺปชฺช** ความว่า จักได้เฉพาะ คือบรรลุอยู่. บทว่า **ตสฺมา** คือ เพราะชื่อว่าการตั้งความเพียรโดยมิย่อหย่อนนั่น มีอุปการะมาก คือ ให้ประโยชน์อันสูงสุดสำเร็จ. "

[๔๘๖] ฎีกาจตุรังควิริยสูตรนั้นว่า " เมื่อกระแสแห่งความเพียรเป็นไปอยู่, ความหวนกลับ คือความกลับหลัง ได้แก่ ความย่อหย่อนในระหว่างก็ย่อมมีเหมือนกัน. ความย่อหย่อนนั้น มีอยู่แก่บุคคลนั้น

เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า **ปฏิวานี**. ผู้มีความย่อหย่อนหามิได้ ชื่อว่า **อปฺปฏิวานี**. ข้อปฏิบัติเป็นส่วนเบื้องต้น กล่าวคือ สมถะและวิปัสสนา ชื่อว่า **อาคมนียปฺปฏิปทา**. ก็ปฏิปทานั้นชื่อว่า **อาคมนิยา** เพราะเป็นเหตุมา คือบรรลุคุณวิเศษแห่งการกบุคคลทั้งหลาย หรือเป็นเครื่องมาแห่งการบรรลุคุณวิเศษ. ข้อปฏิบัตินั้นนั่น แล ชื่อว่า **ปฏิปทา** เพราะอันบุคคลพึงปฏิบัติ เหตุนั้น ข้อปฏิบัตินั้น จึงชื่อว่า **อาคมนียปฺ-ปฏิปทา.** ความเพียรที่เว้นจากการท้อถอย คือความเพียรอันบุคคลกระทำไม่ย่อหย่อนในระหว่าง ชื่อว่า **อปฺปฏิวานปฺปธานํ.** "

[๔๙๐] เพราะเหตุนั้น ใคร ๆ ไม่ควรละความเพียร. ถ้าบุคคลอาศัยปัจจัยเช่นนั้นละความเพียรเสียในกาลก่อน ในภายหลังก็ควรพยุงขึ้นให้ได้ ดังภิกษุผู้ละความเพียรฉะนั้น.

[เรื่องภิกษุผู้สละความเพียร]

ดังได้สดับมา ภิกษุนั้น เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดาแล้วเข้าสู่ป่า แม้พยายามอยู่สิ้น ๓ เดือน ก็ไม่อาจยังคุณวิเศษอะไร ๆ ให้เกิดขึ้นได้ จึงคิดว่า " บรรดาบุคคล ๔ จำพวกที่พระศาสดาตรัสไว้ เราจะพึงเป็นบุคคลจำพวกปทปรมะ ชะรอยมรรคผลจะไม่มีแก่เราในอัตภาพนี้, จะต้องการอะไรด้วยการอยู่ป่า เราจักไปสู่สำนักพระศาสดาแล้ว ดูพระรูปพระพุทธเจ้า ฟังธรรมอันไพเราะอยู่ " ดังนี้แล้ว จึงกลับสู่พระเชตวัน.

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายทราบเหตุนั้น นำเธอไปยังสำนักพระศาสดา กราบทูลว่า " พระเจ้าข้า ภิกษุนี้ละความเพียรมาแล้ว. "

พระศาสดา เมื่อจะทรงอุปถัมภ์เธอ จึงตรัสว่า " ภิกษุ เธอบวชในศาสนาอันเป็นนิยยานิกะเห็นปานนี้ ไม่ยังชนเหล่าอื่นให้รู้จักตนอย่างนี้ว่า " เป็นผู้มักน้อย," ว่า " เป็นผู้สันโดษ, " ว่า " เป็นผู้สงัด, " ว่า " เป็นผู้ไม่คลุกคลี, " ว่า " เป็นผู้ปรารภความเพียร, " (กลับ) ยังชนเหล่าอื่นให้รู้จักตนว่า " เป็นผู้ละความเพียร, " เพราะเหตุไร ? ในครั้งก่อน เธอได้เป็นผู้มีความเพียรแล้วมิใช่หรือ ? ชนเป็นอันมากอาศัยความเพียรอันเธอผู้เดียวทำ จึงได้น้ำที่ควรดื่ม ในทางกันดารเพราะทะเลทราย[๑] ได้รับความสุขแล้ว, บัดนี้ เพราะเหตุไร เธอจึงละความเพียร ?" ภิกษุนั้น ได้เป็นผู้อันพระศาสดาทรงอุปถัมภ์ด้วยพระดำรัสมีประมาณเท่านี้. ลำดับนั้น พระศาสดา อันภิกษุทั้งหลายทูลถามแล้ว จึงทรงนำอดีตนิทานมา (ตรัสว่า):-

[๔๔๑] ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์ เป็นหัวหน้าพ่อค้าเกวียนในกรุงพาราณสี เที่ยวทำการค้าขายด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่ม ถึงทะเลทรายอันกันดารแห่งหนึ่ง. อันไกลตั้ง ๖๐ โยชน์. ก็ในทางกันดารนั้นทรายละเอียดอันบุคคลกำด้วยกำมือแล้ว ย่อมไม่ติดอยู่ในมือ. และตั้งแต่เวลาพระอาทิตย์ขึ้น ร้อนเหมือนกองถ่านเพลิง, อันใคร ๆ ไม่อาจจะเหยียบได้. เพราะเหตุนั้น พวกพ่อค้า เมื่อพากันเดินสู่ทางกันดารนั้น จึงเอาเกวียนบรรทุกสิ่งของต่าง ๆ มีฟืน น้ำ น้ำมัน และข้าวสารเป็นต้นไปในกลางคืนเท่านั้น ในเวลาอรุณขึ้น จัดการวงเกวียนทำปะรำไว้เบื้องบนแล้วนั่งพัก ครั้นพระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ก็พา

๑. มรุ เป็นชื่อของเทพดา และของทราย แต่ที่นี้เป็นชื่อของทะเลทราย.

กันรับประทานอาหารเย็น เมื่อแผ่นดินกลับเย็นลงแล้ว จึงไปได้. แม้พระโพธิสัตว์ ไปสู่ทางกันดารนั้นโดยทำนองนี้แล ไปสิ้น ๕๙ โยชน์แล้วคิดว่า " บัดนี้ อีกราตรีเดียวเท่านั้น ก็จักออกจากทะเลทรายอันกันดาร " จึงรับประทานอาหารเย็นแล้ว สั่งให้เทน้ำทั้งปวงเสียสิ้นแล้วขับไป. คนนำทางที่นอนอยู่บนเกวียนเล่มหน้า คอยดูดาวในอากาศ กล่าวอยู่ว่า " พวกท่านจงขับโคไปทางนี้, จงขับโคไปทางนั้น " เหน็ดเหนื่อยเพราะไม่ได้หลับมาช้านาน ก็ก้าวลงสู่ความหลับไม่ได้รู้สึกถึงโคทั้งหลายซึ่งพากันวกกลับมาถือเอาทางที่มาแล้วเลย. โคทั้งหลายได้เดินไปตลอดคืนยังรุ่ง. คนนำทาง ตื่นขึ้นในเวลาอรุณขึ้นรู้ความนั้น จึงร้องขึ้นว่า " พวกท่านจงกลับเกวียน. " พ่อค้าทั้งหมดนั้น ถึงที่ ๆ ตนพักแล้วในวันวาน ก็พากันเศร้าใจไปตามกันว่า " แม้น้ำของพวกเราก็หมดแล้ว พวกเราพากันฉิบหายในคราวนี้แล้ว " จึงพากันนอนอยู่ภายใต้เกวียนของตน ๆ. พระโพธิสัตว์ เที่ยวไปในเวลาที่พื้นที่เย็นตอนเช้านั่นแล เห็นกอหญ้าแพรก๑กอหนึ่ง คิดว่า " หญ้าเหล่านี้ จักงอกขึ้นด้วยความเย็นของน้ำภายใต้ " จึงให้ขุดประเทศนั้น. เมื่อคนทั้งหลายขุดลงไปสิ้นที่ประมาณ ๖๐ ศอก ทุบอยู่กระทบพื้นหินภายใต้. พ่อค้าทั้งหมด พากันละความพยายามแล้ว. พระโพธิสัตว์คิดว่า " ภายใต้แผ่นหินนี้คงมีน้ำ " กระโดดลงไปเงี่ยหูฟัง ได้ยินเสียงน้ำแล้วจึงขึ้นมา บังคับคนใช้ว่า " พ่อ เมื่อเธอละความพยายามเสียแล้ว พวกเราจะพากันฉิบหายหมด เธอจงจับค้อนเหล็กนี้ลงไปต่อย

๑. บาลีเป็น ทพฺพติณคจฺฉํ ถ้า ทพฺภ ก็เป็น หญ้าคา ถ้า ทุพฺพา ก็เป็นหญ้าแพรก.

แผ่นหิน." คนใช้นั้น ได้ทำตามนั้นแล้ว. แผ่นหินแตกออก ๒ ซีก กันกระแสน้ำไว้. เกลียวน้ำประมาณเท่าลำต้นตาลพุ่งขึ้นมาแล้ว. ชนแม้ทั้งหมด ได้พากันดื่มน้ำ ไปสู่ที่ตามปรารถนา.

พระศาสดา ครั้นทรงนำอดีตนิทานมาอย่างนั้นแล้ว. เมื่อจะตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย จึงตรัสคาถานี้ในวัณณุปถชาดก[๑] ในทุติยวรรค เอกนิบาต ว่า

[๔๙๒] **" ชนทั้งหลายผู้ไม่เกียจคร้าน พากันขุด**
อยู่ (ซึ่งแผ่นดิน) ในทางทราย (ทะเลทราย)
ได้น้ำในทางทรายนั้นอันเป็นที่ดอน ฉันใด; มุนี
ผู้ประกอบด้วยความเพียรและกำลัง ไม่เกียจคร้าน
พึงประสพความสงบแห่งหฤทัยฉันนั้น. "

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อกิลาสุโน** ได้แก่ผู้ไม่มีความเกียจคร้าน คือผู้ปรารภความเพียร. ทราย พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า วรรณะ ในบทว่า **วณฺณุปเถ** อธิบายว่า ในทางอันประกอบด้วยทราย. บทว่า **ขนนฺตา** คือ ขุดอยู่ซึ่งแผ่นดิน. ศัพท์ว่า **อุท** ในบทว่า **อุทงฺคเณ** นี้ เป็นนิบาต, อธิบายว่า ในที่ดอน คือ ในภูมิภาคอันเป็นที่สัญจรแห่งคนทั้งหลาย. บทว่า **ตตฺถ** คือ ในทางทรายนั้น. บทว่า **ปปํ** คือ น้ำ. แท้จริง น้ำ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ประปา เพราะเป็นของสำหรับดื่ม. อีกนัยหนึ่ง น้ำที่ไหลไป อธิบายว่า

๑. ขุ. ชา. ๒๗/๑๐. ตทฏฺฐกถา. ๑/๑๖๙.

ห้วงน้ำ. บทว่า **อวินฺทุํ** คือ ได้แล้ว. บทว่า **เอวํ** เป็นบทเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา. บุคคลผู้ประกอบด้วยปัญญาที่ได้แก่ญาณของผู้รู้ ชื่อว่า **มุนี.** บทว่า **วิริยพลูปปนฺโน** คือ ผู้ประกอบด้วยวิริยะ และด้วยกำลังกายและกำลังญาณ. บทว่า **อกิลาสุ** ได้แก่ ผู้ไม่เกียจคร้าน. มุนี ชื่อว่า ผู้ไม่เกียจคร้าน เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า

" หนัง เอ็น และกระดูก จงเหลืออยู่ก็ตามที.
เนื้อและเลือดในกายของเราทั้งหมดนั้น จงเหือด
แห้งไปเถิด. "

ข้อว่า **วินฺเท หทยสฺส สนฺตึ** ความว่า ย่อมได้ คือได้เฉพาะซึ่งอริยธรรม กล่าวคือฌาน วิปัสสนา อภิญญา และญาณ อันสัมปยุตด้วยอรหัตมรรค ซึ่งถึงความนับว่า สันติ เพราะทำความเย็นแห่งจิตบ้าง แห่งหทัยรูปบ้าง.

ก็แลพระผู้มีพระภาค ครั้นตรัสอย่างนั้นแล้ว จึงทรงประกาศสัจจะทั้งหลาย. ในเวลาจบสัจจะ ภิกษุนั้น ผู้อันพระศาสดาทรงอุปถัมภ์แล้ว ประคองความเพียร เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัสแล้ว.

เรื่องภิกษุผู้สละความเพียร จบ.

โภชาชานียชาดก[๑] และอาชัญญชาดก[๒] ในตติยวรรค เอกนิบาต และมหาสีลวชาดก[๓] ในฉัฏฐวรรค เอกนิบาตนั้นนั่นแล บัณฑิตควร

๑-๒. ขุ. ชา. ๒๗/๘. ตทฏฺฐกถา. ๑/๒๖๘-๒๗๒. ๓. ขุ. ชา. ๒๗/๑๗. ตทฏฺฐกถา. ๒/๔๑.

(นำมา) บรรยาย.

กถาว่าด้วยความเพียร จบ.

ตบะกล่าวคือความเพียรและอินทรียสังวร บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุละอกุศลธรรมมีอภิชฌาเป็นต้น และได้เฉพาะซึ่งอริยธรรมมีฌานเป็นต้น ด้วยประการอย่างนี้.

กถาว่าด้วยบทว่าตบะ จบ.

กถาว่าด้วยพรหมจรรย์*

[๔๙๓] ชื่อว่าพรหมจรรย์มี ๑๐ อย่าง ด้วยสามารถแห่งทาน เวยยาวัจจะ เบญจศีล อัปปมัญญา เมถุนวิรัติ สทารสันโดษ วิริยะ องค์อุโบสถ อริยมรรคและศาสนา.

[ทานชื่อพรหมจรรย์]

จริงอย่างนั้น ทานชื่อว่าพรหมจรรย์ในปุณณกชาดก[๑] กล่าวคือ วิธุรชาดกว่า

[๔๙๔] **" เราคือ ข้าพเจ้าและภริยาทั้ง ๒ ได้มี**
ศรัทธา เป็นทานบดีในมนุษยโลก ฯ ล ฯ เราทั้ง ๒
ได้ให้ทานทั้งหลายคือ ผ้าสำหรับปกปิดที่นอน ข้าว
และน้ำโดยเคารพในมนุษยโลกนั้น. ทานที่ให้แล้ว
นั้นเป็นวัตรของเรา, อนึ่ง ทานที่ให้แล้วนั้นเป็น
พรหมจรรย์ของเรา, ท่านปราชญ์ วิบากนี้ คือ
ฤทธิ์ ความรุ่งเรือง ความเข้าถึงกำลังและความ
เพียร และวิมานใหญ่นี้ ของเรา เป็นวิบากแห่ง
พรหมจรรย์นั้นที่เราประพฤติดีแล้ว. "

[๔๙๕] อรรถกถา[๒] ปุณณกชาดกนั้นว่า " บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **มนุสฺสโลเก** คือ ในกรุงกาฬจัมปกะ ในแคว้นอังคะ. หลาย

* พระมหาเจริญ สุวฑฺฒโน ป. ธ. ๘ (บัดนี้เป็นสมเด็จพระญาณสังวร ป. ธ. ๙) วัดบวรนิเวศวิหาร แปล.

๑. ขุ. ชา. มหา. ๒๘/๓๕๓. ๒. ชาตกฏฺฐกถา. ๑๐/๒๙๔.

บทว่า **ตํ เม วตํ** ความว่า ทานที่ให้แล้วโดยเคารพนั้นนั่นแหละ ได้เป็นวัตรอันเราสมาทานแล้ว และเป็นพรหมจรรย์ของเรา. ก็วิบากมีฤทธิเป็นต้นนี้ เป็นวิบากแห่งพรหมจรรย์นั้นที่ประพฤติดีแล้ว."

ฎีกามหาสีหนาทสูตรว่า " ความประพฤติ ชื่อว่าประเสริฐ คือ ล้ำเลิศ เพราะปลอดบาปธรรมมีมลทิน คือ ความตระหนี่เป็นต้น และเพราะพอกพูนคุณมีเมตตาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าพรหมจรรย์ [ประพฤติประเสริฐ] คือ ทาน. อานุภาพ ชื่อว่าฤทธิ. แสงแห่งสรีระอันโพลงขึ้นจากแสงสว่างแห่งผ้าและเครื่องประดับ และด้วยความอุตสาหะ ชื่อว่า ความเข้าถึงกำลังและความเพียร.

นาคราช ชื่อว่า วรุณ ย่อมเรียก วิธุรบัณฑิตว่า ท่านปราชญ์.

[เวยยาวัจจะชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๔๙๖] เวยยาวัจจะ (ความประพฤติขวนขวาย) ชื่อว่าพรหมจรรย์ ในอังกุรเปตวัตถุว่า[๑]

"ฝ่ามือเป็นที่ให้สมบัติที่น่าใคร่ ด้วยห้วงแห่งบุญ
นั้น, ฝ่ามือเป็นแดนหลั่งไหลแห่งผลอันหวาน
ด้วยห้วงแห่งบุญนั้น, บุญย่อมสำเร็จในฝ่ามือ ด้วย
พรหมจรรย์ของเรานั้น."

เนื้อความแห่งถาคานี้ ข้าพเจ้าให้พิสดารแล้ว พร้อมกับเรื่องในอนวัชชกรรมในหนหลัง.

๑. ขุ. เปต. ๒๖/๑๙๐.

[เบญจศีลชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๔๙๗] เบญจศีลชื่อว่าพรหมจรรย์ ในติตติรชาดกว่า " ภิกษุทั้งหลาย เบญจศีลนี้แล ได้เป็นพรหมจรรย์ ชื่อว่า ติตติระ (ของนกกระทา) นั้น. "

[อัปปมัญญาชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๔๙๘] อัปปมัญญาทั้งหลาย ชื่อว่าพรหมจรรย์ ในมหาโควินท[๑]-สูตรในมหาวรรค ทีฆนิกายว่า " ปัญจสิขะ ก็พรหมจรรย์นั้นแล ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพิทา (ความหน่าย) หามิได้, เพื่อวิราคะ (ปราศกำหนัด) หามิได้, เพื่อนิโรธ (ความดับ) หามิได้, ย่อมเป็นไปเพียงเพื่อความเข้าถึงพรหมโลก."

[เมถุนวิรัติชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๔๙๙] เมถุนวิรัติ (เว้นเมถุน) ชื่อว่าพรหมจรรย์ ในอุโบสถ[๒]-สูตรในติกนิบาต อังคุตตรนิกาย และในพรหมชาล[๓]สูตรเป็นต้นว่า ละความประพฤติไม่ประเสริฐ มีปกติประพฤติประเสริฐ."

อรรถกถา[๔]อุโบสถสูตรเป็นต้นว่า " บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อพฺรหฺมจริยํ** ได้แก่ ความประพฤติไม่ประเสริฐ. ชื่อว่า **พฺรหฺมจารี** เพราะประพฤติอาจาระอันประเสริฐ คือ ล้ำเลิศ."

ฎีกาอุโบสถสูตรเป็นต้นนั้นว่า "บทว่า **อเสฏฺฐจริยํ** ได้แก่ความประพฤติของคนไม่ประเสริฐ คือ คนเลว, อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ความประพฤติไม่ประเสริฐ คือทราม คือเลว, อธิบายว่า เมถุน.

๑. ที. มหา. ๑๐/๒๘๕. ๒. องฺ. ติก. ๒๐/๒๗๑. ๓. ที. สี. ๙/๕. ๔. มโน. ปู. ๒/๒๖๑.

พระอรรถกถาจารย์กล่าวเมถุนวิรัติด้วยคำว่า อาจาระอันประเสริฐ คือ
ล้ำเลิศ."

[สทารสันโดษชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๐๐] สทารสันโดษ (พอใจด้วยภริยาของตน) ชื่อว่าพรหม-
จรรย์ ในมหาธรรมปาล[๑]ชาดกในทสกนิบาตว่า

" เราทั้งหลาย ย่อมไม่นอกใจภริยาทั้งหลาย, และ
ภริยาทั้งหลาย ก็ไม่นอกใจเราทั้งหลาย, เราทั้งหลาย
ย่อมประพฤติพรหมจรรย์ ในหญิงทั้งหลายนอกจาก
ภริยาเหล่านั้น; เพราะเหตุนั้นแล เราทั้งหลาย
จึงไม่ตาย (แต่) หนุ่ม ๆ.[๒]"

[แก้อรรถ]

[๕๐๑] อรรถกถา[๓]มหาธรรมปาลชาดกนั้นว่า " บรรดาบทเหล่า
นั้น บทว่า **นาติกฺกมาม** ความว่า เราทั้งหลายไม่นอกใจภริยาของ
ตน ทำมิจฉาจารในภายนอก. สองบทว่า **อญฺญตฺร ตาหิ** ความว่า
เราทั้งหลายประพฤติพรหมจรรย์ในหญิงที่เหลือ เว้นภริยาของตน
เหล่านั้น. แม้ภริยาทั้งหลายของพวกเรา ก็ประพฤติอย่างนั้นนั่นแหละ
ในพวกบุรุษที่เหลือ. **หิ** อักษรในคำนี้ว่า **ตสฺมา หิ อมฺหํ** สักว่าเป็น
นิบาต. ความว่า ด้วยเหตุนั้น เราทั้งหลายจึงไม่ตาย (แต่) หนุ่ม ๆ คือ
ชื่อว่าความตายในกาลไม่ควร ในระหว่าง ไม่มี (แก่เราทั้งหลาย)."

๑. ขุ. ชา. ทสก. ๓๗/๒๘๙. ๒. แปลตรง ๆ ว่า วัยหนุ่มของเราทั้งหลายจึงไม่ตาย.
๓. ชาตกฏฺฐกถา. ๕/๔๙๒.

ฎีกามหาสีหนาทสูตรว่า " บทว่า **นาติกฺกมาม** ความว่า เราทั้งหลายย่อมไม่ประพฤติล่วงใจ คือ ไม่ล่วงใจในฐานที่ไม่พึงถึงบ้าง ในหญิงอื่น ๆ บ้าง. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า **อญฺญตฺรตาหิ**."

[วิริยะชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๐๒] วิริยะ (เพียร) ชื่อว่าพรหมจรรย์ ในโลมหังสสูตร[๑] กล่าวคือ มหาสีหนาทสูตรว่า " สารีบุตร ก็เราจำได้ว่า เราประพฤติพรหมจรรย์ประกอบด้วยองค์ ๔ ย่อมเป็นผู้มีตบะแล."

[๕๐๓] อรรถกถา[๒]โลมหังสสูตรนั้นว่า " วิริยะทรงประสงค์ว่า พรหมจรรย์ ในคำ **พฺรหฺมจริยํ จริตฺวา** นั้น. จริงอยู่ สูตรนี้นั่นแล เป็นสถานแห่งพรหมจรรย์คือวิริยะมาแล้ว. พรหมจรรย์นี้นั้นตรัสว่า ประกอบด้วยองค์ ๔. เพราะพรหมจรรย์ ๔ อย่างที่ทำได้ยาก อันพระองค์ทรงทำแล้ว ในอัตภาพนั้น. คำว่า **สุทํ** ในคำว่า **ตปสฺสี สุทํ โหมิ** เป็นเพียงนิบาต. ความว่า เราย่อมเป็นผู้อาศัยตบะ."

ฎีกาโลมหังสสูตรนั้นว่า " อธิบายว่า สูตรนี้นั่นแล เป็นอาคตสถาน. เนื้อความว่า ในพระพุทธวจนะ คือ ปิฎก ๓ สุตตบทนี้นั่นแล เป็นสถานแห่งพรหมจรรย์คือวิริยะมาแล้ว. จริงอยู่ วิริยะเป็นอุดมในอารมณ์นั้น คือถึงความอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง และเป็นเหตุแห่งความประพฤติเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น วิริยะ พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าว

๑. ม. ม. ๑๒/๑๕๕. ๒. ป. สู. ๒/๕๗.

ไว้ในสูตรนี้ว่า พรหมจรรย์. บทว่า **จตุรงฺคสมนฺนาคตํ** ความว่า ประกอบด้วยองค์ ๔ ด้วยสามารถอาการเป็นไปแห่งตน ๔ อย่าง ที่ยังกิริยาอันทำได้ยาก ๔ อย่างให้สำเร็จ."

ก็กิริยาอันทำได้ยาก ๔ อย่าง พึงตรวจดูในมหาสีหนาทสูตร.

[อุโบสถชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๐๔] อุโบสถอันประกอบด้วยองค์ ๘ ที่บุคคลทำด้วยสามารถฝึกตน ชื่อว่า พรหมจรรย์ ในนิมิชาดก[1]ว่า

" บุคคล ย่อมเข้าถึงความเป็นกษัตริย์ ด้วยพรหม-
จรรย์ชั้นต่ำ, ย่อมเข้าถึงความเป็นเทพด้วยพรหม-
จรรย์ชั้นกลาง, ย่อมหมดจด ด้วยพรหมจรรย์
ชั้นสูงสุด."

[๕๐๕] อรรถกถา[2]นิมิชาดกนั้นว่า " บรรดาพรหมจรรย์ ๓ อย่างนั้น ศีลเพียงเมถุนวิรัติในลัทธิเดียรถีย์เป็นอันมาก ชื่อว่า พรหมจรรย์ชั้นต่ำ, บุคคลย่อมเข้าถึงความเป็นกษัตริย์ด้วยพรหมจรรย์ชั้นต่ำนั้น. ศีลเพียงอุปจารแห่งฌาน ชื่อว่า พรหมจรรย์ชั้นกลาง, บุคคลย่อมเข้าถึงความเป็นเทพ ด้วยพรหมจรรย์ชั้นกลางนั้น. ส่วนศีลที่ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิด ชื่อว่า พรหมจรรย์ชั้นสูงสุด, บุคคลย่อมเกิดในพรหมโลกด้วยพรหมจรรย์สูงสุดนั้น. ชนภายนอก (พุทธศาสนา) ทั้งหลายกล่าวความเกิดในพรหมโลกนั้นว่านิพพาน. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **วิสุชฺฌติ**.

๑. ขุ. ชา. มหา. ๒๘/๑๙๙. ๒. ชาตกฏฺฐกถา. ๙/๑๖๖.

แต่ในศาสนานี้ พรหมจรรย์แห่งภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ปรารถนาเทพนิกายชั้นใดชั้นหนึ่ง ชื่อว่า อย่างต่ำ เพราะมีเจตนาเลว, ภิกษุย่อมเกิดในเทวโลกตามที่ปรารถนา ด้วยพรหมจรรย์ขั้นต่ำนั้น. ส่วนความยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแห่งภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ชื่อว่า พรหมจรรย์ชั้นกลาง, ภิกษุย่อมเกิดในพรหมโลกด้วยพรหมจรรย์ชั้นกลางนั้น." ความเจริญวิปัสสนาจนบรรลุพระอรหัต แห่งภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ชื่อว่าพรหมจรรย์ชั้นสูงสุด, ภิกษุย่อมหมดจดด้วยพรหมจรรย์ชั้นสูงสุดนั้น.

ฎีกามหาสีหนาทสูตรว่า " บทว่า **อตฺตทมนวเสน** ความว่าด้วยสามารถฝึกฝนอันเป็นไปโดยอาการคือทำตามพระอรหันต์ทั้งหลายตามปฏิญญา, อธิบายว่า ด้วยความฝึกอินทรีย์ทั้งหลายมีมนะเป็นที่ ๖."

[อริยมรรคชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๐๖] อริยมรรคชื่อว่า พรหมจรรย์ ในพรหมจริยสูตร[๑] ในสังยุตตนิกาย มหา (วาร) วรรคว่า " ภิกษุทั้งหลาย ก็พรหมจรรย์เป็นไฉน ? มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นอริยะนี้นั้นแล, นี้คืออะไรบ้าง ? คือ สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น."

พระฎีกาจารย์ กล่าวไว้ในฎีกามหาสีนาทสูตรว่า " อริยมรรคชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นความประพฤติประเสริฐ ถึงความเป็นสิกขา."

[ศาสนาชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๐๗] ศาสนา (คำสั่งสอน) ชื่อว่า พรหมจรรย์ ใน

๑. สํ. มหา. ๑๙/๓๑.

มหาปรินิพพานสูตร[๑]ว่า " มารผู้มีบาป เราจักยังไม่ปรินิพพาน ตราบเท่าที่พรหมจรรย์นี้ของเราจักยังไม่สำเร็จ แพร่หลาย กว้างขวาง ชนมากรู้ เป็นปึกแผ่น (และ) ตราบเท่าที่เทพดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศดีแล้ว."

[๕๐๘] อรรถกถา[๒]มหาปรินิพพานสูตรนั้น และอรรถกถา[๓]ทุติยปัณณาสก์ ในอัฏฐกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า " พรหมจรรย์อันเป็นศาสนาทั้งสิ้น สงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ หมวด ชื่อว่า พรหมจรรย์. บทว่า **อิทฺธํ** ได้แก่ สำเร็จ ด้วยอำนาจความพอใจในฌาน. บทว่า **ผีตํ** ได้แก่ ถึงความเจริญ เหมือนดอกไม้ผลิบานเต็มที่ ด้วยอำนาจความถึงพร้อมด้วยอภิญญา. บทว่า **วิตฺถาริกํ** ได้แก่ กว้างขวาง ด้วยสามารถตั้งมั่นในทิศาภาคนั้น ๆ. บทว่า **พหุชญฺญํ** ความว่า อันชนมากหลายรู้ คือแทงตลอด ด้วยสามารถความตรัสรู้แห่งมหาชน. บทว่า **ปุถุภูตํ** ความว่า ถึงความเป็นปึกแผ่น ด้วยสามารถอาการทั้งปวง. ถามว่า ข้อนั้นอย่างไร ? แก้ว่า ตราบเท่าที่พรหมจรรย์อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศดีแล้ว. อธิบายว่า อันเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย ผู้เป็นชาติแห่งวิญญู ทุกหมู่ทุกเหล่าประกาศแล้วด้วยดี."

[๕๐๙] ฎีกามหาปรินิพพานสูตร และทุติยปัณณาสก์นั้นว่า " บทว่า **สิกฺขาตฺตยสงฺคหิตํ** ความว่า สงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ หมวด มีอธิสีลสิกขาเป็นต้น. ความประพฤติประเสริฐอันเป็นสัตถุสาสน์ ไม่

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๒๔. ๒. สุ. วิ. ๒/๒๐๓ ๓. มโน. ปู ๓/๓๑๓.

เหลือ ชื่อว่าพรหมจรรย์ อันเป็นศาสนาทั้งสิ้น. บทว่า **สมิทฺธํ** ได้แก่ เจริญแล้วโดยชอบแท้. บทว่า **ฌานสุสาทวเสน** ความว่า ด้วยสามารถความสุขในฌาน อันภิกษุเหล่านั้น ๆ บรรลุแล้ว. บทว่า **วุฑฺฒิปฺปตฺตํ** ความว่า อันเข้าถึงความเจริญรอบด้าน ชื่อว่าโดยประการทั้งปวง ดุจดอกไม้ผลิบานเต็มที่ เพราะเข้าถึงภาวะทั้งโอฬารทั้งประณีต ชื่อว่าด้วยสามารถอภิญญาสมาบัติ เพราะความเจริญยิ่งแห่งศาสนาถึงที่สุด ด้วยความถึงพร้อมด้วยอภิญญา. บทว่า **ปติฏฺฐิตวเสน** ความว่า ด้วยสามารถประดิษฐาน, อธิบายว่า เพราะถึงความตั้งมั่น. ชื่อว่า **พหุชญฺญํ** เพราะเกื้อกูลแก่ชนมากด้วยสามารถปฏิเวธ. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **พหูหิ --- ชนาภิสมยวเสน**. ชื่อว่า **ปุถุภูตํ** เพราะเป็นปึกแผ่น คือ หนาแน่น เป็นแล้ว คือเกิดแล้ว, อีกอย่างหนึ่ง เพราะถึงแล้ว คือ ลุถึงแล้ว ซึ่งความเป็นปึกแผ่น คือความหนาแน่น. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **สพฺพา --- ภาวปฺปตฺตํ**. สองบทว่า **สุฏฺฐุ ปกาสิตํ** ความว่า ประกาศแล้วโดยความเป็นธรรมงามในเบื้องต้น เป็นต้นโดยชอบแท้."

พรหมจรรย์มี ๑๐ อย่าง โดยนัยอันมาแล้วในอรรถกถาสามัญญผลสูตร และอิติวุตตกะ ด้วยประการฉะนี้.

[พรหมจรรย์ ๑๒]

[๕๑๐] ส่วนในอรรถกถามหาสีหนาทสูตร พระอรรถกถาจารย์กล่าวพรหมจรรย์ ๑๒ อย่าง เพราะเพิ่มธรรมเทศนาและอัชฌาสัย.

[ธรรมเทศนาชื่อว่าพรหมจรรย์]

ก็ธรรมเทศนา ชื่อว่า พรหมจรรย์ ใน ๒ บาทคาถานี้ว่า

" ชนตั้งพัน ละมัจจุได้ ในเพราะพรหมจรรย์
อันเดียวกัน."

ฎีกามหาสีหนาทสูตรว่า " บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **พฺรหฺม จริยสฺมึ** ได้แก่ ในเพราะธรรมเทศนา. จริงอยู่ ธรรมเทศนานั้น เรียกว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นจริยา ชื่อว่าประเสริฐ คือล้ำเลิศ เพราะนำความเป็นผู้ประเสริฐมาแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย, อีกอย่างหนึ่ง เป็นจริยาอันเป็นไปทางวาจาแห่งพรหมคือพระผู้มีพระภาค. บาทคาถา ว่า **สหสฺสํ มจฺจุหายิโน** ความว่า ชนประมาณพันหนึ่ง เป็นผู้ชื่อว่า ละมัจจุได้ เพราะล่วงวิสัยของมัจจุ เหตุบรรลุพระอรหัต."

[อัชฌาสัยชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๑๑] อัชฌาสัยชื่อว่าพรหมจรรย์ ในคาถานี้ว่า

"เออก็ ความหวังผล ย่อมสำเร็จแก่ผู้ไม่รีบ
ร้อนโดยแท้; เรามีพรหมจรรย์สำเร็จแล้ว
คามณิ ท่านจงรู้อย่างนี้."

ฎีกามหาสีหนาทสูตรว่า " บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อตร มานานํ** ความว่า ไม่รีบร้อนอยู่ คือคอยดูกาลแห่งเทศนา. บาทคาถาว่า **ผลาสาว สมิชฺฌติ** ความว่า ความหวังแม้มีผลที่ได้แสนยาก อาศัยความพยายามชอบ ย่อมสำเร็จได้แท้. บาทคาถาว่า **วิปกฺกพฺรหฺมจริโยสฺมิ** ความว่า มีอัธยาศัยประณีตอันสำเร็จแล้วโดยพิเศษ คือมีมโนรถอัน

โอฬารเต็มเปี่ยมแล้ว. จริงอยู่ อัชฌาสัยนั้น พระราชาหนุ่มทรงพระนามว่าคามณิ กล่าวโดยสำนวนว่าพรหมจรรย์ เพราะเป็นความประพฤติทางใจอันประเสริฐ."

[๕๑๒] บรรดาธรรมเทศนาและอัชฌาสัยเหล่านั้น ธรรมเทศนา พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาสามัญญผลสูตรเป็นต้นว่า " โดยเนื้อความ ธรรมเทศนาคือศาสนธรรมอันสงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓ จะมีประโยชน์อะไรด้วยการถือธรรมเทศนานั้นไว้แผนกหนึ่ง ๆ."

อนึ่ง คำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า " อัชฌาสัย ชื่อว่าพรหมจรรย์ " ย่อมไม่สมด้วยอรรถกถาคามณิชาดก ในปฐมวรรคเอกนิบาต.

[แก้อรรถ]

ก็ในอรรถกถาคาถานั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า " คำว่า **อปิ** สักว่าเป็นนิบาต. บทว่า **อตรมานานํ** ความว่า ผู้ตั้งอยู่ในโอวาทของบัณฑิตทั้งหลาย ไม่รีบร้อน คือไม่ประพฤติด่วนได้ กระทำกรรมโดยอุบายอยู่. หลายบทว่า **ผลาสา ว** เป็นต้น ความว่า ผลที่หวังคือผลตามที่ปรารถนา ย่อมาสำเร็จทีเดียว. ในคำว่า **วิปกฺกพฺรหฺมจริโยสฺมิ** นี้ สังคหวัตถุ ๔ ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นความประพฤติประเสริฐ. ก็พรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าสำเร็จแล้ว เพราะยศสมบัติอันมีในสังคหวัตถุนั้นเป็นมูล อันพรหมจารีนั้นได้แล้ว. อนึ่ง ยศแม้ที่สำเร็จแล้ว ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะอรรถว่าประเสริฐ."

๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๑/๒๐๘.

[๕๑๓] ก็ในอดีตกาล ราชกุมาร พระนามว่าคามณิ ทรงเป็นพระกนิฏฐภาดาองค์สุดท้องทั้งหมด ของพระราชบุตร ๑๐๐ องค์ ของพระเจ้ากรุงพาราณสี ทรงอาศัยพระโพธิสัตว์ เป็นพระอาจารย์ผู้ให้ทรงศึกษาศิลปะ ถึงความเป็นพระราชาโดยล่วงไปแห่งพระบิดา ทรงปลื้มพระหฤทัย ได้ตรัสคาถานั้นด้วยสามารถแห่งอุทาน. เพราะเหตุนั้น จึงทรงหมายเอา พระองค์ว่า คามณิ ตรัสว่า " แน่ะคามณี ผู้เจริญ ท่านจงรู้เหตุนั้นอย่างนี้ว่า เราอาศัยอาจารย์ ล่วงพระเจ้าพี่ ๑๐๐ พระองค์ ถึงรัชสมบัติอันใหญ่นี้."

[สมณธรรมชื่อว่าพรหมจรรย์]

[๕๑๔] ส่วนในอรรถกถานี้ พระอรรถกถาจารย์ กล่าวเนื้อความไว้ว่า " สมณธรรม ชื่อว่า พรหมจรรย์ ในรถวินีต[๑]สูตรว่า พระธรรมเสนาบดีถามว่า ผู้มีอายุ ท่านอยู่พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลายหรือ ? พระปุณณเถระ ปฏิญญาว่า อย่างนั้นผู้มีอายุ."

อรรถกถา[๒]รถวินีตสูตรว่า "บรรดาบทเหล่านั้น หลายบทว่า **ภควติ โน** เป็นต้น ความว่า ผู้มีอายุ ท่านอยู่พรหมจรรย์ในสำนักแห่งพระผู้มีพระภาค ของเราทั้งหลายหรือ ?"

อรรถกถาทุกนิบาตในอิติวุตตกะว่า " บทว่า **วุสฺสติ** แปลว่า อัน ---- ย่อมอยู่."

ฎีกาพรหมจริยสูตร ในตติวรรคปฐมปัณณาสก์ ในจตุกกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า " บทว่า **วุสฺสติ** ความว่า **วุสิยติ** (อัน-----ย่อมอยู่)."

๑. ม. มู. ๑๒/๒๙๐. ๒. ป. สู. ๒/๒๐๙.

วส ธาตุ ลงในอรรถว่าอาศัยอยู่ อุทาหรณ์ว่า **วสติ**, ความที่ **อ** เป็น **อุ** และความเป็นบุพพรูป (**ส** เป็น **สส** โดยวิธีไวยากรณ์ คือ **ส+ย=สส**) ใช้ลงในกรรม. สำเร็จรูปอาขยาตว่า **วุสฺสติ** (อัน------ ย่อมอยู่). บรรดาคำถามและคำปฏิญญา (รับ) เหล่านั้น คำถาม เป็นคำของพระธรรมเสนาบดี, คำปฏิญญาว่า อย่างนั้น ผู้มีอายุ เป็นคำพูดของพระปุณณเถระแล.

[รวมพรหมจรรย์ได้ ๑๑ อย่าง]

[๕๑๕] เพราะถือเอาสมณธรรมนี้นี่แล และพรหมจรรย์ที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาสามัญญผลสูตรเป็นต้น เป็นพรหมจรรย์ ๑๑ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

[สงเคราะห์พรหมจรรย์เข้าในมงคล]

ก็บรรดาพรหมจรรย์เหล่านั้น ทานมาโดยสรูปในหนหลัง. เวยยาวัจจะและองค์อุโบสถ ย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาค ทรงสงเคราะห์ด้วยอนวัชชกรรม. เบญจศีลและสทารสันโดษ ทรงสงเคราะห์ด้วยปาปวิรัติและมัชชสัญญมะ. วิริยะ ทรงสงเคราะห์ด้วยตบะ. ส่วนในอัปปมัญญา เมถุนวิรัติ อริยมรรค ศาสนา และสมณธรรม อัปปมัญญา ควรสงเคราะห์ด้วยขันติ. เพราะว่าอโทสะ (ความไม่ประทุษร้าย) ชื่อว่าขันติอนึ่ง เมตตาทรงถือเอาด้วยอโทสะ. อัปปมัญญา ๓ แม้นอกนี้ ย่อมเป็นอันทรงถือเอาด้วยเมตตานั้น ที่ทรงถือเอาแล้วแล.

อริยมรรคไม่ได้ในมงคลข้อว่า **พฺรหฺมจริยํ** นี้ เพราะทรงถือเอาด้วยอริยสัจจทัสสนะที่จะตรัสข้างหน้า. เหมือนอย่างว่าสุราปานะไม่ทรง

ถือเอาในมงคลข้อว่า **อารตี วิรตี ปาปา นี้ เพราะทรงถือเอาด้วยมัชชปานะข้างหน้าฉันใด, ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า " ชื่อว่าพรหมจรรย์ เป็นชื่อแห่งเมถุนวิรัติ สมณธรรม ศาสนา และมรรค. แต่เพราะมรรค ทรงถือเอาข้างหน้า ด้วยอริยสัจจทัสสนะ พรหมจรรย์ที่เหลือแม้ทั้งหมด จึงควรในมงคลข้อว่า พฺรหฺมจริยํ นี้. บรรดาเมถุนวิรัติเป็นต้นเหล่านั้น ผิว่าจะทรงถือเอาศาสนาในมงคลข้อว่า พฺรหฺมจริยํ นี้ไซร้, จะต้องโทษคือการกล่าวซ้ำกันไป. เพราะว่าศาสนาคือปริยัติ ทรงถือเอาด้วยสุภาสิตวาจานั่นแล.**

จริงอยู่ แม้ในเบื้องต้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า " วาจาเป็นเครื่องแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่น บัณฑิตพึงทราบว่า ' สุภาสิตวาจา ' ในมงคลข้อว่า สุภาสิตา จ ยา วาจา นี้." เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบข้ออุปไมยนี้ ดังที่นิโรธสัจไม่ทรงถือเอาในมงคลข้อนี้ว่า นิพฺพานสจฺฉิกิริยา (ทำพระนิพพานให้แจ้ง) ภายหลัง เพราะทรงถือเอาในมงคลข้อนี้ว่า อริยสจฺจานทสฺสนํ ฉะนั้น.

[พรหมจรรย์เป็นมงคล]

[๕๑๖] โดยปาริเสสนัย ย่อมได้พรหมจรรย์ คือเมถุนวิรัติและสมณธรรมเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้, ก็พรหมจรรย์นั่นนั้น ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุบรรลุคุณพิเศษมีประการต่าง ๆ สูง ๆ ขึ้นไป. ในข้อที่พรหมจรรย์ตามที่กล่าวมาเป็นมงคลนั้น มีเรื่องเหล่านี้ (เป็นอุทาหรณ์) :-

[เรื่องชน ๒ คน]

ได้ยินว่า ในกรุงราชคฤห์ บุตรของกปิลพราหมณ์ ได้เป็นมาณพชื่อ ปิปผลิ อายุ ๒๐ ปี มีบุญมาก. ลำดับนั้น มารดาบิดาประสงค์จะผูกเขาด้วยเครื่องผูกคือเรือน จึงส่งพราหมณ์ ๘ คนไปให้เสาะหาหญิงที่ถึงพร้อมด้วยลักษณะ. พราหมณ์เหล่านั้น ได้ถือเอาเครื่องบรรณาการไปสู่สาคลนคร.

ก็ในนครนั้น หญิงชื่อนางภัททกาปิลานี ได้เป็นธิดาของพราหมณ์โกสิยโคตร มีอายุ ๑๖ ปี ทรงรูปอันอุดม มีบุญมาก. พราหมณ์เหล่านั้น ไปในนครนั้นแล้ว บอกความเป็นไปทั้งหมดแก่มารดาบิดาของนาง ให้บรรณาการแล้ว ส่งข่าวสาส์นไปแก่กปิลพราหมณ์ว่า "ได้นางทาริกาแล้ว" แม้มาณพ ฟังข่าวสาส์นแล้ว ไม่มีความต้องการเลยไปในที่ลับเขียนหนังสือว่า " แม่ภัททา จงได้ความอยู่ครองเรือน อันสมควรแก่ชาติ โคตร และโภคะ ของตน; ฉันจักบวช, แม่ภัททาอย่าได้มีความเดือดร้อนในภายหลัง." ถึงนางภัททา ก็เขียนหนังสือโดยนัยนั้นเหมือนกัน. คนถือหนังสือ ๒ ฉบับมาพบกันเข้าในระหว่างทางอ่านหนังสือแม้ทั้ง ๒ ฉบับแล้ว ฉีกทิ้งเสียในป่า เขียนหนังสือสมานกันได้ไปแล้ว. ความมาร่วมกันได้มีแก่ชนทั้ง ๒ นั้นผู้ไม่ปรารถนาเลยด้วยประการฉะนี้.

ในวันนั้นเอง แม้ชนทั้ง ๒ นั้น บริโภคอาหารมื้อเย็นแล้ว แม้เมื่อขึ้นสู่ที่นอน ก็ไม่ขึ้นข้างเดียวกัน. มาณพขึ้นสู่ที่นอนทางข้างขวา. ฝ่ายนางภัททาขึ้นสู่ที่นอนทางข้างซ้าย. ชนทั้ง ๒ นั้น วางพวงดอกไม้

๒ พวงไว้กลางที่นอน เพราะกลัวจะถูกต้องร่างกายกันและกัน ไม่หลับตลอดคืนทั้ง ๓ ยาม ยังกาลให้น้อมล่วงไป. ส่วนกลางวันก็ไม่มีเพียงการกระซิกซี้ (ต่อกัน). ชนทั้ง ๒ นั้น ไม่เกี่ยวข้องด้วยโลกามิสอยู่ครองเรือน โดยล่วงไปมารดาและบิดา เป็นผู้มีฉันทะเสมอกันกล่าวว่า " ภพทั้ง ๓ เปรียบเหมือนกระท่อมใบไม้ที่ไฟติดทั่วแล้ว, เราทั้ง ๒ จักบวช " ดังนี้แล้ว จึงให้นำผ้ากาสายะทั้งหลาย และบาตรดินจากร้านตลาด ผลัดกันปลงผมเสร็จแล้ว บวชด้วยตั้งใจว่า " พระอรหันต์เหล่าใดมีในโลก บรรพชาของเราทั้ง ๒ อุทิศพระอรหันต์เหล่านั้น " ดังนี้แล้ว สวมบาตรในถลก คล้องบ่า ลงจากปราสาทหลีกไปแล้ว. ปิปผลิไปข้างหน้าเห็นทาง ๒ แพร่ง ยืนที่ปลายทางนั้น กล่าวว่า " แม่ภัททา มหาชนผู้มีจิตคิดร้ายในเราทั้ง ๒ คิดว่า ' ชนทั้ง ๒ นี้ แม้บวชแล้ว ก็ไม่อาจจะพรากกันได้ ' ก็พึงเป็นผู้ยังอบายให้เต็ม, ทาง ๒ แพร่งนี้เจ้าจงถือเอาทางหนึ่ง, ฉันจักไปทางหนึ่ง."

นางภัททา กล่าวว่า " เจ้าค่ะ พระผู้เป็นเจ้า ขึ้นชื่อว่ามาตุคามเป็นมลทินของบรรพชิตทั้งหลาย, ชนทั้งหลายจะเห็นโทษของเราทั้ง ๒ ว่า ' แม้บวชแล้วก็ไม่พรากกัน,' เราทั้ง ๒ จักแยกกัน " จึงทำปทักษิณ ๓ รอบ ไหว้ในฐานะทั้ง ๔ ด้วยการตั้งไว้เฉพาะด้วยองค์ ๕ ประคองอัญชลี กล่าวว่า " มิตตสันถวะ (ความเชยชมเพียงดังมิตร) ที่เราทั้ง ๒ กระทำสิ้นระยะกาลนานประมาณแสนกัลป์ จะแตกในวันนี้ ท่านชื่อว่าเป็นฝ่ายขวา ทางเบื้องขวาย่อมควรแก่ท่าน, ดิฉันชื่อว่ามาตุคามเป็นฝ่ายซ้าย, ทางเบื้องซ้ายย่อมควรแก่ดิฉัน " ดังนี้ ไหว้แล้ว

แยกทางไป.

ในการที่ชนทั้ง ๒ นั้นเป็น ๒ ส่วน (แยกทางกัน) แผ่นดินใหญ่นี้ได้สะเทือนเลื่อนลั่นอยู่ เหมือนดังกล่าวว่า "เราไม่อาจทรงคุณของท่านทั้ง ๒." เสียงเหมือนฟ้าผ่าเป็นไปในอากาศ. ภูเขาจักรวาลบันลือลั่น.

พระศาสดา ประทับนั่งในพระคันธกุฎี ในพระเวฬุวัน ทรงสดับเสียงแผ่นดินสะเทือน ทรงคำนึงอยู่ ก็ทรงทราบเหตุนั้น พระองค์เดียวเท่านั้น ทรงถือบาตรและจีวร ทำการต้อนรับสิ้นระยะทางประมาณ ๓ คาวุต ประทับนั่งที่โคนไทรชื่อพหุปุตตกะ ในระว่างเมืองราชคฤห์และเมืองนาลันทา. แม้ปิปผลิ เดินไปทางหนึ่ง เห็นพระศาสดาประทับนั่งที่โคนไทรนั้น ถวายบังคมโดยเคารพ นั่งแล้ว เป็นผู้อันพระศาสดาทรงโอวาทด้วยโอวาท ๓ ข้อ โดยนัยอันพระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวไว้ในกัสสปสังยุต ในนิทานวรรค อุปสมบทแล้ว เป็นปุถุชนอยู่ ๗ วัน บรรลุพระอรหัตในวันที่ ๘. แม้นางภัททาไปสู่สำนักของนางภิกษุณี บรรลุพระอรหัตในภายหลัง.

ชนทั้ง ๒ เหล่านี้ประพฤติพรหมจรรย์คือเมถุนวิรัติ บรรลุพระอรหัต ด้วยประการฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น เมถุนวิรัตินั้น แห่งชนทั้ง ๒ นั้น จึงชื่อว่า เป็นมงคล. ความสังเขปในมังคลัตถทีปนีนี้เท่านี้. ส่วนความพิสดาร พึงตรวจดูในอรรถกถากัสสปสังยุตเป็นต้น.

เรื่องชน ๒ คน จบ.

[เรื่องพระภิกษุ ๖๐ รูป]

[๕๑๗] ได้ยินว่า ภิกษุประมาณ ๖๐ รูป เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดา เมื่อเสาะหาที่อยู่ เข้าไปบิณฑบาตยังบ้านชื่อมาติกะที่เชิงภูเขา ในแคว้นโกศล.

ก็นายบ้านนั้น ชื่อว่า มาติกะ. มารดาของปรากฏชื่อว่ามาติกมารดา. มารดานายมาติกะนั้น เห็นภิกษุเหล่านั้นแล้ว มีจิตเลื่อมใสถวายภิกษาแล้วถามว่า " ท่านปรารถนาจะไปที่ไหนกัน ?"

ภิกษุเหล่านั้น ตอบว่า " อุบาสิกา พวกอาตมาปรารถนาจะไปยังที่ตามสบาย."

นางกล่าวว่า " ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจักอยู่ในที่นี้สิ้น ๓ เดือน ดิฉันจักรับสรณะสามและศีลห้า แล้วกระทำอุโบสถกรรม " เมื่อภิกษุเหล่านั้นรับอยู่ จึงได้ตกแต่งที่อยู่ถวายแล้ว. ภิกษุเหล่านั้น เมื่ออยู่ในที่นั้น ไม่นั่งร่วมกัน นั่งทำการสาธยายอาการ ๓๒ กำหนดความสิ้นความเสื่อมในอัตภาพในที่ของตน ๆ.

ถัดมาวันหนึ่ง มารดานายมาติกะ ให้คนถือเนยใสและน้ำอ้อยเป็นต้นไปยังวิหารในเวลาเย็น ไม่เห็นพวกภิกษุ จึงถามพวกผู้ชายว่า " อ้าว พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย อยู่ที่ไหนเล่า ?"

พวกผู้ชาย ตอบว่า " คุณแม่ พวกท่านจักนั่งในที่ของตน ๆ."

มารดานายมาตะกะ ถามว่า " เราจักทำอย่างไรเล่า จึงอาจเพื่อจะพบได้ ?"

ทีนั้น พวกมนุษย์ผู้รู้กติกวัตรของภิกษุทั้งหลาย จึงกล่าวกะมารดา

นายมาติกะนั้นว่า " คุณแม่ เมื่อตีระฆัง. พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจักประชุมกัน." มารดานายมาติกะนั้น ให้ตีระฆังแล้ว.

พวกภิกษุ ได้ยินเสียงระฆังนั้น คิดว่า " ความไม่ผาสุกจักมีแก่ภิกษุบางรูป " ออกจากที่ของตน ๆ ประชุมกันในท่ามกลางวิหาร. ชน (คือภิกษุ) แม้ ๒ รูปชื่อว่ามาทางเดียวกันไม่มี. มารดานายมาติกะนั้น เห็นภิกษุเหล่านั้น คิดว่า " การทะเลาะกันและกัน จักเป็นอันภิกษุเหล่านี้ทำแล้ว " จึงถาม.

ภิกษุ. อาตมาทั้งหลายมิได้ทำการทะเลาะ, แต่ว่า อาตมาทั้งหลายนั่งทำสมณธรรมในที่ของตน ๆ.

ม. ท่านผู้เจริญ ชื่อว่าสมณธรรมนี้ คืออะไร ?

ภิกษุ. คือการสาธยายอาการ ๓๒ และความกำหนดความสิ้นความเสื่อมในอัตภาพ.

ม. ท่านผู้เจริญ สมณธรรมนี้ ย่อมควรแก่พวกท่านเท่านั้น หรือย่อมควรแม้แก่พวกดิฉัน ?

ภิกษุ. อุบาสิกา สมณธรรมนี้ ท่านไม่ห้ามแม้แก่ใคร ๆ.

ม. ท่านผู้เจริญ ถ้ากระนั้น ขอท่านทั้งหลายจงบอกสมณธรรมนั้น.

ภิกษุเหล่านั้น ยังมารดานายมาติกะนั้นให้เรียนแล้ว. มารดานายมาติกะนั้น กระทำสมณธรรมอยู่ จำเดิมแต่นั้น บรรลุผลทั้ง ๓ เบื้องต่ำก่อนกว่าภิกษุเหล่านั้นเทียว ปฏิสัมภิทาและอภิญญาอันเป็นโลกิยะ มาแก่มารดานายมาติกะนั้นโดยมรรคทีเดียว. มารดานายมาติกะนั้น ออกจากสุขอันเกิดแต่มรรคและผล ใคร่ครวญอยู่ด้วยทิพยจักษุ เห็นความที่

ภิกษุเหล่านั้นยังเป็นปุถุชน ใคร่ครวญอยู่ว่า "อะไรไม่เป็นสัปปายะแห่งภิกษุเหล่านั้น ?" เห็นไม่มีอาหารสัปปายะ ได้ตระเตรียมอาหารอันเป็นสัปปายะ ถวายแก่ภิกษุเหล่านั้น. จิตของภิกษุเหล่านั้นเกิดมีอารมณ์เป็นเอก เพราะได้อาหารอันเป็นสัปปายะ. พวกเธอมีจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตพร้อมกับปฏิสัมภิทาทั้งหลาย.

ภิกษุแม้เหล่านั้น ประพฤติพรหมจรรย์คือสมณธรรม บรรลุมรรคและผล ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนั้น สมณธรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นมงคล.

เรื่องภิกษุ ๖๐ รูปมาในอรรถกถาคาถาว่า **ทุนฺนิคฺคหสฺส ลหุโน** เป็นต้น ในจิตตวรรคแห่งธรรมบท.

กถาว่าด้วยพรหมจรรย์ จบ.

กถาว่าด้วยการเห็นอริยสัจ*

[๕๑๘] ข้าพเจ้าจะกล่าวชื่อว่าอริยสัจต่อไป: บททั้ง ๔ มีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า สัจจะ เพราะเป็นธรรมชาติแท้. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในทุติยวรรค สัจจสังยุต ในมหาวารวรรค[๑]ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บท ๔ เหล่านี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น. บท ๔ เป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย บท ๔ เหล่านี้ คือบทว่า นี้ทุกข์ นั่นเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น. บทว่า นี้เหตุให้เกิดทุกข์ (นั่นเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น), บทว่า นี้ความดับทุกข์ (นั่นเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น), บทว่า นี้ข้อปฏิบัติยังสัตว์ให้ถึงความดับทุกข์ นั่นเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น."

บาลีตถสูตร จบ.

[๕๑๙] อรรถกถา[๒]ตถสูตรนั้นว่า "ทุกข์ ชื่อว่า เป็นของแท้ เพราะอรรถว่าไม่ละสภาพ. เพราะทุกข์ ก็คงเป็นทุกข์นั้นเอง. ชื่อว่า เป็นของไม่ผิด เพราะความที่แห่งสภาพที่กล่าวแล้ว เป็นธรรมไม่เปล่า. เพราะทุกข์จะกลายเป็นธรรมชาตไม่ใช่ทุกข์ไม่ได้. ชื่อว่า ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะไม่เข้าถึงสภาพอย่างอื่น. จริงอยู่ ทุกข์ย่อมไม่เข้าถึงสภาพแห่งบทอื่นมีสมุทัยเป็นต้น. แม้ในสัจจะทั้งหลาย มีสมุทัยเป็นต้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน."

* พระมหาลัภ ปิยทสฺสี ป. ธ. ๘ วัดบรมนิวาส แปล. (บัดนี้เป็นพระปิยทัสสี ฯ)

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๓๙. ๒. สา. ป. ๓/๔๑๐.

ฎีกาตถสูตรนั้นว่า "บทว่า **สภาววิชหนตฺเถน** ความว่า ทุกข์ชื่อว่าเป็นของแท้ คือมีความเป็นของแท้เป็นสภาพ เพราะในกาลไร ๆ ก็ไม่ละสภาพคือความเป็นทุกข์ของตน. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า **ทุกฺขญฺหิ ทุกฺขเมว**. บทว่า **วุตฺตสภาวสฺส** ได้แก่ สภาพคือทุกข์ตามที่กล่าวแล้ว. บทว่า **อโมฆตาย** คือ เพราะความที่แห่งทุกข์นั้น เป็นสภาพไม่หลอกลวง. บทว่า **อวิตถํ** คือ เป็นของแท้. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า '**น หิ ทุกฺขํ อทุกฺขํ นาม โหติ.**' บทว่า **อญฺญสภาวานุปคมเนน** คือ เพราะไม่เข้าถึงความเป็นสภาพมีสมุทัยเป็นต้น. บทว่า **อนญฺญถํ** คือ ไม่เป็นสภาพอย่างอื่น. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคำว่า '**น หิ**' เป็นต้น."

[๕๒๐] สัจจะทั้งหลาย ของพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อริยสัจ. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในตติวรรคแห่งสัจจสังยุต[๑]นั่นแลว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แลเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนั้น บท ๔ เหล่านั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า **อริยานํ สจฺจานิ.**"

บาลีตถสูตร จบ.

[๕๒๑] อรรถกถาตถ[๒]สูตรนั้นว่า "หลายบทว่า **ตสฺมา อริยานํ สจฺจานิ** ความว่า เพราะสัจจะทั้งหลายเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้, ฉะนั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า **อริยานํ สจฺจานิ.** เพราะว่าพระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมแทงตลอดซึ่งบททั้งหลายที่ผิดโดย[๓]ความเป็น

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๕. ๒. สา. ป. ๓/๔๑๑. ๓. หรือ 'จากความเป็น .....'

อริยสัจ ก็หามิได้."

ฎีกาตถสูตรนั้นว่า "บทว่า **อริยานํ** ได้แก่ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกาจารย์ จึงกล่าวคำว่า '**น หิ**' เป็นต้น."

[๕๒๒] อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคผู้อริยะแม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อริยสัจ. สมจริงดังที่ตรัสไว้ในตติยวรรคแห่งสัจจสังยุต[๑]นั้นนั่นแลว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจเหล่านี้มี ๔ ฯ ล ฯ อริยสัจคือข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงความดับทุกข์, ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเป็นอริยะ ใน (มนุสส) โลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ฯ ล ฯ ทั้งเทพดาและมนุษย์, เพราะเหตุนั้น บททั้ง ๔ บัณฑิตจึงเรียกว่า อริยสัจ."

บาลีโลกสูตร จบ.

[๕๒๓] อรรถกถา[๒]โลกสูตรนั้นว่า "ข้อว่า **ตถาคโต อริโย ตสฺมา อริยสจฺจานิ** ความว่า เพราะสัจจะเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นของพระตถาคตผู้อริยะ เพราะพระตถาคตผู้อริยะแทงตลอดแล้ว และทรงแสดงแล้ว; ฉะนั้นจึงชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็นของจริงของพระอริยะ."

ฎีกาโลกสูตรนั้นว่า "ด้วย ๒ บทว่า **ปฏิวิทฺธตฺตา เทสิตตฺตา จ** นี้ พระอรรถกถาจารย์ ย่อมแสดงความที่สัจจะเหล่านั้นเป็นของพระผู้มีพระภาคผู้อริยะว่า 'ชื่อว่า เป็นของมีอยู่ ของพระตถาคตผู้อริยะ' เพราะพระองค์ทรงกำหนดด้วยปฏิเวธญาณและเทศนาญาณ."

๑. สา. ป. ๓/๔๑๑. ๒. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๓๕.

[๕๒๔] อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัจ แม้เพราะความที่แห่งสัจจะเหล่านั้นให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ เพราะสัจจะเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคตรัสรู้จำเพาะด้วยพระองค์เอง.

สมจริงดังที่ตรัสไว้ ในโลกสูตรสัจจสังยุต[๑]นั้น ว่า " ภิกษุทั้งหลาย ตถาคต บัณฑิตย่อมกล่าวว่า เป็นอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเองแล้ว เพราะความที่แห่งอริยสัจ ๔ เหล่านี้แล เป็นธรรมอันตถาคตตรัสรู้จำเพาะ โดยลำพังตามเป็นจริง."

พระอรรถกถาจารย์ ครั้นกล่าวอรรถนี้แล้ว กล่าวแก้ไว้อีกแม้ในอรรถกถา[๒]สัจจวิภังค์ว่า " อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้งหลายเป็นอริยะ เหตุนั้น จึงชื่อว่า อริยสัจ. บทว่า **อริยานิ** คือไม่ผิด อธิบายว่า เป็นของไม่คลาดเคลื่อน."

ฎีกาวิภังค์ว่า " บัณฑิตพึงเห็นการลบบทเบื้องปลายในเพราะบทเบื้องต้นในคำว่า **อริยภาวสิทฺธิโตปิ** นี้ว่า ' สัจจะทั้งหลาย ยังความเป็นอริยะให้สำเร็จ จึงชื่อว่า อริยสัจ ' ดังนี้. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อริยานิ สจฺจานิ** นี้ดังนี้ว่า สัจจะทั้งหลายชื่อว่าอริยะ เพราะความเป็นธรรมอันบุคคลควรถึง คือเพราะความเป็นธรรมควรบรรลุโดยความเป็นของไม่ผิด. อีกนัยหนึ่ง โวหารว่าอริยะนี้ ผู้ศึกษาพึงเห็นเป็นโวหารกล่าวไม่ผิด เป็นรูปที่ไม่ผิด."

[๕๒๕] อรรถกถากุมารปัญหาในขุททกปาฐะ[๓]ว่า "อีกนัยหนึ่ง สัจจะทั้งหลายชื่อว่า อริยะ เพราะเป็นธรรมชาติอันสัตว์โลกพร้อม

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๓. ๒. สมฺ. วิ. ๑๐๙. ๓. ป. โช. ขุ. ขุ. ๘๙.

ทั้งเทวโลกพึงบรรลุ, มีคำอธิบายว่า พึงถึงเฉพาะ. เพราะฉะนั้น สัจจะเหล่านั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า อริยสัจ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธะและพระสาวกทั้งหลาย ที่รู้กันแล้วว่าพระอริยะ เพราะดำเนินไปในความเจริญ ที่รู้กันว่าฐานะที่ควรจะพึงพยายาม หรือเพราะอันไม่ดำเนินไปในความเสื่อม หรือเพราะประกอบโดยชอบในอริยธรรมคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ย่อมแทงตลอดสัจจะเหล่านั้น, เพราะเหตุนั้นสัจจะเหล่านั้น บัณฑิตจึงกล่าวว่า อริยสัจ."

อรรถกถา[1]สัจจวิภังค์ว่า " ก็เพราะพระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านั้น ฉะนั้น สัจจะเหล่านั้นบัณฑิตจึงเรียกว่า อริยสัจ."

ฎีกาวิภังค์ว่า " คำว่า **พุทฺธาทโย** ในคำว่า **พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺติ** นี้ พระอรรถกถาจารย์ ยกโวหารว่าพุทธะ ซึ่งเป็นไปในกาลที่แทงตลอดแล้วขึ้นพูดในปุริมกาล ดุจโวหารที่พูดกันในประโยคเป็นต้นว่า ' พระพุทธเจ้าได้เสด็จถึงกรุงราชคฤห์ ' ดังนี้. แท้จริงพระอริยเจ้ามีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมแทงตลอดด้วยมรรค ๔ ดังนี้แล และพึงเห็นการลบบทเบื้องปลายในเพราะบทเบื้องต้น ในบทว่า **อริยสจฺจานิ** นี้ โดยวิเคราะห์ว่า สัจจะทั้งหลาย อันพระอริยเจ้าพึงแทงตลอด จึงชื่อว่า อริยสัจ."

[๕๒๖] ส่วนในอรรถกถา[2]กุมารปัญหาวิภังค์ พระอรรถกถาจารย์แสดงบทแห่งพระสูตรใดว่า " พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมแทงตลอด

๑. สมฺ วิ. ๑๐๙. ๒. ป. โช. ขุ. ขุ. ๙๐.

ซึ่งสัจจะเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงกล่าวสัจจะเหล่านั้นว่า อริยสัจ" บทแห่งสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้ในสัจจสังยุต. เนื้อความเฉพาะคำแห่งอริยศัพท์ พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้แล้ว แม้ในอรรถกถา[๑]อัฏฐิสัญจยสูตร ในตติวรรคแห่งเอกนิบาต ในอิติวุตตกะ.

อรรถกถา[๒]อัฏฐมสูตร ในปฐมวรรคแห่งมัคคสังยุต ในมหา- (วาร) วรรค และอรรถกถา[๓]สัจจวิภังค์ว่า "บรรดาสัจจะเหล่านั้น ๒ สัจจะ เบื้องต้นเป็นวัฏฏะ ๒ สัจจะเบื้องปลายเป็นวิวัฏฏะ. บรรดาวัฏฏะและวิวัฏฏะเหล่านั้น ความตั้งใจมั่นในกัมมัฏฐานแห่งภิกษุ ย่อมมี ในสัจจะที่เป็นวัฏฏะ ในสัจจะที่เป็นวิวัฏฏะ ย่อมไม่มีความตั้งมั่น. ก็พระโยคาวจรเรียนสัจจะ ๒ ข้อเบื้องต้น ในสำนักของอาจารย์ โดยย่ออย่างนี้ว่า ขันธ์ ๕ ชื่อว่า เป็นทุกข์, ตัณหา เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด" และโดยพิสดารโดยนัยเป็นต้นว่า 'ขันธ์ ๕ เป็นไฉน ? ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์' ดังนี้แล้ว ท่องบ่นอยู่ด้วยวาจาเสมอ ๆ ย่อมทำกรรมได้. ส่วนในสัจจะ ๒ ข้อนอกนี้ พระโยคาวจร ย่อมทำกรรมได้ด้วยการสดับอย่างนี้ว่า 'นิโรธสัจ เป็นธรรมชาติน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ, มัคคสัจ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ.' พระ-โยคาวจรนั้น ทำอยู่อย่างนั้น ย่อมแทงตลอดสัจจะ ๔ ด้วยปฏิเวธ-ญาณดวงเดียว ย่อมตรัสรู้ด้วยอภิสมยญาณดวงเดียว, คือว่า ย่อมแทงตลอดซึ่งทุกข์ ด้วยปฏิเวธญาณเครื่องกำหนดรู้, ซึ่งสมุทัย ด้วยปฏิเวธญาณเป็นเหตุละ, ซึ่งนิโรธสัจ ด้วยปฏิเวธญาณเป็นเครื่อง

๑. ป. ที. ขุ. อิติ. ๑๑๑. ๒. สา. ป. ๓/๒๐๓ ๓. สมฺ. วิ. ๑๕๐.

ทำให้แจ้ง, ย่อมแทงตลอดซึ่งมรรค ด้วยปฏิเวธญาณเป็นเหตุให้เจริญ ย่อมตรัสรู้ทุกข์ ด้วยอภิสมยญาณเครื่องกำหนดรู้ ฯ ล ฯ ย่อมตรัสรู้มรรคด้วยอภิสมยญาณเป็นเหตุให้เจริญ. ในส่วนเบื้องต้น พระโยคาวจรนั้น มีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๒ ข้อ (ข้างต้น) ด้วยอำนาจการเรียน การสอบถาม การสดับ การทรงจำ การพิจารณา. มีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๒ ข้อ (ข้างปลาย) ด้วยการสดับนั่นแล, ในส่วนภายหลัง (พระโยคาวจรนั้น) จึงมีปฏิเวธญาณในสัจจะ ๓ ข้อโดยกิจ. มีปฏิเวธญาณในนิโรธด้วย (กำหนดเป็น) อารมณ์ ด้วยประการฉะนี้."

[๕๒๗] ฎีกามัคคสังยุตว่า " การปฏิบัติกัมมัฏฐาน ชื่อว่ากัมมัฏฐานาภินิเวส. ผู้ศึกษาพึงทำการเชื่อมว่า เรียนสัจจะ ๒ ข้อมีในเบื้องต้น ดังนี้เถิด. ด้วยคำว่า **อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาปํ** นี้ พระอรรถกถาจารย์ แสดงความที่พระโยคาวจรน้อมไปในนิโรธและมรรค, หาแสดงความเป็นผู้ไม่น้อมไปไม่. ก็บัณฑิตพึงเห็นการกระทำกรรมในนิโรธสัจและมัคคสัจนั้น (ว่า) คือความที่พระโยคาวจรน้อมไปในนิโรธสัจและมัคคสัจนั่นแล. อีกนัยหนึ่ง ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้น้อมไปในนิโรธสัจและมัคคสัจนั้นนั่นเอง ชื่อว่าความตรัสรู้ด้วยญาณดวงเดียว เพราะเป็นเครื่องหมายแห่งความแทงตลอดสัจจะทั้งหลายด้วยญาณดวงเดียวเท่านั้น เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ความประชุมคือมาพร้อมกัน ด้วยสัจจะเหล่านั้น โดยความเป็นธรรมมีหน้าเผชิญกัน. บทว่า **อสฺส** หมายถึงญาณ หรือพระโยคี. ก็ในปฏิเวธเหล่านี้ ปฏิเวธญาณทุกอย่างอันเป็นไปในโลก ไม่ใช่ปฏิเวธ

แท้ เพราะไม่มีญาณเครื่องรู้ตามสภาพเป็นจริงในอารมณ์, หากจะมีคำถามว่า แม้ความแทงตลอดเกิดจากกิจมีการเรียนเป็นต้น ก็เป็นปฏิเวธได้ ปฏิเวธนั้น ไม่เป็นโลกุตระมิใช่หรือ ? แก้ว่า ข้อนั้นไม่ใช่ เพราะความที่แห่งปฏิเวธที่เกิดจากกิจมีการเรียนเป็นต้น อันใคร ๆ ไม่พึงพูดด้วยปฏิเวธศัพท์อย่างเดียว. อีกนัยหนึ่ง ญาณในสัจจะมทุกข์เป็นต้น อันเป็นไปแล้วด้วยสามารถแห่งกิจมีการเรียนเป็นอาทิ ท่านกล่าวว่า ปฏิเวธ ในเบื้องต้น เพราะเป็นเครื่องหมายแห่งความแทงตลอด, หากล่าวว่า เป็นปฏิเวธ เพราะความเป็นตัวปฏิเวธไม่, ส่วนญาณที่เป็นตัวปฏิเวธจริง ๆ ย่อมควรซึ่งความเป็นญาณที่จะพึงกล่าวว่า ' ปฏิเวธ ' ตรงตัว. บทว่า **กิจฺจโต** แปลว่าโดยกิจมีปรีชาเครื่องกำหนดรู้เป็นต้น. พระอรรถกถาจารย์ กล่าวถึงปฏิเวธญาณด้วยการทำให้แจ้ง ด้วยบทว่า **อารมฺมณปฺปฏิเวโธ** นี้."

[๕๒๘] อรรถกถา[1]สัจจวิภังค์ว่า " ญาณเครื่องแทงตลอดแม้ทั้งหมด เป็นโลกุตระ ญาณซึ่งเกิดจากการสดับ การทรงจำการพิจารณา เป็นโลกิยะ เป็นกามาพจร. ส่วนปรีชาเครื่องพิจารณาเป็นญาณ แห่งมัคคสัจ."

ความเห็นสัจจะด้วยอำนาจญาณเครื่องแทงตลอด ย่อมได้ในบทว่า อริยสัจจานทัสสนะแม้นี้. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงแก้ไว้ในอรรถกถา[2]ว่า " ความเห็นมรรคด้วยอำนาจความตรัสรู้อริยสัจ ๔ ชื่อว่า ความเห็นอริยสัจ ความเห็นอริยสัจนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

๑. สมฺ. วิ. ๑๕๑. ๒. ป. โช. ขุ. ขุ. ๑๖๗.

เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งความก้าวล่วงสังสารทุกข์ได้."

[๕๒๙] ก็คำว่า **อภิสมยวเสน** นี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอาความตรัสรู้ด้วยญาณดวงเดียว. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดย่อมเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งเหตุให้ทุกข์เกิด ทั้งความดับทุกข์ ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, ผู้ใดเห็นเหตุให้ทุกข์เกิด ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, ผู้ใดย่อมเห็นความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นได้ทั้งทุกข์ ทั้งเหตุให้ทุกข์เกิด ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์, ผู้ใดย่อมเห็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้นั้นก็เห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุให้ทุกข์เกิด ทั้งความดับทุกข์."

[๑]บาลีควัมปติสูตร ในตติยวรรคแห่งสัจจสังยุต.

[๕๓๐] อรรถกถา[๒]ควัมปติสูตรนั้นว่า "คำว่า **โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสติ ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยสามารถความแทงตลอดด้วยญาณดวงเดียว. เพราะว่าความแทงตลอดด้วยญาณดวงเดียวกัน อันพระองค์ตรัสไว้แล้วในพระสูตรนี้."

ฎีกาควัมปติสูตรนั้นว่า "ความแทงตลอดซึ่งสัจจะ ๔ ในขณะเดียวกัน ด้วยญาณดวงเดียวนั่นแล ชื่อว่า **เอกปฺปฏิเวโธ**.

[๕๓๑] ก็ผู้ใด ไม่เห็นสัจจะ ๔ ผู้นั้นย่อมไม่ล่วงทุกข์ไปได้. เพราะสงสารของบุคคลเช่นนั้นอยู่ข้างยาว. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๗. ๒. สา. ป. ๓/๔๑๑.

จึงตรัสไว้ในตติยวรรค[1]แห่งสัจจสังยุตว่า "ภิกษุทั้งหลาย เพราะความไม่ตรัสรู้ เพราะความไม่แทงตลอด อริยสัจ ๔ สังสารวัฏนี้ เราเองและพวกท่านจึงแล่นไป เร่รอนไป สิ้นระยะกาลนานอย่างนี้. เพราะความไม่ตรัสรู้ เพราะความไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย เพราะความไม่ตรัสรู้ เพราะความไม่แทงตลอด อริยสัจ คือทุกข์ สังสารวัฏนี้ เราเองและพวกท่านจึงต้องเร่ร่อน ท่องเที่ยวไป สิ้นระยะกาลนานอย่างนี้. ภิกษุทั้งหลาย เพราะความไม่ตรัสรู้ เพราะความไม่แทงตลอดอริยสัจ คือเหตุให้ทุกข์เกิด สังสารวัฏนี้ เราเองและพวกท่านจึงต้องเร่ร่อน ท่องเที่ยวไป สิ้นระยะกาลนานอย่างนี้. ภิกษุทั้งหลาย เพราะความไม่ตรัสรู้ เพราะความไม่แทงตลอดอริยสัจคือความดับทุกข์ สังสารวัฏนี้ เราเองและพวกท่านจึงต้องเร่ร่อนท่องเที่ยวไป สิ้นระยะกาลนานอย่างนี้. ภิกษุทั้งหลาย เพราะความไม่ตรัสรู้ เพราะความไม่แทงตลอดอริยสัจ คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ สังสารวัฏนี้ เราเองและพวกท่านจึงต้องเร่ร่อนท่องเที่ยวไป สิ้นระยะกาลนานอย่างนี้. ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์นี้นั้น อันเราและพวกท่านตรัสรู้แล้ว แทงตลอดแล้ว อริยสัจคือทุกขสมุทัย....ทุกขนิโรธ.....ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อันเราและพวกท่านตรัสรู้แล้ว แทงตลอดแล้ว. ตัณหาในภพ อันเราและพวกท่านตัดขาดแล้ว. ตัณหาผู้นำไปสู่ภพสิ้นแล้ว, บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีแก่เราและพวกท่าน." พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไวยากรณภาษิตนี้แล้ว พระสุคตผู้พระศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณภาษีนี้แล้ว จึงตรัส

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๐.

คาถาพันธ์นี้ในภายหลังว่า

"เราและพวกท่าน ท่องเที่ยวไปแล้วในชาติ
นั้น ๆ สิ้นระยะกาลนาน เพราะไม่เห็นซึ่งอริย-
สัจ ๔ ตามเป็นจริง. อริยสัจ ๔ เหล่านี้นั้น
อันเราและพวกท่านเห็นแล้ว, ตัณหาผู้นำไป
สู่ภพ อันเราและพวกท่านถอนขึ้นแล้ว, รากเง่า
ของทุกข์ อันเราและพวกท่านตัดขาดแล้ว บัดนี้
ภพใหม่ไม่มี (แก่เราและพวกท่าน)."

ปฐมเคยยสูตร[๑] จบ.

[๕๓๒] อรรถกถา[๒]ปฐมเคยสูตรนั้นว่า "บทว่า **อนนุโพธา** ได้แก่ เพราะความไม่ตามตรัสรู้. บทว่า **อปฺปฏิเวธา** ได้แก่ เพราะไม่แทงตลอด."

ฎีกาปฐมเคยยสูตรนั้นว่า "บทว่า **อนนุโพธา** ได้แก่ เพราะความไม่มีแห่งญาณเครื่องตรัสรู้ ตามสมควรแก่ญาณเครื่องแทงตลอด. บทว่า **อปฺปฏิเวธา** ได้แก่ เพราะความไม่มีแห่งญาณเครื่องแทงตลอดซึ่งอริยาสัจทั้งหลายให้แจ่มแจ้งเฉพาะหน้า."

[๕๓๓] อรรถกถา[๓]สูตรต้นของสูตรทั้งปวง ในจตุกกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "บทว่า **อนนุโพธา** แปลว่า เพราะไม่รู้ คือไม่ทราบ. บทว่า **อปฺปฏิเวธา** แปลว่า เพราะไม่แทงตลอด ได้แก่เพราะไม่ทำให้แจ้งชัด. บทว่า **ทีฆมทฺธานํ** คือ สิ้นกาลนาน. บทว่า **สนฺธาวิตํ** ได้แก่

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๓๙. ๒. สา. ป. ๓/๔๑๑. ๓. มโน. ปู. ๒/๓๒๕.

แล่นไปด้วยการไปจากภพสู่ภพ. บทว่า **สํสริตํ** ได้แก่ เร่ร่อนไป ด้วยสามารถการไปและการมาบ่อย ๆ. สองบทว่า **มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ** ได้แก่ อันเราและท่านทั้งหลาย. อีกนัยหนึ่ง สองบทว่า **สนฺธาวิตํ สํสริตํ** คือ การท่องเที่ยวไป การเร่ร่อนไป ได้มีแก่เราและพวกท่าน. ตัณหาในภพทั้งหลาย ชื่อว่า **ภวตณฺหา**. ตัณหาเพียงดังเชือกผูกสัตว์ไว้ในภพ ชื่อว่า **ภวเนตฺติ**. คำว่า **ภวเนตฺติ** นั้น เป็นชื่อแห่งตัณหานั่นเอง. จริงอยู่ หมู่สัตว์ถูกตัณหานั้นผูกแล้วนำไปสู่ภพนั้น ๆ ปานดังว่า ฝูงโคถูกนายโคบาลผูกที่คอ แล้วนำไปอยู่ฉะนั้น; เพราะฉะนั้น ตัณหา พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า **ภวเนตฺติ**.

[๕๓๔] ฎีกาปฐมสูตรนั้นว่า "ญาณอันเป็นไปในส่วนเบื้องต้น ชื่อว่า **อนุโพโธ**. ความตรัสรู้ด้วยมรรคญาณ ชื่อว่า **ปฏิเวโธ**. บรรดาญาณทั้ง ๒ อย่างนั้น เพราะความแทงตลอดมีความตามรู้เป็นส่วนเบื้องต้น เว้นจากความหยั่งรู้ ย่อมไม่สำเร็จได้, แม้ความหยั่งรู้บางอย่างก็ต้องเกี่ยวเนื่องด้วยปฏิเวธ, อนึ่ง ความท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ มีความไม่มีหมวด ๒ แห่งความหยั่งรู้ และความแทงตลอดนั้นเป็นเหตุ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้ในบาลีว่า **อนนุโพธา ฯ เป ฯ ตุมฺหากญฺจ.** ความออกจากภพ (หนึ่ง) เข้าถึงภพอื่น ด้วยสามารถถือปฏิสนธิ ชื่อว่า ความท่องเที่ยว ความระเหระหนไปด้วยสามารถการจุติและการอุบัติเนือง ๆ ชื่อว่า ความเร่ร่อน เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ภวโต** ดังนี้เป็นต้น. ในวิกัปที่ต้น พระอรรถกถาจารย์หมายเอาความที่แห่งสันธาวิตบทและสังสริตบท

เป็นกรรมสาธนะ จึงกล่าวไว้ว่า '**มยา จ ตุมฺเหหิ จ.**' ส่วนในวิกัปที่ ๒ ทำความที่ศัพท์ทั้ง ๒ เป็นภาวสาธนะไว้ในหทัย จึงกล่าวไว้ด้วยสาสารณแห่งบทตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้นั่นแลว่า '**มม เจว ตุมฺหกาญฺจ.**' อภิสังขาร ย่อมนำสันดานแห่งสัตว์ที่ตนผูกแล้วด้วยเชือกคือตัณหา ไปสู่ภพอื่นด้วยตัณหานั่น ประหนึ่งว่าบุรุษมีเชือกในมือ นำนกที่ตนผูกไว้ด้วยเชือกยาวไปสู่ประเทศอื่น เหตุนั้น ตัณหานั่น จึงชื่อว่า **ภวเนตฺติ** (เป็นเครื่องนำไปสู่ภพแห่งอภิสังขาร). ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคำว่า **ภวรชฺชุ** เป็นต้น."

[๕๓๕] พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย จึงตรัสคำเป็นคาถาไว้ในเคยยสูตร[๑] ที่ ๒ ในสัจจสังยุตนั้นเองว่า

"สมณพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้จักทุกข์ ทั้งไม่รู้จักแดนเกิดของทุกข์ ทั้งไม่รู้จักพระนิพพานอันเป็นที่ดับไม่เหลือโดยประการทั้งปวง แห่งทุกข์ ทั้งไม่รู้จักมรรค อันมีปกติยังสัตว์ให้ถึงความระงับทุกข์, สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้เสื่อมแล้วจากเจโตวิมุตติ และจากปัญญาวิมุตติ, สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ไม่ควรเพื่ออันทำที่สุด, สมณพราหมณ์เหล่านั้นแลต้องเป็นผู้เข้าถึงชาติและชรา. ส่วนสมณพราหมณ์เหล่าใด ย่อมรู้ทั่วซึ่งทุกข์ ทั้งรู้ทั่วซึ่งแดนเกิดของทุกข์ ทั้งรู้ทั่วซึ่งพระนิพพาน

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๕๔๒.

เป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งทุกข์โดยประการทั้งปวง ทั้งรู้ทั่วซึ่งมรรค อันมีปกติยังสัตว์ให้ถึงความระงับทุกข์, สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติ และด้วยปัญญาวิมุตติ, สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ควรเพื่ออันทำที่สุด, สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ไม่ต้องเข้าถึงชาติชรา."

แม้ในทวยตานุปัสสนาสูตร[๑] ในตติยวรรค แห่งสุตตนิบาต พระผู้มีพระภาค ก็ตรัสไว้อย่างนั้นเหมือนกัน.

[๕๓๖] อรรถกถา[๒]ทวยตานุปัสสนาสูตรว่า "บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า **ยตฺถ จ** นี้ พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงแสดงพระ-นิพพาน. เพราะว่า ทุกข์ย่อมดับสนิทโดยประการทั้งปวง คือเข้าไปดับทุกประการ คือดับสนิทพร้อมทั้งเหตุ ชื่อว่า ดับโดยไม่เหลือในพระนิพพาน. สองบทว่า **ตญฺจ มคฺคํ** ได้แก่ ทั้ง --- มรรคมีองค์ ๘ นั้น."

อรรถกถา[๓]อัฏฐิสัญจยสูตร ในอิติวุตตกะว่า "ซึ่งมรรคที่ชื่อว่า อันมีปกติยังสัตว์ให้ถึงความระงับทุกข์ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมถึงความระงับคือความดับทุกข์."

[๕๓๗] อรรถกถา[๔]สัจจสังยุตว่า "สองบทว่า **เจโตวิมุตฺติ ปญฺญาวิมุตฺติ** เป็นชื่อของสมาธิซึ่งเป็นตัวผลและปัญญาซึ่งเป็นตัวผล."

ฎีกาสัจจสังยุตนั้นว่า "บทว่า **ผลสมาธิผลปฺปญฺญานํ** ได้แก่สมาธิ

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๗๔. ๒. ป. โช. ขุ. สุ. ๒/๓๙๐. ๓. ป. ที. อิติ. ๑๑๒.
๔. สา. ป. ๑/๔๑๑.

และปัญญาอันเป็นตัวผลเกิดจากมรรค."

อรรถกถาทวยตานุปัสสนาสูตรว่า "สมาธิสัมปยุตด้วยอรหัตผล บัณฑิตพึงทราบว่า **เจโตวิมุตฺติ** เพราะสำรอกราคะ, ปัญญาสัมปยุตด้วยอรหัตผล พึงทราบว่า **ปญฺญาวิมุตฺติ** เพราะสำรอกอวิชชา. อีกนัยหนึ่ง อรหัตผลที่บุคคลผู้มีตัณหาเป็นจริต ข่มกิเลสทั้งหลายได้ด้วยกำลังอัปปนาฌานแล้วบรรลุ ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะสำรอกราคะ; อรหัตผลที่บุคคลผู้มีทิฏฐิเป็นจริต ยังคุณธรรมมาตรว่าอุปจารฌาณให้เกิดแล้ว เห็นแจ่มแจ้ง บรรลุแล้ว ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา. อีกนัยหนึ่ง อนาคามิผล ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะสำรอกกามราคะ, อรหัตผล ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชาได้โดประการทั้งปวงแล. บทว่า **อนฺตกิริยาย** ได้แก่ เพื่อทำที่สุดแห่งวัฏฏทุกข์. บทว่า **ชาติชรูปคา** ได้แก่ เป็นผู้เข้าถึงชาติและชราแล้ว, อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้อันชาติและชราเข้าถึงแล้ว, อธิบายว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่พ้นจากชาติและชราไปได้."

ก็เหล่าชนผู้เห็นสัจจะแล้ว ข้ามสังสารทุกข์ไปได้ นับไม่ถ้วน. ประโยชน์อะไรด้วยเรื่อง (เป็นอุทาหรณ์).

กถาว่าด้วยการเห็นอริยสัจ จบ.

๑. ป. โช. ขุ. สุ. ๒/๓๙๐.

กถาว่าด้วยการทำพระนิพพานให้แจ้ง*

[๕๓๘] ชื่อว่านิพพาน มี ๒ อย่างโดยปริยาย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้ในสัตตมสูตร[๑] แห่งทุติยวรรค ในอิติวุตตกะว่า "ภิกษุทั้งหลาย (นิพพานธาตุเหล่านี้ ๒ อย่าง. นิพพานธาตุ ๒ อย่างเป็นไฉน ? นิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้) คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑. ภิกษุทั้งหลาย ก็สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ มีอาสวะสิ้นแล้ว อยู่จบแล้ว มีกรณียะอันทำแล้ว มีภาระอันปลงแล้ว มีประโยชน์ของตนตามบรรลุแล้ว มีกิเลสเครื่องผูกไว้ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นไปแล้วเพราะรู้ชอบ. ภิกษุนั้นยังเสวยอารมณ์ที่ชอบใจและไม่ชอบใจ ยังต้องเสวยสุขและทุกข์ เพราะอินทรีย์ ๕ เหล่าใด ยังไม่ปราศจากไป, อินทรีย์ ๕ เหล่านั้นของเธอตั้งอยู่ตามเดิม. ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะ ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งโทสะ ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งโมหะ ของภิกษุนั้นเรียกว่า 'สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ,' ภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ ฯ ล ฯ หลุดพ้นไปแล้ว เพราะรู้ชอบ. ภิกษุทั้งหลาย

* พระมหาลัภ ปิยทสฺสี ป. ธ. ๘. (บัดนี้เป็นพระปิยทัสสี ฯ) วัดบรมนิวาส แปล.

๑. ขุ. อิติ. ๒๕/๒๕๘.

ความเสวยอารมณ์ทั้งสิ้นของเธอ อันเธอไม่เพลิดเพลินแล้ว จักเย็น ในโลกนี้แล, ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ- ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้แล." พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว. พระองค์จึงตรัสคำเป็นคาถานี้ ในสัตตมสูตรนั้น ดังนี้ว่า

"นิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้ อันพระตถาคต ผู้มีจักษุ ผู้อันตัณหาและทิฏฐิไม่ไม่อาศัยแล้ว ผู้คงที่ ประกาศไว้แล้ว. ก็ธาตุอันหนึ่งเป็นไป ในทิฏฐธรรมในอัตภาพนี้ ชื่อว่า "สอุปาทิเสส" เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาซึ่งนำไปสู่ภพ. ส่วน ธาตุอันหนึ่ง เป็นไปในสัมปรายภพ ซึ่งเป็นที่ ดับไม่เหลือแห่งภพโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า อนุปาทิเสสนิพพาน. ชนเหล่าใด รู้บทนั้น อันปัจจัยไม่ปรุงแต่งแล้ว เป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาอันนำไปสู่ภพ, ชน เหล่านั้น ยินดีแล้วในนิพพานเป็นที่สิ้น (กิเลส) เพราะบรรลุธรรมอันเป็นสาระ เป็นผู้คงที่ ละภพ ทั้งปวงได้แล."

พระบาลีจบ.

[๕๓๙] อรรถกถาอิติวุตตกะว่า "บทว่า **เทฺวมา** ตัดบทเป็น **เทฺว อิมา** (หมายเอานิพพานธาตุ ๒ อย่างเหล่านี้). ตัณหาเรียกว่า วานะ (เครื่องเสียบแทง). ธรรมชาตใด ออกไปแล้วจากตัณหา ชื่อว่า วานะ เหตุนั้นธรรมชาตนั้น ชื่อนิพพาน, อีกอย่างหนึ่ง ตัณหา ชื่อว่า วานะ ย่อมไม่มีในธรรมชาตนี้ เหตุนั้น ธรรมชาตนี้ ชื่อว่า นิพพาน อีกนัยหนึ่ง ความไม่มีแห่งตัณหาชื่อว่า วานะ ในธรรมชาตนี้ ที่พระอริยบุคคลบรรลุแล้ว เหตุนั้น ธรรมชาตนี้ ชื่อว่า นิพพาน. นิพพานนั้นนั่นแล ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ และเพราะอรรถว่า ทรงไว้ซึ่งภาวะของตน เหตุนั้น จึงชื่อว่า นิพพานธาตุ. โดยปรมัตถ์ ความต่างกันแห่งนิพพานธาตุ ย่อมไม่มี, แต่ความต่างกัน ย่อมปรากฏได้โดยปริยาย เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคทรงหมายความต่างกันโดยปริยายนั้น จึงตรัสว่า **เทฺวมา ภิกฺขเว นิพฺพานธาตุโย** ดังนี้แล้ว ตรัสว่า 'สอุปาทิเสส' เป็นต้น เพื่อแสดงประเภทตามที่ทรงประสงค์.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สอุปาทิเสสา** นั้น (ต่อไป) สภาพใด อันกิเลสทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้น ย่อมเข้าไปยึดโดยความเป็นผล เหตุนั้น สภาพนั้น ชื่อว่าอุปาทิ คือขันธบัญจก. อุปาทินั่นแล ยังเหลือ จึงชื่อว่า อุปาทิเสส. นิพพานธรรม ย่อมเป็นไปกับด้วยอุปาทิเสส เหตุนั้น จึงชื่อว่า สอุปาทิเสส. นิพพานธรรม ชื่อว่า อนุปาทิเสส เพราะไม่มีอุปาทินั้น."

๑. ป. ที. อิติ. ๒๑๕.

[๕๔๐] อรรถกถามูลปริยายสูตร และอรรถกถาอิติวุตตกะว่า "บทว่า **อรหํ** ความว่า ผู้มีกิเลสห่างไกล คือเป็นผู้มีกิเลสในที่ไกล, อธิบายว่า เป็นผู้ละกิเลสได้แล้ว. พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **ขีณาสโว** อาสวะ ๔ ของภิกษุผู้อรหันต์ สิ้นแล้ว คืออันท่านละได้แล้ว ถอนขึ้นแล้ว สงบแล้ว ไม่ควรเกิดขึ้น คืออันท่านเผาแล้ว ด้วยไฟคือญาณ; ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า ขีณาสพ. พึงทราบวิเคราะห์ในบทว่า **วุสิตวา**: ภิกษุใดอยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว ทั้งในการอยู่ร่วมด้วยครู ทั้งในอริยมรรค ทั้งในธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยเจ้า ๑๐ เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า **วุสิตวา** (อยู่จบแล้ว), ภิกษุใด มีพรหมจรรย์อันอยู่แล้ว คืออยู่จบแล้ว ได้มีธรรมเครื่องอยู่อันอยู่แล้ว คือมีจรณะอันประพฤติแล้ว เหตุนั้น ภิกษุนั้น จึงชื่อว่า วุสิตวา (มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว). พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **กตกรณีโย:** พระเสขะ ๗ จำพวก จนชั้นปุถุชนผู้มีธรรมอันงาม ชื่อว่าย่อมทำกิจที่ควรทำด้วยมรรค ๔, กิจที่ควรทำทั้งหมด อันพระขีณาสพทำแล้ว คือให้สิ้นสุดแล้ว: กิจที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป เพื่อบรรลุความสิ้นทุกข์ ย่อมไม่มี เหตุนั้น พระขีณาสพนั้น จึงชื่อว่า มีกรณียะอันทำแล้ว. พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **โอหิตภาโร**: ภาระ ๓ คือ ขันธภาระ กิเลสภาระ อภิสังขารภาระ, ภาระ ๓ เหล่านี้ อันพระขีณาสพนั้นปลงลง คือยกลง วางลง ได้แก่ ให้ตกไปแล้ว. ด้วยเหตุนั้น พระขีณาสพนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสเรียกว่า ผู้มี

๑. ป. สู. ๑/๕๗. ป. ที. ขุ. อิติ. ๒๑๕.

ภาระปลงลงแล้ว. บทว่า **อนุปฺปตฺตสทตฺโถ** คือ ผู้ตามบรรลุประโยชน์ของตนแล้ว, ท่านอธิบายไว้ว่า ซึ่งประโยชน์ของตน. ศัพท์ว่า **สทตฺถํ** นี้ พระผู้มีพระภาค ทรงกระทำอาเทส **ก** อักษรให้เป็น **ท** อักษร. อนึ่ง พระอรหัต บัณฑิตพึงทราบว่า ประโยชน์ของตนด้วยว่า พระอรหัตนั้น เรียกว่า ประโยชน์ของตน เพราะเป็นประโยชน์ของตน ด้วยอรรถว่าเนื่องในตน ด้วยอรรถว่าไม่ละตน และด้วยอรรถว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งของตน. พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **ปริกฺขีณภวสํโยชโน**: สังโยชน์ ๑๐ ได้แก่ สังโยชน์คือกามราคะ สังโยชน์คือปฏิฆะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ภวราคะ อิสสา มัจฉริยะ และอวิชชา, เพราะว่า สังโยชน์เหล่านี้ ย่อมประกอบ คือ ผูกเหล่าสัตว์ไว้ในภพทั้งหลาย, อีกนัยหนึ่ง ย่อมประกอบภพไว้ด้วยภพ, เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสเรียกว่า 'ภวสังโยชน์;' ภวสังโยชน์เหล่านี้ ของพระอรหันต์สิ้นรอบแล้ว คืออันท่านละได้แล้ว ได้แก่ อันท่านเผาแล้ว ด้วยไฟคือญาณ ด้วยเหตุนั้นภิกษุผู้อรหันต์นั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสเรียกว่า ผู้มีกิเลสเครื่องประกอบไว้ในภพสิ้นรอบแล้ว. บทว่า **สมฺมทญฺญา** ได้แก่ เพราะรู้โดยชอบ.

ถามว่า 'คำนี้ตรัสอธิบายไว้อย่างไร ?'

ตรัสอธิบายว่า " เพราะรู้ คือทราบ ได้แก่ พิจารณา คือตรวจตราซึ่งอรรถแห่งขันธ์ ว่าเป็นขันธ์ อรรถแห่งพวกอายตนะ ว่าเป็นอายตนะ อรรถแห่งธาตุทั้งหลาย ว่าเป็นธาตุ อรรถแห่งทุกข์

ว่าเป็นเหตุบีบคั้น อรรถแห่งสมุทัย ว่าเป็นแดนเกิด (ทุกข์) อรรถแห่งนิโรธ ว่าเป็นธรรมสงบ อรรถแห่งมรรค ว่าเป็นเครื่องเห็น หรือซึ่งความแตกต่างเป็นต้นอย่างนี้ว่า 'สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง' ดังนี้ คือ เพราะทำให้แจ่มแจ้ง ได้แก่ เพราะทำให้ปรากฏโดยชอบคือตามเป็นจริง. พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **วิมุตฺโต**: วิมุตติ ๒ อย่าง คือความน้อมไปแห่งจิต ๑ นิพพาน ๑. จริงอยู่ พระอรหันต์ ชื่อว่า หลุมพ้นแล้ว แม้ด้วยความหลุดพ้นแห่งจิต เพราะเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วจากสรรพกิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า หลุดพ้นแล้วแม้ในนิพพาน เพราะเป็นผู้น้อมไปสู่นิพพาน, และเพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้อรหันต์จึงชื่อว่า ผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ."

[๕๔๑] ฎีกามูลปริยายสูตรว่า "อรรถกถานี้ เป็นอรรถกถาแห่งพระสูตร (นัยอันมาแล้วในพระสูตรนั้น เป็นนัยอันมาแล้วโดยอ้อม) แท้, แต่นัยอันมาแล้วในอภิธรรม เป็นนัยอันตรง เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะแสดงโดยอภิธรรมนัยนั้น จึงกล่าวว่า **จตฺตาโร อาสวา** เป็นต้น. สองบทว่า **สมุจฺฉินฺนา ปฏิปฺปสฺสทฺธา** ความว่า อาสวะ ๔ อันพระอรหันต์ตัดขาดได้แล้วสิ้นเชิงทีเดียวก็หามิได้, ที่แท้ อาสวะเหล่านั้นก็สงบราบแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงรวมแม้ผลกิจเข้ากับมรรคกิจ. การทำตามข้อปฏิบัติของครูทั้งหลาย ชื่อว่า ครุสังวาส เพราะเป็นการยังศีลให้หมดจด. การบรรลุสมบัติคืออริยมรรคนั่นแล ชื่อว่า อริยมัคควาส. คุณธรรมทั้งหลายมีความที่ละองค์ ๕ เสียได้เป็นต้น ชื่อว่า อริยวาส ๑๐.

พรหมจรรย์อันภิกษุย่อมอยู่จบ เหตุนั้น จึงชื่อว่า วุสิตะ ได้แก่อริยมรรคและอริยผล, พรหมจรรย์ที่ชื่อว่า วุสิตะนั้น ของภิกษุนั่น มีอยู่ เหตุนั้น ภิกษุนั่น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **'วุสิตวา'** ด้วยสามารถปรารถนาคำพูดอันดียิ่ง. พระอรรถกถาจารย์ กล่าวปริญญากิจ ปหานกิจ ภาวนากิจ และสัจฉิกิริยากิจ ด้วยบทว่า **กรณียํ**. ก็เพราะกรณียกิจนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ามี ๑๖ อย่าง เพราะความเป็นกิจอันภิกษุพึงทำในสัจจะ ๔ เฉพาะอย่าง ๆ ด้วยมรรค ๔, ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **'จตูหิ มคฺเคหิ กรณียํ.'** ในบทว่า **ภารา** (ขันธ์ กิเลสและอภิสังขาร) ที่ชื่อว่า ภาระ เพราะอรรถว่ายังสัตว์ให้จมลง. สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ปัญจขันธ์เหล่านั้น เป็นของหนักแล." พระอรหัต ที่ชื่อว่าเกี่ยวเนื่องในตน เพราะเนื่องด้วยการทำไว้ในใจแห่งตนโดยแยบคาย ที่ชื่อว่า เป็นของไม่ละตน เพราะนับเนื่องในสันดานของตน. พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า 'พระอรหัตนี้นั้น' ย่อมเกิดขึ้นในธรรมอันไม่มีโทษทั้งปวงก็จริง, ถึงกระนั้น ความดียิ่ง ก็ย่อมมีในพระ-อรหัตอันเป็นธรรมเยี่ยม ซึ่งมีความไม่กำเริบเป็นสภาพและมีความไม่เสื่อมเป็นธรรม, หามีในธรรมทั้งหลาย นอกนี้ไม่, จึงกล่าวว่า **อตฺตโน ปรมตฺถตฺเถน** อธิบายว่า ' ด้วยความเป็นประโยชน์อย่างสูงสุด.' ชื่อว่านัยที่มาในพระสูตร เป็นนัยอันมาแล้วโดยอ้อม; เหตุนั้นพระอรรถกถา-จารย์ เมื่อจะแสดงสังโยชน์ทั้งหลายโดยนัยอันตรง จึงกล่าวว่า **อิสฺสา มจฺฉริยสํโยชนํ** ก็แต่กล่าวด้วยคำเป็นต้นว่า 'รูปราคะ' ไม่.

พึงทราบวินิจฉัยใน ๒ บทว่า ภเวสุ สํโยเชนฺติ: สังโยชน์เหล่านี้เป็นปัจจัยแห่งภพทั้งหลาย ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสกรรมและวิบาก ย่อมผูก (สัตว์ไว้) ด้วยสามารถแห่งการไม่ยอมให้ออกไป (จากวัฏฏะ) ก็เมื่อความที่ธรรมเหล่าอื่นเป็นปัจจัยแห่งกิเลสกรรมและวิบากนั้น แม้มีอยู่ ความที่แห่งธรรมเหล่านั้น เป็นปัจจัยแห่งกิเลสกรรมและวิบากเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาค ทรงสงเคราะห์ด้วยโอรัมภาคิยสังโยชน์ เว้นสังโยชน์ มีไม่ได้; เพราะเหตุนั้น ความกำหนดกรรมอันยังสัตว์ให้เกิดในภพนั้น ๆ จึงเป็นการกำหนดภพได้, ส่วนกรรมทั้งหลาย อันพระอรหันต์ผู้ถอนสังโยชน์ได้แล้ว แม้กระทำก็ไม่ยังภพให้เกิดขึ้น พึงเห็นอรรถแห่งสังโยชน์เหล่านั้นนั่นแล ว่าเป็นเครื่องประกอบสัตว์ไว้ (ในภพ) ดังพรรณนามานี้.

สองบทว่า **สมฺมา อญฺญาย** ความว่า บรรดาสัจธรรมมีทุกข์เป็นต้น สัจธรรมใด อันตนควรรู้โดยประการใด เพราะรู้สัจจธรรมนั้นโดยประการนั้น โดยชอบ คือตามเป็นจริง ด้วยปัญญาสัมปยุตด้วยมรรคอันเลิศ อันเป็นเครื่องรู้ทั่ว. ความสละเครื่องเศร้าหมองจิตทั้งหมด ชื่อว่า จิตตวิมุตติ, ความน้อมไปในนิพพาน คือความที่จิตเป็นธรรมชาตน้อมไป โน้มไป โอนไป ในนิพพานนั้น ชื่อว่านิพพานาธิมุตติ."

[๕๔๒] อรรถกถาอิติวุตตกะ[1]ว่า " สองบทว่า **ตสฺส ติฏฺฐนฺเตว** ความว่า กรรมอันเป็นเหตุในภพก่อนของภิกษุผู้อรหันต์นั้น ยังไม่

[1]. ป. ขุ. ที. อิติ. ๒๑๗.

สิ้นไปเพียงใด, อินทรีย์ ๕ มีจักษุเป็นต้น ก็ยังตั้งอยู่เพียงนั้นนั่นแล. บทว่า **อวิคตตฺตา** คือ เพราะความที่อินทรีย์เหล่านั้นยังไม่ดับ ด้วยสามารถแห่งการดับโดยไม่เกิดขึ้นได้. บทว่า **มนาปามนาปํ** ได้แก่ อารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่น่าปรารถนาและที่ไม่น่าปรารถนา. บทว่า **ปจฺจนุโภติ** คือ ย่อมประสบ ได้แก่ ย่อมได้. สองบทว่า **สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทติ** ความว่า ย่อมได้สุขและทุกข์อันเป็นวิบาก ด้วยทวารเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงขันธบัญจกที่กิเลสมีตัณหาเป็นต้นเข้าไปยึดยังเหลืออยู่ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ตสฺส โย**. พึงทราบวินิจฉัยในนิเทสแห่งสอุปาทิเสสนิพพานธาตุนั้น: บทว่า **ตสฺส** ได้แก่ ภิกษุนั้น คือผู้เป็นอรหันต์ ยังมีขันธบัญจกที่กิเลสและตัณหาเป็นต้นเข้ายึดยังเหลืออยู่. บทว่า **ราคกฺขโย** ความว่า ธรรมเป็นที่สิ้นไป คืออาการที่สิ้นไป ได้แก่ ความไม่มี คือความไม่เกิดขึ้นโดยส่วนเดียว แห่งราคะ. แม้ในบทที่เหลือ ก็มีนัยนี้. ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงอรรถรูปว่า 'ธรรมเป็นที่สิ้น[๑]ไปแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น ชื่อว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ.'

บทว่า **อิเธว** คือ ในอัตภาพนี้เท่านั้น. บทว่า **สพฺพเวทยิตานิ** ได้แก่เวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้งสิ้นมีสุขเวทนาเป็นอาทิ. ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศล ท่านละได้แล้วในกาลก่อนนั่นแล. บทว่า **อนภินนฺ-**

๑. บทว่า ----- ขโย ในพระบาลีข้างต้น พระอรรถกถาจารย์แก้ในที่นี้ ชวนให้แปลเป็นภาวสาธนะ, แต่เมื่อเพ่งถึงนิพพานธรรม เห็นควรแปลเป็นกัตตุรูป กัมมสาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ จึงแปลเช่นนั้น.

ทิตานิ ได้แก่ ไม่เพลิดเพลินแล้ว เพราะกิเลสทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้น. บทว่า **สีติภวิสฺสนฺติ** ความว่า จักเป็นของเยือกเย็น เพราะความระงับความกระวนกระวายแห่งสังขาร ด้วยสงบระงับอย่างสนิท, อธิบายว่า จักดับไปไม่เหลือ ด้วยความดับโดยเป็นธรรมชาต ไม่มีปฏิสนธิ. หาใช่แต่เวทนาทั้งหลายอย่างเดียวเท่านั้นดับไปไม่, อันปัญจขันธ์แม้ทั้งหมดในสันดานของพระขีณาสพ ก็จักดับไปไม่เหลือ. พระผู้มีพระภาคทรงทำเทศนาไว้ด้วยมุ่งเวทนาเป็นประธาน.

พึงทราบวินิจฉัยในคาถาทั้งหลาย (ดังต่อไปนี้) :- บทว่า **จกฺขุ-มตา** ความว่า ผู้มีจักษุด้วยจักษุ ๕ คือ พุทธจักษุ ธรรมจักษุ ทิพพจักษุ ปัญญาจักษุ สมันตจักษุ. บทว่า **อนิสฺสิเตน** ความว่า ไม่ทรงอาศัยซึ่งธรรมอะไร ๆ ด้วยสามารถที่อาศัยคือตัณหาและทิฏฐิ, อีกอย่างหนึ่ง ผู้อันเครื่องผูกคือราคะเป็นต้นไม่ผูกพันแล้ว. บทว่า **ตาทินา** ได้แก่ ผู้คงที่ ด้วยลักษณะแห่งบุคคลผู้คงที่ กล่าวคือความเป็นผู้มีสภาพเป็นหนึ่ง ในอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นต้นทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งฉฬังคุเปกขา. บทว่า **ทิฏฺธมฺมิกา** คือ มี ได้แก่เป็นไปอยู่ในอัตภาพนี้. บทว่า **ภวเนตฺติสงฺขยา** ได้แก่ เพราะสิ้นไปแห่งตัณหาซึ่งนำไปสู่ภพ. บทว่า **สมฺปรายิกา** ความว่า มีในภพอันสัตว์พึงถึงในเบื้องหน้า คือในกาลอันเป็นส่วนอื่นแต่กาลทำลายขันธ์. บทว่า **ยมฺหิ** คือ ในอนุปาทิเสสนิพพานใด. บทว่า **ภวานิ** พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยลิงควิปัลลาส. อุปปัตติภพทั้งหลายไม่มีเหลือย่อมดับ คือไม่เป็นไปโดยประการทั้งปวง. บทว่า **เต** ได้แก่ ชนเหล่านั้นผู้มีจิต

หลุดพ้นแล้วอย่างนี้. บทว่า **ธมฺมสาราธิคมา** ความว่า เพราะบรรลุพระอรหัต อันชื่อว่าเป็นสาระ ในธรรมทั้งหลาย เพราะธรรมวินัยนี้มีวิมุตติเป็นสาระ. บทว่า **ขเย** ความว่า ผู้ยินดีคืออภิรมแล้วในนิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นไปแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตชื่อว่า ธรรมสาระ เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นสาระในสภาวธรรมทั้งหลาย เพราะความเป็นธรรมชาตเที่ยง และเพราะความเป็นธรรมชาตประเสริฐ คือนิพพาน. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคะประเสริฐ. และว่า วิราคะบัณฑิตกล่าวว่า เป็นยอดแห่งธรรมเหล่านั้น. ชื่อว่า ผู้ยินดีแล้วในธรรมเป็นที่สิ้นไป คือในอนุปาทิเสสนิพพาน อันเป็นที่สิ้นแห่งสังขารทั้งปวง เพราะเหตุบรรลุธรรมสาระนั้น. บทว่า **ปหํสุ** แปลว่า ละแล้ว. บทว่า **โว** เป็นเพียงนิบาต."

[๕๔๓] นิพพานนั่นมี ๒ อย่าง โดยปริยาย ด้วยประการฉะนี้. พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้แม้ในอรรถกถารถวินีตสูตรว่า "ปรินิพพานอันไม่มีปัจจัย ชื่อว่า อนุปาทาปรินิพพาน. อีกนัยหนึ่ง อุปาทาน ๒ อย่าง คือ อุปาทานคือความยึดถือ ๑ อุปาทานคือปัจจัย ๑. **อุปาทาน** ๔ อย่าง มีกามุปาทานเป็นต้น ชื่อว่า อุปาทานคือความยึดถือ. ปัจจัยทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า 'สังขารทั้งหลายมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย' ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าอุปาทานคือปัจจัย. ในอุปาทาน ๒ อย่างนั้น อาจารย์ทั้งหลาย ผู้กล่าวอุปาทานคือความยึดถือ ย่อม

๑. ป. สู. ๒/๒๐๙.

กล่าวพระอรหัตผล อันไม่ยึดธรรมอะไร ๆ เลย แม้ด้วยอุปาทาน ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นไป ว่า อุปาทาปรินิพพาน[๑] ในคำว่า **อนุปาทาปรินิพพานํ.** จริงอยู่ พระอรหัตผลนั้น หาเป็นธรรมชาตสัมปยุตด้วยอุปาทาน ยึดมั่นธรรมอะไร ๆ ไม่ และท่านกล่าวว่า ปรินิพพาน เพราะเกิดในที่สุดแห่งความดับสิ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย. ส่วนพวกอาจารย์ผู้กล่าวอุปาทานคือปัจจัย กล่าวอมตธาตุอันไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปัจจัย อันปัจจัยไม่ปรุงแต่งแล้วนั่นแลว่า อนุปาทาปรินิพพาน."

[๕๔๔] ฎีการถวินีตสูตรนั้นว่า " พระอรรถกถาจารย์ กล่าวอนุปาทิเสสปรินิพพาน ด้วยบทว่า **อปฺปจฺจยปรินิพฺพานํ**. บัดนี้ เพื่อจะแสดงอนุปาทาปรินิพพานแม้โดยประการอื่น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **'เทฺว วา.'** บรรดาอุปาทาน ๒ อย่างนั้น อุปาทานอันเป็นตัวความถือมั่น ชื่อว่า คหณุปาทาน. ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า 'มีกามุปาทานเป็นต้น.' ท่านกล่าวปัจจัยทุกอย่างด้วยบทว่า **'ปจฺจยุปาทานํ.'** ก็ปัจจัยนั้น ย่อมเข้าไปยึด คือถือผลของตนไว้ด้วยอำนาจอุปาทาน เหตุนั้น ปัจจัยนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อุปาทาน**. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า **งปจฺจยุปาทานํ นาม ฯ เป ฯ ปจฺจยา.ง** อาจารย์ทั้งหลายผู้กล่าวอุปาทานคือความยึดถือ ย่อมกล่าว

๑. บทนี้ใน ป. สู. ๒/๒๐๙ ตอนแก้รถวินีตสูตรว่า "อนุปาทาปรินิพฺพานํ" พิจารณาความเห็นว่าจะเป็น "อนุปาทาปรินิพพาน" ตามคัมภีร์อรรถกถาต้นฉบับนั้น เพราะนอกจากคัมภีร์อรรถกถาต้นฉบับจะเป็นหลักกว่าแล้ว ยังเข้าความกันได้กับข้อว่า "อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ จตูสุ ---- " ข้างหน้า และเข้ากันกับฎีการถวินีตสูตรนั้นเอง ในข้อว่า " ----- อรหตฺตผลํ อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ."

อรหัตผลว่า อนุปาทาปรินิพพาน เพราะพระบาลีว่า งจิตย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น.ง บทว่า **น จ อุปาทาน-สมฺปยุตฺตํ** ความว่า พระอรหัตผลนั้น หาเป็นธรรมชาตประกอบด้วยอุปาทานทั้งหลาย คือเป็นไปกับด้วยอุปาทานทั้งหลาย แม้ด้วยสามารถที่ตกไปในอุปาทานอย่างหนึ่งยึดถือธรรมอะไรไม่. หลายบทว่า **กญฺจิ ธมฺมํ อุปาทิยติ** ความว่า ย่อมยึดถือด้วยสามารถการทำธรรมอะไร ๆ ให้เป็นอารมณ์ไม่. บทว่า **ปรินิพฺพุตนฺเต** ความว่า เพราะความเป็นธรรมชาตเกิด ในที่สุดความดับรอบแห่งกิเลสอันมรรคที่เลิศพึงทำ."

[๕๔๕] พระอรหัตผลนั่นแล ชื่อว่า นิพพาน แม้ในมงคลข้อว่า **'นิพฺพานสจฺฉิกิริยา'** นี้. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า " พระอรหัตผล พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ว่า 'นิพพาน' ในมงคลข้อนี้. จริงอยู่ พระอรหัตผลแม้นั้นตรัสว่า 'นิพพาน' เพราะเป็นธรรมชาตออกไปจากตัณหา อันรู้กันแล้วว่า วานะ เพราะร้อยรัดคติทั้ง ๕ ไว้. ส่วนการทำนิพพานนอกนี้ให้แจ้ง สำเร็จได้ด้วยการเห็นอริยสัจทั้งหลายนั่นแล; ด้วยเหตุนั้น นิพพานนอกนี้นั้น จึงไม่ทรงประสงค์ในมงคลข้อนี้."

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปญฺจคติวาเนน** ความว่า เพราะร้อยรัดคติ ๕ ไว้.

[๕๔๖] ส่วนในฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ[๑] พระฎีกาจารย์กล่าวไว้

๑. อภิธมฺมตฺถวิภาวินี ๖๘.

ว่า " ธรรมชาตใด ออกไปแล้วจากตัณหากล่าวคือวานะ เพราะร้อยรัด คือเพราะรัดรึงภพน้อยใหญ่ไว้ เหตุนั้น ธรรมชาตนั้น ชื่อว่า นิพพาน (แดนออกไปจากตัณหา), อีกอย่างหนึ่ง เพลิงกิเลสคือราคะ เป็นต้น ย่อมดับด้วยบทนั่น เหตุนั้น บทนั่น ชื่อว่า นิพพาน (เป็น เครื่องดับเพลิงคือกิเลส)."

อนุฎีกาชื่อมณิสารมัญชุสา ว่า " บทว่า **ภวาภวํ** ได้แก่ ภพน้อยและภพใหญ่ ด้วยสามารถแห่งทุคติและสุคติ และด้วยสามารถแห่งภพเลวและประณีต. แท้จริง **อ** อักษร มีความเจริญเป็นอรรถก็เห็นได้ ดังในประโยคว่า **'อเสขา' ธมฺมา** เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น ภพใหญ่ ท่านจึงเรียกว่า **'อภวะ.'** ด้วยบทว่า **วินนโต** นี้ พระฎีกาจารย์ ย่อมแสดงความว่า 'ธรรมชาตใด ย่อมร้อยรัด ภพน้อยและภพใหญ่ไว้ คือรึงรัด ด้วยสามารถแห่งการยังสัตว์ให้เป็นไปในภพเบื้องต่ำและเบื้องสูง เหตุนั้น ธรรมชาตนั้น ชื่อว่า วานะ.' บทว่า **นิกฺขนฺตํ** คือ ล่วงแล้ว ด้วยสามารถการก้าวล่วงวิสัย. เมื่อควรจะกล่าวว่า **'วานนิ'** พระฎีกาจารย์กล่าวว่า **'นิพฺพานํ'** ด้วยสามารถการกลับอักษรเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยนิรุตตินัยที่ท่านศัพทศาสตราจารย์กล่าวไว้ว่า 'การลงอักษร การเปลี่ยนอักษร' โดยปริภาสสูตรว่า 'ลิงค์ที่ข้าพเจ้าตั้งไว้และลงไว้ เพราะไม่ผิดแต่คำของพระชินเจ้านั้น.' บทว่า **นิพฺพาติ** ความว่า ย่อมเข้าไปสงบ คือดับสนิท ด้วยความดับโดยส่วนเดียว. บทว่า **เอเตน โยค ปเทน** แปลว่า ด้วยบทนั่น. พระฎีกาจารย์ย่อมสงเคราะห์เอาเพลิงทั้งหลาย มีเพลิงคือ

โทสะ โมหะ ชาติ ชราและมรณะเป็นต้น ด้วย **อาทิ** ศัพท์.

ก็ในบทว่า **นิพฺพานํ** นี้ พึงทราบความแปลกกันดังนี้ว่า 'ในวิกปต้น **วิ** ธาตุ ลงในอรรถว่าร้อยรัด,' **วาน** ศัพท์ เป็นกัตตุสาธนะ, ส่วน **นิพฺพาน** ศัพท์ เป็นปัญจมีตัปปุริสสมาส. ในวิกัปที่ ๒ **วา** ธาตุ มี **นิ** เป็นบทหน้า ลงในอรรถว่า เข้าไปสงบ เพราะท่านศัพทศาสตราจารย์ เมื่อท่านแม้กล่าวว่า **'วา'** ธาตุ เป็นไปในความไปและผูก ก็กล่าวอีกว่า 'เพราะว่า ธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอเนก.' ส่วน **นิพฺพาน** ศัพท์ เป็นกรณสาธนะ."

[๕๔๗] ก็หมวด ๓ แห่งธรรมมีธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะเป็นต้น เป็นชื่อแม้แห่งพระอรหัต. ในความที่ธรรมทั้ง ๓ เป็นชื่อแห่งพระอรหัตนั้น มีพระบาลีในชัมพุขาทกสังยุต[๑] ในสฬายตนวรรคดังต่อไปนี้ (เป็นเครื่องอ้าง) ว่า "ปริพาชกชื่อชัมพุขาทกะ นั่ง ณ ส่วนข้างหนึ่งแล้วแล ได้กล่าวคำนี้ กะท่านพระสารีบุตรว่า 'พระสารีบุตรผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า 'นิพพาน นิพาน' ดังนี้, พระสารีบุตรผู้มีอายุ นิพพานเป็นไฉนหนอแล?' (ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวคำนี้กะปริพาชกชื่อชัมพุขาทกะว่า) 'ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมเป็นที่สิ้นราคะ ธรรมเป็นที่สิ้นโทสะ ธรรมเป็นที่สิ้นโมหะแล ว่า 'นิพพาน."

พระบาลีในนิพพานสูตร จบ.

แม้คำว่า "ชัมพุขาทกสูตร" ก็เป็นชื่อของนิพพานสูตรนั้นนั่นเอง.

[๕๔๘]* ปริพาชกชื่อชัมพุขาทกะ ได้กล่าวคำนี้กะท่านพระ

๑. สํ. สฬา. ๑๘/๓๑๐.

* พระมหานาค อุปนาโค ป. ธ. ๙ วัดบรมนิวาส แปล.

สารีบุตรว่า " พระสารีบุตรผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า 'อรหัต อรหัต,' พระสารีบุตรผู้มีอายุ อรหัตเป็นไฉนหนอแล ?' (ท่านพระสารีบุตร กล่าวคำนี้กะปริพาชกชื่อชัมพุขาทกะว่า) " ผู้มีอายุ ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ ธรรมเป็นที่สิ้นโทสะ ธรรมเป็นที่สิ้นโมหะอันใดและ, ธรรมเป็นที่สิ้นราคะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า 'อรหัต."

พระบาลีในอรหัตตสูตร[๑] จบ.

[๕๔๙] อรรถกถา[๒]ชัมพุขาทกสูตรว่า " สองบทว่า **ชมฺพุขาทโก ปริพฺพาชโก** ได้แก่ ปริพาชกผู้นุ่งผ้า ซึ่งเป็นหลานของพระเถระมีชื่ออย่างนั้น. บทว่า **ราคกฺขโย** ความว่า ราคะ มาถึงนิพพานย่อมสิ้นไป; เพราะฉะนั้น นิพพาน ท่านพระสารีบุตรจึงเรียกว่า 'ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะ.' แม้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งโทสะและโมหะ ก็มีนัยเหมือนกันนี้. ส่วนท่านสกวาทยาจารย์ใด พึงกล่าวคุณสักว่าธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสว่า 'นิพพาน' ด้วยสูตรนี้เทียว, ท่านสกวาทยาจารย์นั้น อันท่านปรวาทยาจารย์พึงกล่าวว่า กิเลสของใครสิ้นไป ? ของตนหรือของคนอื่น ? ท่านสกวาทยาจารย์จักกล่าวว่า 'ของตน' แน่นอน. ลำดับนั้น ท่านสกวาทยาจารย์ พึงถูกถามว่า 'อะไรเป็นอารมณ์ของโคตรภูญาณ ?' ท่านสกวาทยาจารย์ เมื่อรู้อยู่ก็จะกล่าวว่า 'นิพพาน.'

ท่านสกวาทยาจารย์นั้น พึงถูกถามว่า 'ก็ในขณะแห่งโคตรภูญาณกิเลสทั้งหลายสิ้นแล้ว กำลังสิ้น จักสิ้นหรือ ?'

๑. สํ. สฬา. ๑๘/๓๑๐. ๒. สา. ป. ๓/๑๖๒.

ท่านสกวาทยาจารย์จะกล่าวว่า 'กิเลสอันใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่า 'สิ้นแล้ว' หรือว่า 'กำลังสิ้น' แต่ควรกล่าวว่า 'จักสิ้น.'

ท่านสกวาทยาจารย์ พึงถูกถามว่า 'ก็เมื่อกิเลสเหล่านั้นยังไม่สิ้นเลย โคตรภูญาณจะทำธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสให้เป็นอารมณ์ได้อย่างไร ?'

เมื่อท่านปรวาทยาจารย์กล่าวอย่างนั้น ท่านสกวาทยาจารย์จักเป็นผู้ไม่มีคำตอบแน่แท้. ก็โคตรภูญาณนั่น ควรประกอบแม้ด้วยมรรคญาณ. เพราะว่า แม้ในขณะแห่งมรรคจิต กิเลสทั้งหลายใคร ๆ จะกล่าวไม่ได้ว่า 'สิ้นแล้ว' ว่า 'จักสิ้น' และเมื่อกิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นนั่นแล ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส ย่อมเป็นอารมณ์ไม่ได้. เพราะฉะนั้น ควรรับรองคำนี้ว่า 'ราคะเป็นต้นมาถึงธรรมชาตใด ย่อมสิ้นไป, ธรรมชาตนั้น ชื่อว่า นิพพาน' แต่นิพพานนี่นั้น หาเป็นเพียงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสเท่านั้นไม่ เพราะความเป็นธรรมชาตอันพระ-ผู้มีพระภาคทรงสงเคราะห์ว่า 'ธรรมไม่มีรูป' ดังนี้ไว้ในหมวด ๒ มีว่า 'ธรรมมีรูป ธรรมไม่มีรูป' เป็นต้น."

[๕๕๐] ฎีกาชัมพุขาทกสูตรนั้นและฎีกาอายตนวิภังค์ว่า " ในคำนี้ว่า **นิพฺพานํ อาคมฺม** มีวินิจฉัยว่า: บทว่า **อาคมฺม** ความว่า เพราะการทำให้แจ้งด้วยมรรค แห่งพระอริยบุคคลผู้เบื่อหน่ายอยู่ในสังขารทั้งปวง ผู้น้อมไปในวิสังขาร (นิพพาน) มีมานัสอันโคตร-ภูญาณให้เจริญแล้ว.[๑]

๑. เปิดแล้ว ก็ว่า.

จริงอยู่ มรรคกล่าวคือธรรมเป็นเครื่องบรรลุนิพพานนั้นที่โคตร-ภูญาณทำให้แจ้งอยู่ อาศัยนิพพานอันเป็นอารัมมณปัจจัย ตั้งอยู่ในนิพพานนั้นอันเป็นอธิปติปัจจัยนั่นแล ที่ชื่อว่าเป็นที่พำนัก เพราะความเป็นธรรมมีความโล่งใจอย่างยิ่ง และเพราะความเป็นคติของบุคคลผู้มีสังขารอันหลุดพ้นแล้วสิ้นไป ย่อมยังราคะเป็นต้นให้สิ้นไป เพราะเหตุ-นั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า 'ราคะมาถึงนิพพานนั้นย่อมสิ้นไป' เพราะราคะเป็นต้น ไม่มีการถึงความดับโดยไม่เกิดขึ้น ในเพราะไม่มีการทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น."

[๕๕๑] อนุฎีกาว่า บทว่า "**วิสงฺขารนินฺนสฺส** คือ ผู้โน้มไปในนิพพาน. บทว่า **วินิมุตฺตสงฺขารสฺส** ความว่า ในนิพพานอันเป็นที่พำนัก โดยความเป็นธรรมมีความโล่งใจอย่างยิ่ง และโดยความเป็นคติ แห่งบุคคลชื่อว่ามีสังขารอันพ้นแล้วด้วยดี เพราะพร้อมหน้าด้วยสมุจเฉทวิมุตติและปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และเพราะละฉันทราคะอันเกี่ยวเนื่องด้วยสมุจเฉทวิมุตติและปฏิปัสสัทธิวิมุตตินั้น สมจริงดังที่พระอุบาลีกล่าวไว้ว่า 'นิพพานเป็นคติแห่งพระอรหันต์.[๑]' พระบาลีว่า **'ฐิติภาเวน'** ดังนี้ก็มี. บทว่า **ตํสจฺฉิกรณาภาเว** คือ ในเพราะไม่มีการทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น."

[๕๕๒] ฎีกาชัมพุขาทกสูตรว่า " สองบทว่า **อิมินาว สุตฺเตน** ความว่า ด้วยชัมพุขาทกสูตรนี้แล ท่านสกวาทยาจารย์พึงกล่าวคุณสักว่าธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสว่า 'นิพพาน' เพราะความ

๑. วิ. ปริวาร. ๘/๓๗๐.

ที่นิพพานมาในสูตรโดยนัยเป็นต้นว่า **'ราคกฺขโย'**. เพราะความที่ท่านกล่าวไว้โดยไม่แปลกกันว่า 'คุณสักว่าธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลส พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า 'ของใคร}' พระสกวาทยาจารย์ จะกล่าวแน่นอนว่า 'ของตน' (เพราะ) การบรรลุนิพพานของผู้อื่น ด้วยความสิ้นกิเลสของผู้อื่น หาควรไม่ ฉะนี้แล. การบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลส ในขณะแห่งโคตรภูญาณ ด้วยอันกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ถูกต้องโดยแท้ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **'กิมฺปน เตสุ อกฺขีเณสุเยว.'**

หากผู้ถามพึงถามว่า "ใครไม่อาจเพื่อจะกล่าวว่า ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส อันพระอริยบุคคลตามบรรลุได้ ด้วยอาการสักว่ากระทำให้เป็นอารมณ์ มิใช่หรือ? เพราะว่า จิตย่อมหน่วงเหนี่ยวอารมณ์ที่ล่วงแล้ว และยังไม่มาถึงเป็นต้นทุกชนิด, จะหน่วงเหนี่ยวแต่อารมณ์ที่สำเร็จแล้วเท่านั้นก็หาไม่."

ผู้เฉลยพึงเฉลยว่า 'แม้โคตรภูญาณ จักไม่ปรารภความที่กิเลสมีความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดาที่มรรคพึงทำเป็นไป เพราะบุคคลผู้ยังไม่บรรลุนิพพานหามีญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ไม่.' เพราะนิพพานไม่เหมือนธรรมเหล่าอื่น. ก็นิพพานนั้น อันใคร ๆ ผู้ยังมิได้บรรลุ ไม่อาจเพื่อหน่วงเหนี่ยว (ให้เป็นอารมณ์ได้) เพราะความเป็นสภาพลึกซึ้งยิ่งนัก. เพราะฉะนั้น นิพพานนั้น พึงเป็นความเป็นสภาพลึกซึ้งก้าวล่วงสภาวะที่เป็นไป ๓ กาล อันโคตรภูญาณพึงบรรลุ อีกอย่างหนึ่ง ความสิ้นกิเลสที่เกิดขึ้นก่อนกว่าโคตรภูญาณ พึงมีแก่บุคคลผู้

ปรารถนาคุณสักว่าธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลส. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า 'เมื่อกิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไปเลย โคตรภูญาณ ย่อมทำธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสให้เป็นอารมณ์ได้ (อย่างไร ?).' ก็เมื่อการทำธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสที่ยังไม่บรรลุให้เป็นอารมณ์มีอยู่ แม้จิตก็พึงหน่วงได้ก่อนกว่าโคตรภูญาณ' ดังนี้. คำเป็นต้นว่า **ตสฺมา** เป็นคำกล่าวย้ำอรรถที่ท่านกล่าวแล้วนั่นเอง. แต่นิพพานนี่นั้น (หาเป็นเพียงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสเท่านั้นไม่ เพราะความเป็นธรรมชาตอันพระผู้มีพระภาคทรงสงเคราะห์ว่า เป็นธรรมไม่มีรูป ดังนี้ไว้ในหมวก ๒ มีว่า 'ธรรมมีรูป ธรรมไม่มีรูป.' เป็นต้น). พึงเห็นการสงเคราะห์ธรรมทั้งหลายมีโลกุตรธรรมที่หาอาสวะมิได้เป็นต้น ด้วยอาทิศัพท์ ในคำบาลีว่า **'อรูปิโน ธมฺมาติอาทีสุ>'** ส่วนความที่นิพพานนั้นเป็นปรินิปผันนธรรม พระผู้มีพระภาคทรงแสดง ด้วยการถือเอาความเป็นธรรมมีธรรมไม่มีรูปเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า 'ไม่เป็นแต่เพียงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสเท่านั้น.' แท้จริง ความที่นิพพานมีคุณชาตมาก เพราะความเป็นคุณชาตสักว่าธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส ย่อมถูก, กิเลสมีประมาณเท่าใดสิ้นไป, นิพพานก็มีประมาณเท่านั้น; เหตุนั้น ความที่นิพพานเป็นสภาพลึกซึ้งเป็นต้นโดยหยั่งไม่ได้ และความเป็นสภาพอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้เป็นต้นไม่พึงมี. และบัณฑิตก็กล่าวความที่นิพพานเป็นสภาพลึกซึ้งเป็นต้นเป็นอาทินั้นไว้แล้ว. เพราะฉะนั้น ควรเชื่อความที่นิพพานนั้นเป็นที่ดับสนิท. พึงถึงความตกลงในอธิการนี้ว่า 'ก็ญาณมีธรรม

เป็นอารมณ์แห่งธรรมกล่าวคือธรรมารมณ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย ด้วยอำนาจการตัดขาด; เหตุนั้น นิพพานนั้น ซึ่งเป็นที่สุดแห่งสภาพ จึงนับว่าเป็นปรินิปผันนธรรม ด้วยอาการอย่างนี้."

[๕๕๓] ส่วนกถาว่าด้วยนิพพานมาก มาในอรรถกถา[๑]อายตน-วิภังค์ โดยพิสดาร.

อรรถกถา[๒]อรหัตตสูตรว่า " เพราะพระอรหัต ย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งราคะ โทสะ และโมหะสิ้นไป, ฉะนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวพระอรหัตว่า ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ ธรรมเป็นที่สิ้นโทสะ ธรรมเป็นที่สิ้นโมหะ."

อรรถทั้ง ๓ มีธรรมเป็นที่สิ้นราคะเป็นต้น ย่อมเป็นชื่อแม้ของพระอรหัต ด้วยประการฉะนั้น: เพราะฉะนั้น อรรถทั้ง ๓ มีธรรมเป็นที่สิ้นราคะเป็นต้น เป็นชื่อแม้ของพระอรหัตฉันใด; คำว่า 'นิพพาน' แม้นี้ก็พึงทราบว่า เป็นชื่อของพระอรหัต ฉันนั้น. การบรรลุก็ดี ความพิจารณาก็ดี ซึ่งนิพพานนั้น ชื่อว่า การทำให้แจ้งซึ่งนิพพานตามที่กล่าวแล้ว. การทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งการอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม. ก็อัตภาพ อันบุคคลพึงเห็นเฉพาะ (หน้า) ท่านเรียกว่า ทิฏฐธรรม ในคำว่า **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารเหตุโต** นี้, ความถึงพร้อมด้วยอรหัตผลอันเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในอัตภาพนั้น ชื่อว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม; การบรรลุอรหัต ชื่อว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งการบรรลุ

๑. สมฺ. วิ. ๖๖. ๒. สา. ป. ๓/๑๖๒.

ธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมนั้น.

[๕๕๔] ด้วยคาถานี้ พระผู้มีพระภาค ตรัสมงคล ๔ ประการ คือ ตบะ พรหมจรรย์ ความเห็นอริยสัจ การทำพระนิพพานให้แจ้ง ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในคาถานี้ ๓ บาทข้างต้น มีอักษรบาทละ ๘. จริงอยู่ **พฺรหฺม-จริย** ศัพท์ ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ เอกวจนะ มีนิคหิตเป็นที่สุดแท้ ย่อมปรากฏในคำทั้งหลายว่า **'กินฺเต วตํ กิมฺปน พฺรหฺมจริยํ'** (อะไรเป็นวัตรของท่าน? อนึ่ง อะไรเป็นพรหมจรรย์ของท่าน?), ว่า **'ตํ เม วตํ ตมฺปน พฺรหฺมจริยํ'** (ทานที่ข้าพเจ้าให้โดยเคารพนั้น เป็นวัตรของข้าพเจ้า, อนึ่ง ทานที่ข้าพเจ้าให้โดยเคารพนั้น เป็นพรหมจรรย์ของข้าพเจ้า), และว่า **'ภควติ โน อาวุโส พฺรหฺม-จริยํ วุสฺสติ'** (ผู้มีอายุ ท่านย่อมอยู่พรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคของพวกเราหรือ?). เพราะฉะนั้น บาลีว่า **'ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ'** ดังนี้แล ก็ถูก. แต่อาจารย์เดี๋ยวนี้สวดว่า **'พฺรหฺมจริยา.'** คำนั้นหาถูกไม่. อาจารย์แม้บางคน เมื่อตนควรสวดว่า **'จกฺขุ อนตฺตา, รูปา อนตฺตา,'** (แต่) เห็นบาลีที่มี **อา** อักษรหายไปว่า **'รูป'** ยังมิทันพิจารณาโดยถ่องแท้เลย ก็เพิ่มนิคหิตลงไป ด้วยอำนาจคล่องปาก[๑]ว่า **'รูปํ อนิจฺจํ'** จึงสวดว่า **'รูปํ อนตฺตา.'** และผู้สวดตามอาจารย์นั้นก็สวดอย่างนั้นเหมือนกัน. แม้คำนั้นก็ไม่ถูก. แม้ในคาถาที่ ๘ นี้ก็อย่างนั้น อาจารย์บางคน เห็นบาลีที่มีนิคหิตหายไปว่า **'พฺรหฺมจริย'** ยัง

๑. มุขารุฬฺหวเสน ด้วยอำนาจแห่งบาลีอันขึ้นแล้วสู่ปาก.

มิทันพิจารณา ก็เพิ่ม อา อักษรลงไป ด้วยอำนาจคล่องปากว่า **'ทานญฺจ ธมฺมจริยา จิ'** จึงสวดว่า **'พฺรหมจริยา'** และชนเหล่าอื่นผู้สวดตามอาจารย์นั้น ก็สวดอย่างนั้นเหมือนกัน; เพราะฉะนั้น บาลีว่า **'พฺรหฺมจริยา'** จึงหาถูกไม่ เพราะผิดจากบาลีและอรรถกถาทั้งหลาย ดังนี้แล.

กถาว่าด้วยการทำพระนิพพานให้แจ้ง จบ.

พรรณนาความแห่งคาถาที่ ๘ จบ.

พรรณนาความแห่งคาถาที่ ๑๐*

[๕๕๕] พึงทราบวินิจฉัยในคาถาที่ ๑๐ ต่อไปนี้ : บทว่า **ผุฏฺฐสฺส** ได้แก่อันโลกธรรมถูกต้อง คือกระทบ ประจวบ ครองงำแล้ว. บทว่า **โลกธมฺเมหิ** ได้แก่ อันโลกธรรมทั้ง ๘ มีลาภและเสื่อมลาภเป็นต้น. ศัพท์ว่า **โลกธมฺเมหิ** เป็นกัตตาใน **ผุฏฺฐ** ศัพท์. บทว่า **น กมฺปติ** ได้แก่ ไม่หวั่นไหว คือไม่สะเทือน. บทว่า **อโสกํ** คือ ไม่มีโศก ได้แก่ มีลูกศรคือความโศกอันถอนขึ้นแล้ว. บทว่า **วิรชํ** ได้แก่ปราศจากกิเลสเพียงดังธุลี คือมีกิเลสดุจธุลีอันกำจัดแล้ว. บทว่า **เขมํ** ได้แก่ ไม่มีภัย คือไม่มีอุปัทวะ.

ในคาถาที่ ๑๐ นั้น มีวาจาประกอบดังนี้ว่า " เทพดา ท่านจงถือว่า จิตของบุคคลใด อันโลกธรรมถูกต้องแล้ว ไม่หวั่นไหว, จิตนั่นของบุคคลนั้น เป็นอุดมมงคล, จิตของบุคคลใด ไม่มีความโศก, จิตของบุคคลใด ปราศจากกิเลสเพียงดังธุลี, จิตของบุคคลใดเกษม, จิตนั่น ของบุคคลนั้น เป็นอุดมมงคล." อีกประการหนึ่ง บทว่า **ยสฺส** แม้ในคาถานี้ ตัด (บท) ว่า **ยํ อสฺส** ก็ถูก เหมือนอย่างบทว่า **ยสฺส** ตัด (บท) เป็น **เย อสฺส** ในอุทาหรณ์นี้ว่า " พราหมณ์ชนเหล่านั้นใด เป็นมารดาก็ตาม เป็นบิดาก็ตาม[๑] ของกุลบุตรนั้นมีอยู่ในโลกนี้ ดังนี้เป็นต้นฉะนั้น.

* พระมหาวิน ธมฺมสาโร ป. ธ. ៩ วัดราชาธิวาส แปล. (บัดนี้เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดราชผาติการาม) ๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๔๖.

ความสังเขปในคาถาที่ ๑๐ นี้ ดังนี้ว่า " จิตใด ของบุคคลนั้น อันโลกธรรมถูกต้องแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว ๑ จิตใด ของบุคคลนั้น ไม่มีโศก ๑ จิตใด ของบุคคลนั้น ปราศจากกิเลส เพียงดังธุลี ๑ จิตใด ของบุคคลนั้น เป็นจิตเกษม ๑, จิต ๔ อย่างนั่น เป็นอุดมมงคล."

ส่วนความพิสดารในคาถาที่ ๑๐ นี้ ดังต่อไปนี้ :-

กถาว่าด้วยจิตอันโลกธรรมให้หวั่นไหวไม่ได้*

[๕๕๖] ธรรม ๘ ประการมีลาภและเสื่อมลาภเป็นต้น ชื่อว่า โลกธรรม. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้ในปฐมวรรค แห่ง ปฐมปัณณาสก์ ในอัฏฐกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า "ภิกษุทั้งหลาย โลก-ธรรม ๘ ประการเหล่านี้ ย่อมหมุนไปตาม ย่อมติดตามโลก, และโลก ก็ย่อมหมุนไปตามโลกธรรม ๘ ประการ. โลกธรรม ๘ ประการเป็น ไฉน ? คือ ลาภ ๑ เสื่อมลาภ ๑ ยศ ๑ เสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑ ทุกข์ ๑, ภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ เหล่านี้แล ย่อมหมุนไปตาม ย่อมติดตามโลก, และโลก ก็ย่อมหมุนไปตาม โลกธรรม ๘ ประการ."

บาลีในโลกธรรมสูตร[๑]ที่ ๑ จบ.

[๕๕๗] อรรถกถา[๒]โลกธรรมสูตรนั้น และอรรถกถาอัฏฐกะใน สังคีติสูตร[๓]ว่า "ชื่อว่า โลกธรรม เพราะเป็นธรรมสำหรับโลก. ผู้ชื่อ ว่า พ้นจากโลกธรรมเหล่านั้น ไม่มี, โลกธรรมเหล่านั้น ย่อมมีแม้แก่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า **'โลกํ อนุปริวตฺตนฺติ.'** บทว่า **อนุพนฺธนฺติ** คือ ย่อมไม่ละ อธิบายว่า ไม่กลับไปจากโลก. หลายบทว่า **โลโก จ อฏฺฐธมฺเม อนุปริวตฺตติ** ความว่า อนึ่ง โลกนี้ ย่อมติดตาม คือย่อมไม่ละธรรมทั้งหลายนั่น

* พระมหาวิน ธมฺมสาโร ป. ธ. ๙ วัดราชาธิวาส แปล. (บัดนี้เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๕๘. ๒. มโน. ปู. ๓/๒๔๑. ๓. สุ. วิ. ๑/๓๐๙.

ได้แก่ ย่อมไม่กลับจากธรรมเหล่านั้น. สองบทว่า **ลาโภ อลาโภ** ความว่า เมื่อลาภมาถึงแล้ว ความเสื่อมลาภบัณฑิตพึงทราบว่า ก็มาถึงเหมือนกัน. แม้ในบททั้งหลายมีบทว่า **ยส** เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน."

[๕๕๘] ฎีกาโลกธรรมสูตรเป็นต้นนั้นว่า " ธรรมอันจะมีแน่แท้แก่สัตว์โลก ชื่อว่าธรรมสำหรับโลก. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า 'ผู้ชื่อว่าพ้นจากธรรมทั้งหลายนั้น ย่อมไม่มี.' การได้ของกินและเครื่องปกปิด (นุ่งห่ม) เป็นต้น ชื่อว่า ลาภ. อีกอย่างหนึ่ง วัตถุมีของกินและเครื่องปกปิดเป็นต้นเหล่านั้นแล ชื่อว่าลาภเพราะเป็นวัตถุอันบุคคลพึงได้. ความไม่มีแห่งวัตถุมีของกินและเครื่องปกปิดเป็นต้นนั้น ชื่อว่า เสื่อมลาภ. ก็บรรดาลาภและเสื่อมลาภทั้ง ๒ นี้ ความยินดีอันมีลาภนั้นเป็นอารมณ์ พระอาจารย์ถือเอาแล้วด้วย **ลาภ** ศัพท์, ความยินร้ายอันมีความเสื่อมลาภเป็นอารมณ์ ท่านถือเอาด้วย **อลาภ** ศัพท์. เพราะเมื่อความยินดีมีอยู่, ความยินร้ายก็ได้โอกาส (ที่จะเกิดขึ้น) เหมือนกัน ประดุจว่าเมื่อเลือดมี, หนองก็ต้องมี ด้วยสามารถแห่งความช้ำเลือดฉะนั้น; เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า **'ลาเภ อาคเต อลาโภ อาคโตเยว.'** แม้ในโลกธรรมมียศเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน."

ในอรรถกถามงคลสูตรนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้เพียงเท่านี้แลว่า " ธรรมทั้งหลายในโลก ชื่อว่า โลกธรรม. มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า 'โลกยังเป็นไปตราบใด, ธรรมทั้งหลายก็ไม่หมุนกลับ (จากโลก) ตราบนั้น."

[๕๕๙] **มโน** ชื่อว่า จิต. ด้วยเหตุนั้น ในหมวดธาตุมี **จุร** ธาตุเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่า " ชื่อเหล่านี้ คือ จิตตะ มโน มานสะ วิญญาณะ หทยะ มนะ ย่อมเป็นไปในคลองแห่งโวหาร (คือใช้พูดกัน) โดยมาก[๑]."

ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะว่า " ธรรมชาตที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า ย่อมคิด. อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์.[๒]"

อนุฎีกามณิสารมัญชุสา[๓]ว่า "**จินฺต** ธาตุ เป็นไปในอรรถว่า คิด ก็ความคิดนั้น มี ๓ อย่าง คือ **อุหนจินฺตา** (คิดด้วยอำนาจความตริตรอง) **วิชานนจินฺตา** (คิดด้วยอำนาจความรู้แจ้ง) **ปชานนจินฺตา** (คิดด้วยอำนาจความทราบชัด). ในความคิด ๓ อย่างนั้น **อุหนจินฺตา** ได้แก่ วิตก, **วิชานนจินฺตา** ได้แก่ วิญญาณ, **ปชานนจินฺตา** ได้แก่ ปัญญา. แต่ในบทว่า **จินฺเตติ** นี้ ได้เฉพาะ **วิชานนจินฺตา** เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาตรู้แจ้ง (ซึ่งอารมณ์) เพราะเหตุนั้น พระฎีกาจารย์ เมื่อจะแสดง **จิตฺต** ศัพท์นั้น จึงกล่าวว่า 'อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์.' อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **วิชานาติ** นี้ เป็นศัพท์อธิบายบทว่า **จินฺเตติ** นี้. อีกประการหนึ่ง กิริยาคือความรู้แจ้งในบทว่า **วิชานาติ** นี้ เป็นอธิบายบทว่า **จินฺเตติ** นี้."

[๕๖๐] หมวดธาตุมี **จุร** ธาตุ เป็นต้นว่า[๔] " **จินฺต** ธาตุ เป็นไปในอรรถว่า คิด, ธรรมชาตใดย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่ง

๑. สทฺทนีติ ธาตุมาลา. ม. ๒๐๗. ๒. อภิ. วิภาวินี. ๖๖. ๓. มณฺ. ฉบับพม่า ๑/๙๑.
๔. สทฺทนีติ ธาตุมาลา. ม. ๒๐๖.

อารมณ์ เหตุนั้น ธรรมชาตนั้น ชื่อว่า จิต. ก็บัณฑิตพึงเห็นบทว่า **จิตฺตํ** นั้น ด้วยสามารถเป็นบททั่วไปแก่จิตทั้งปวง. ในอธิการแห่ง **จิตฺต** ศัพท์นี้ พึงมีคำถามว่า 'เพราะเหตุไร พระอาจารย์ แม้กล่าวว่า 'ธรรมชาตใด ย่อมคิดอารมณ์ เหตุนั้น ธรรมชาตนั้น ชื่อว่าจิต' ดังนี้แล้ว ยังกล่าวว่า 'อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้ง (ซึ่งอารมณ์) ดังนี้เล่า ?' ความคิดและความรู้ชัด มีสภาพต่างกันมิใช่หรือ ? ด้วยว่า บทว่า **จินฺเตติ** จะสำเร็จความว่า 'ย่อมรู้แจ้ง' ไม่ได้เลย, เพราะบุคคลผู้ทรามปัญญา ถึงคิดอยู่โดยประการต่าง ๆ ก็จะบรรลุอรรถอันสุขุมไม่ได้. พึงเฉลยว่า ข้อนั้นจริง (แต่) บทว่า **วิชานาติ** นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงการที่จิตยึดอารมณ์อันพิเศษ เป็นกิจแห่งสัญญาและปัญญา เพราะ **จิตฺต** ศัพท์ เป็นศัพท์ทั่วไปแก่จิตทั้งปวง. จริงอยู่ ธรรมชาตใด ท่านเรียกว่า จิต. ธรรมชาตนั้นแล ชื่อว่า วิญญาณ; เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **วิชานาติ** เพื่อจะถือเอา อรรถว่า รู้แจ้งแสดงการที่จิตยึดอารมณ์อันพิเศษเป็นกิจแห่งสัญญาและปัญญา."

ฎีกาธัมมสังคณีว่า "ด้วยบทว่า **วิชานาติ** ท่านกล่าว กิริยาที่จิตยึดอารมณ์อันพิเศษเป็นกิจแห่งสัญญาและปัญญา."

อีกอย่างหนึ่ง อนุฎีกาชื่อมณิสารมัญชุสาว่า[๑] "การยึดอารมณ์มี ๓ คือ **สญฺชานนํ** (หมายรู้) ๑ **วิชานนํ** (รู้แจ้ง) ๑ **ปชานนํ** (รู้ชัด) ๑. ใน ๓ อย่างนั้น อย่างต้น เป็นกิจแห่งสัญญา, ที่ ๒ เป็นกิจแห่งวิญญาณ, ที่ ๓ เป็นกิจแห่งปัญญา, แต่ในบทว่า **จินฺเตติ** นี้

๑. ม. มณฺ. ฉบับพม่า ๑/๙๑.

ได้เฉพาะอย่างที่ ๒ เพราะจิตเป็นธรรมชาตรู้แจ้ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อธิบายว่า 'ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์' ดังนี้ เพื่อจะแสดงการที่จิตยึดอารมณ์ กล่าวคือได้อารมณ์ อันพิเศษด้วยกิจแห่งสัญญา และปัญญา ที่นับว่าความจำหมายการพิจารณาและการแทงตลอด."

[๕๖๑] หมวดธาตุมี **จุร** [๑] เป็นต้นว่า "บรรดาจิตทั้งหมด จิตที่เป็นกุศลอกุศลฝ่ายโลกิยะและมหากิริยาจิต ชื่อว่า จิต เพราะสั่งสมซึ่งสันดานของตน ด้วยสามารถชวนวิถี. ส่วนวิบากจิต ชื่อว่า จิต เพราะอันกรรมกิเลสสั่งสมแล้ว. นี้เป็นคำอธิบายด้วยอำนาจ **จิ** ธาตุ. ศิลปะอันวิจิตรในโลกชนิดใดชนิดหนึ่ง ก็ชื่อว่า จิต เพราะงดงาม คือวิจิตร ได้แก่ เป็นเครื่องอันเขาทำให้วิจิตร เพราะทำศิลปะนั้นทั้งหมดด้วยจิตนั่นเอง. มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า 'ชื่อว่า จิต เพราะเป็นเครื่องกระทำด้วยจิต.' นี้เป็นคำอธิบาย ด้วยอำนาจ **จิตฺต** ธาตุ ชื่อว่า จิต เพราะงดงาม. นี้เป็นคำอธิบาย ด้วยอำนาจแห่งความเฉพาะบท ๆ. ก็ในอธิการแห่ง **จิตฺต ศัพท์นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความที่จิตชื่อว่า จิต ด้วยอำนาจสัมปยุตจิต ภูมิจิต อารัมมณจิต หีนจิต มัชฌิมจิต ปณีตจิต และอธิปติจิต เพราะความเป็นธรรมชาตแตกต่างกัน โดยประเภทแห่งจิตมีสราคจิตสโทสจิตเป็นต้น. ความที่ จิตฺต ศัพท์ ๆ เดียว เป็นศัพท์วิจิตรถึงอย่างนั้น ย่อมไม่มีก็จริง, ถึงกระนั้น แม้อวัยวะ ท่านก็เรียกว่า จิต โดยสมุทายโวหาร (คือเรียกรวม) เพราะเป็นสภาพหยั่งลงในภายใน แห่งธรรมอันวิจิตรทั้งหลาย เหมือนคน**

๑.สทฺทนีติ ธาตุมาลา. ฉบับพม่า. ๒๐๖.

ทั้งหลายเมื่อเอกเทศแห่งสถานที่มีภูเขา แม่น้ำ และสมุทรเป็นต้น อัน ตนเห็นแล้ว ย่อมเรียกภูเขาเป็นต้นว่า เราเห็นแล้ว ฉะนั้น. ผู้ศึกษา ย่อมได้ความโดยประการใด ๆ ในที่ใด ๆ ก็พึงถือเอาความโดย ประการนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ; เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตใด ย่อมสั่งสม โดยความเป็นอาเสวนปัจจัย และธรรมชาติใด ชื่อว่าจิต เพราะเป็น ธรรมชาต อันกรรมตกแต่ง, ธรรมชาตนั้น ท่านก็เรียกว่า จิต โดย อาการนั้น. ส่วนธรรมชาตใด ไม่เป็นไปโดยประการนั้น, ธรรมชาต นั้น คือ กิริยาจิตฝ่ายกามาพจรทั้งคู่ และอันติมชวนจิต บัณฑิตพึง ทราบว่า จิต ด้วยอำนาจแห่งนามธรรมมีความที่จิตเป็นธรรมชาต.ดงาม ด้วยความคิดอันอาจารย์ได้อยู่. แต่หสิตุปาทจิต มีชวนะอย่างอื่นเป็น คติแท้.

[๕๖๒] ในอรรถกถามงคลสูตรนี้[๑] พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า " **มโน** (ใจ) **มานสํ** (ฉันทะมีในใจ) ชื่อว่า จิต."

อรรถกถา[๒]มูลปริยายสูตรว่า " ราคะก็ดี จิตก็ดี อรหัตก็ดี ชื่อว่า มานสะ. จริงอยู่ ราคะ ชื่อว่ามานสะ ในประโยคนี้ว่า บ่วง ซึ่ง เที่ยวไปในอากาศ ชื่อว่า มานสะ[๓]. จิต ชื่อว่า มานสะ ในประโยค นี้ว่า 'ใจ ฉันทะมีในใจ ชื่อว่าจิต.' อรหัต ชื่อว่า มานสะ ในประโยค นี้ว่า 'ข้าแต่ท่านผู้ปรากฏในหมู่ชน สาวกของพระองค์ ยังเป็นเสขะ ยังไม่บรรลุพระอรหัต พึงทำกาลกิริยา (เสียเร็วนัก).[๔]

ฎีกามูลปริยายสูตรนั้นว่า " ราคะชื่อว่า มานสะ เพราะมีในใจ

๑. ป. โช. ขุ. ขุ. ๑๖๘. ๒. ป. สู. ๑/๕๕. ๓. สํ. ส. ๑๕/๑๖๔. ๔.สํ. ส. ๑๕/๑๗๗.

เหตุเพราะสัมปยุตด้วยใจนั้น. จิต ชื่อว่า มานสะ เพราะทำอธิบายว่า ใจนั่นเอง ชื่อว่า มานสะ. มรรคอันเลิศ (มรรคที่สุดคืออรหัต-มรรค) ชื่อว่า มานสะ เพราะวิเคราะห์ว่า ย่อมตัด คือตัดขาดซึ่งมานะ โดยไม่เหลือ. ก็บัณฑิตพึงเห็นความที่พระอรหัตชื่อว่า มานสะ เพราะเกิดขึ้นที่ใจนั้น. บทว่า **ชเนสุตา** ได้แก่ ผู้ปรากฏ คือมียศแผ่ไป ในสัตวโลก."

[๕๖๓] ในอรรถกถา[1]มงคลสูตรนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า บทว่า **ยสฺส** ความว่า แห่งภิกษุใหม่ก็ดี ผู้ปานกลางก็ดี ผู้เถระก็ดี

อรรถกถา[2]ปฐมปาราชิกว่า บรรดาภิกษุมีภิกษุผู้เจริญโดยวัยเป็นต้น จงเป็นภิกษุปูนใดปูนหนึ่งก็ตาม ชื่อว่า เป็นเถระ เพราะมีพรรษาครบ ๑๐ ชื่อว่า นวะ เพราะมีพรรษาหย่อน ๕ ชื่อว่า มัชฌิมะ เพราะมีพรรษาเกินกว่า ๕.

ฎีกาอัฏฐมสูตร ในปัญจมวรรค ทุติยปัณณาสก์ ในติกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "ภิกษุ แม้มีอายุ ๖๐ ปีโดยกำเนิด ก่อนแต่กาลที่เธอมีพรรษา ๕ โดยอุปสมบท ก็คงชื่อว่า นวะแท้. จำเดิมแต่กาลมีพรรษา ๕ จนถึงกาลมีพรรษา ๙ ชื่อว่า มัชฌิมะ ตั้งแต่กาลมีพรรษา ๑๐ ไป ชื่อว่า เถระ.

อรรถกถาทสมสูตร[3] ในทุติวรรคเทวตาสังยุตว่า ภิกษุมีพรรษายังไม่ครบ ๕ ชื่อว่า นวะ จำเดิมแต่ ๕ พรรษาขึ้นไป เป็นมัชฌิมะ ตั้งแต่ ๑๐ พรรษาไป ชื่อว่า เถระ อีกนัยหนึ่ง ภิกษุมีพรรษายังไม่ครบ

๑. ป. โช. ขุ. ขุ. ๑๖๘. ๒. สมนฺต ๑/๒๗๘ ๓. สา. ป. ๑/๕๓.

๑๐ ชื่อว่า นวะ ตั้งแต่ ๑๐ พรรษาไป ชื่อว่า มัชฌิมะ, ตั้งแต่ ๒๐ พรรษา ชื่อว่า เถระ.

ฎีกาทสมสูตรนั้นว่า พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า **วีสติวสฺสโต ปฏฺฐาย เถโร** หมายเอา พระเถระผู้เข้าลักษณะผู้กล่าวสอนภิกษุณี.

[๕๖๔] บรรดาภิกษุเหล่านั้น จิตของภิกษุใด อันโลกธรรมทั้งหลายถูกต้องแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว จิตของภิกษุนั้น อันโลกธรรมไร ๆ พึงให้หวั่นไหวไม่ได้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดในโลก

ถามว่า "จิตของใคร อันโลกธรรมเหล่านั้นถูกต้องแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว ?"

แก้ว่า "ของพระอรหันตขีณาสพ, มิใช่ของใครอื่น"

จริงอย่างนั้น บรรพชิตทั้งหลายมีสามเณรผู้ปุถุชนเป็นต้น เห็นพระลกุณฏกภัททิยเถระแล้ว จับที่ศีรษะ หู จมูก กล่าวว่า "พ่อหนู พ่อไม่กระสัน ยังยินดียิ่งในศาสนาอยู่หรือ ?" พระเถระไม่โกรธ ไม่ประทุษร้าย ต่อสามเณรเป็นต้นเหล่านั้นเลย.

ภิกษุสนทนากันว่า "บรรพชิตทั้งหลายมีสามเณรเป็นต้น ย่อมเบียดเบียน (พระเถระ) อย่างนั้น และอย่างนี้ ท่านไม่โกรธ ไม่ประทุษร้ายเลย."

พระศาสดาทรงสดับคำนั้นแล้ว ตรัสว่า "อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย

ธรรมดาพระขีณาสพ ย่อมไม่โกรธ ไม่ประทุษร้ายเลย, เพราะว่า พระขีณาสพเหล่านั้นเป็นผู้เช่นศิลาแท่งทึบ ไม่หวั่นไหว อันใคร ๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้" ดังนี้แล้ว ตรัสพระคาถานี้ในบัณฑิตวรรค แห่งพระธรรมบทว่า

" บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหว ในเพราะ
นินทาและสรรเสริญ เหมือนภูเขาศิลาแท่งทึบ
ไม่หวั่นไหวเพราะลมฉะนั้น[๑]

อรรถกถาพระธรรมบทนั้นว่า "บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **นินฺทาปสํสาสุ** มีวินิจฉัยว่า ในพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาค ตรัสโลกธรรม ๒ ประการก็จริง ถึงดังนั้น ผู้ศึกษาควรทราบเนื้อความด้วยอำนาจแม้แห่งโลกธรรม ๘ ประการ เหมือนอย่างว่า ภูเขาศิลาแท่งทึบ คือไม่มีโพรง ย่อมไม่หวั่นไหว คือไม่สะเทือน ได้แก่ ไม่เอนเอียง เพราะลมอันต่างด้วยลมที่พัดมาจากทิศมีปุรัตถิมทิศ เป็นต้น ฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย เมื่อโลกธรรมแม้ทั้ง ๘ ครอบงำอยู่ ย่อมไม่หวั่นไหว คือไม่เอนเอียง ไม่สะเทือน ด้วยอำนาจแห่งความกระทบกระทั่ง หรือด้วยอำนาจแห่งความยินดี ฉันนั้น."

[๕๖๕] ส่วนในอรรถกถา[๒] ท่านกล่าวคำใดไว้ว่า

" ภูเขาศิลาแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะลม
ฉันใด; รูป เสียง กลิ่น รส และผัสสะทั้งมวล
และธรรมอันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา จะยัง

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๒๕ ๒. ป. โช. ขุ. ขุ. ๑๖๙.

จิตที่ตั้งมั่น (คงที่) หลุดพ้นแล้ว ของพระอริย-
สาวกนั้น ผู้คงที่ พิจารณาเห็น (ความเกิด) และ
ความเสื่อม ให้หวั่นไหวไม่ได้ ฉันนั้น

คำนั้น ท่านพระโสณเถระ เมื่อจะพยากรณ์พระอรหัตของตน กล่าวในสำนักพระศาสดา (มา) ในปฐมวรรค[๑]ทุติปัณณาสก์ ใน ฉักกนิบาต อังคุตตรนิกาย และในจัมมขันธกะ[๒]

นัยอันมาในอรรกถาปฐมวรรคและจัมมขันธกะนั้นว่า รูปา-รมณ์อันบุคคลพึงถูกต้อง ชื่อว่า ผัสสะ ในคาถานั้น ธรรมที่พึงรู้ได้ด้วยใจชื่อว่า ธรรม บทว่า **นปฺปเวเธนฺติ** ความว่า จะยังจิตให้หวั่นไหวไม่ได้ บทว่า **ตาทิโน** คือ ผู้เข้าลักษณะแห่งผู้คงที่ บทว่า **ฐิตํ** ได้แก่ ที่ตั้งมั่น คือ ถึงความไม่หวั่นไหว บทว่า **วิปฺปมุตฺตํความว่า อันหลุดพ้นแล้ว ด้วยอำนาจผลสมบัติ เพราะปฏิบัติทางวิปัสสนา และน้อมไปแล้วในอารมณ์คือนิพพาน บาทคาถาว่า วยญฺจสฺสานุปสฺสโต ความว่า แห่งพระอริยสาวกนั้น ผู้ตามเห็นทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไปแห่งจิต ได้แก่พระอรหันต์.**

แต่ในจุณณิยบท[๓]ในพระสูตร มาแล้วว่า "วยญฺสฺสานุปสฺสติ."

ก็ในอรรถกถา[๔]จุณณิยบทนั้น ท่านกล่าวว่า "บทว่า วยญฺจสฺสา-นุปสฺสติ ความว่า ก็พระอรหันต์นั้น ย่อมเห็นทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไปแห่งจิตนั้น."

๑. องฺ. ฉกฺก ๒๒/๔๒๓. ๒. วิ.มหาวคฺค. ๒/๑๑ ๓. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๒๓
๔. มโน. ป. ๓/๑๕๕.

อธิบายว่า "ภิกษุขีณาสพนั้น ย่อมเห็นทั้งความเกิดขึ้น ทั้งความเสื่อมไปแห่งจิตนั้น."

[๕๖๖] ในอรรถกถา ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "จิตของพระขีณาสพเท่านั้น ย่อมไม่หวั่นไหว."

คำนั้น ผู้ศึกษาพึงเห็นว่า "ท่านกล่าวไว้ด้วยพระอริยบุคคลชั้นอุกฤษฏ์." จริงอยู่ ใคร ๆ อาจจะกล่าวได้ว่า "จิตของพระอริยสาวกแม้อื่นจากพระขีณาสพนั้น ย่อมไม่หวั่นไหว."

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค ตรัสถาม โดยความที่พระองค์ประสงค์จะตรัส (กเถตุกัมยตาปุจฉา) อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ทั้งลาภเสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ ทั้งสุข ทั้งทุกข์ ย่อมเกิดแก่ปุถุชนแม้ผู้ไม่ได้สดับ. ภิกษุทั้งหลาย ทั้งลาภ ฯ ล ฯ ทั้งทุกข์ ย่อมเกิดแก่พระอริยสาวก แม้ผู้สดับแล้ว ภิกษุทั้งหลาย บรรดาปุถุชนและพระอริยสาวกเหล่านั้น อะไรเป็นเหตุแปลกกัน, อะไรเป็นความหมายต่างกัน, อะไรเป็นเครื่องกระทำพระอริยสาวกผู้สดับแล้วให้ต่างจากปุถุชนผู้ไม่ได้สดับเล่า ?" ดังนี้แล้ว จึงตรัสอย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ลาภ ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับแล้ว, เขาย่อมไม่พิจารณาเห็นอย่างนี้ ย่อมไม่รู้ทั่วถึงตามเป็นจริงว่า 'ลาภนี้เกิดขึ้นแล้วแล แก่เรา, ก็แต่ว่า ลาภนั้นแล ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา' ความเสื่อมลาภย่อมเกิดขึ้น---- ยศ ---- ความเสื่อมยศ ---- นินทา ---- สรรเสริญ ---- สุข ย่อมเกิดขึ้น ---- ทุกข์ย่อมเกิดขึ้น (แก่เขา), เขาย่อมไม่พิจารณาเห็นอย่างนี้ ย่อมไม่รู้ทั่วถึงตามเป็นจริงว่า 'ทุกข์นี้

เกิดขึ้นแล้วแล แก่เรา, ก็แต่ว่าทุกข์นั้นแล ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา.' แม้ลาภ ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่. แม้ความเสื่อมลาภ ฯ ล ฯ แม้ ทุกข์ ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เขาย่อมยินดีลาภที่เกิดขึ้น ย่อมยินร้ายในความเสื่อมลาภ ฯ ล ฯ ย่อมยินดีสุขที่เกิดขึ้น ย่อมยินร้ายในทุกข์. เขาถึงพร้อมด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เราย่อมกล่าวว่า 'เขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์' ภิกษุทั้งหลาย นี้และเป็นเหตุแปลกกัน นี้เป็นความหมายต่างกัน นี้เป็นเครื่องทำพระอริยสาวกผู้สดับแล้วให้ต่างจากปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ."

(พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไวยากรณภาษิตนี้แล้ว, พระสุคตผู้ศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณภาษิตนี้แล้ว จึงตรัสคาถาพันธ์นี้ในภายหลังว่า)

[๕๖๗] **ธรรมในหมู่มนุษย์เหล่านี้คือ ลาภ**
เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข
ทุกข์ เป็นสภาพไม่เที่ยง ไม่แน่นอน มีความ
แปรปรวนเป็นธรรมดา ก็ท่านผู้มีสติ มีปัญญาดี
ทราบธรรมเหล่านั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า
'มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา' ธรรมที่เป็น
อิฏฐารมณ์ทั้งหลาย ย่อมย่ำยีจิตของท่านไม่ได้,
ท่านย่อมไม่ถึงความขัดเคือง เพราะธรรม
อันเป็นอนิฏฐารมณ์ ความยินดีหรือความยินร้าย

กำจัดได้แล้ว ถึงความสาบสูญ มีอยู่ไม่ได้ อนึ่ง

ท่านทราบทางอันปราศจากธุลี ไม่มีโศก เป็น

ผู้ถึงฝั่งแห่งภพ ย่อมรู้ทั่วถึงโดยชอบ[๑]

บาลีในโลกธรรมสูตรที่ ๒ ในปฐมวรรค ปฐมปัณณาสก์ ใน อัฏฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย.

[๕๖๘] อรรถกถา[๒]ทุติยโลกธรรมสูตรนั้นว่า "บทว่า **โก วิเสโส** คืออะไรเป็นเหตุแปลกกัน. บทว่า **อธิปฺปายโส** ได้แก่ เป็นความประกอบยิ่ง บทว่า **ปริยาทาย** คือ ยึด ได้แก่ ครอบงำ."

ฎีกาทุติยโลกธรรมนั้นว่า "ชื่อว่า **อธิปฺปายโส** เพราะเป็นเครื่องประกอบ คือ ประกอบไว้ทั่ว อย่างยิ่ง ได้แก่ กิริยาที่พึงกระทำยิ่ง ให้แปลกต่างกัน ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า **'อธิปฺปโยโค."**

ฎีกามัชฌิมปัณณาสก์ ในขันธกวรรคว่า ชื่อว่า **"อธิปฺปายโส** เพราะเป็นเครื่องประกอบ คือ ประกอบไว้ทั่ว อย่างยิ่ง คือ ให้แปลกกัน ได้แก่การประกอบให้แปลกกัน ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **'อธิกปฺปโยโค."**

อรรถกถา[๓]ปฐมโลกธรรมสูตรว่า "บาทคาถาว่า **อเวกฺขติ วิปริณามธมฺเม** ความว่า ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า 'ธรรมเหล่านี้ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา บทว่า **วิธูปิตา** ได้แก่ ขจัด คือทำลายแล้ว.

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๑๕๙ ๑๖๑. ๒-๓. มโน. ปู. ๓/๒๔๒.

สองบทว่า **ปทญฺจ ญตฺวา** ได้แก่ รู้บทคือพระนิพพาน บาทคาถาว่า **สมฺมปฺปชานาติ ภวสฺส ปารคู** ความว่า อนึ่ง พระอริยสาวกนั้นรู้บทคือนิพพานแล้ว ถึงฝั่งแห่งภพ คือ ถึงความสำเร็จคือที่สุด (ภพ) ย่อมรู้ทั่วถึงโดยชอบ ซึ่งความที่ตนเป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพนั้น.

กถาว่าด้วยจิตอันโลกธรรมให้หวั่นไหวไม่ได้ จบ.

กถาว่าด้วยจิตไม่โศก*

[๕๖๙] โทมนัส มีความพินาศเป็นต้นเป็นเหตุ ชื่อว่า โสกะ สมจริงดังพระพุทธพจน์ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร[๑] ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็ความโศกเป็นไฉน ? ภิกษุทั้งหลาย ความโศก ความเศร้าใจ ความแห้งใจ ความผาก ณ ภายใน ความเศร้าโศก ณ ภายใน ของสัตว์ ผู้ประกอบด้วยความฉิบหายอันใดอันหนึ่ง (และ) ผู้อันทุกขธรรม อันใดอันหนึ่งถูกต้องแล้ว อันใดเล่า ? ภิกษุทั้งหลาย นี้เราเรียกว่า ความโศก."

[๕๗๐] อรรถกถา[๒]มหาสติปัฏฐานสูตรนั้นว่า บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **พฺยสเน** ความว่า ด้วยบรรดาความเสื่อมมีความเสื่อมจากญาติเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง บทว่า **ทุกฺขธมฺเมน** ได้แก่ อันเหตุแห่งทุกข์มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น (ถูกต้องแล้ว) บทว่า **ผุฏฺฐสฺส** ได้แก่ ท่วมทับ คือ ครอบงำแล้ว ความโศกอันมีความเศร้าใจเป็นลักษณะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคล ผู้เมื่อความเสื่อมมีความเสื่อมญาติเป็นต้น หรือเหตุแห่งทุกข์มีการฆ่าและการจองจำเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ อันความเสื่อมหรือเหตุแห่งทุกข์นั้นครอบงำแล้ว ชื่อว่า **โสโก** ความแห้งใจชื่อว่า **โสจิตตฺตํ.** ก็เพราะความโศกนั่นยังภายในให้เหือดแห้ง คือให้แห้งผากเกิดขึ้น, เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกว่า ความแห้งผาก ณ ภายใน ความเศร้าโศก ณ ภายใน.

ฎีกามหาสติปัฏฐานสูตรนั้นว่า "บทว่า **พฺยสเนน** ได้แก่

* พระธรรมปาโมกข์ (วิน ธมฺมสาโร ป. ธ. ๙) วัดราชผาติการาม แปล. บัดนี้เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์

๑. ที. มหา. ๑๐/๓๔๑. ๒. สุ. วิ. ๒/๕๒๙.

อนัตถะ ธัมมศัพท์มีเหตุเป็นบรรยาย เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า 'อันเหตุแห่งทุกข์.' ภาวะแห่งบุคคลหรือแห่งจิต ผู้ถึงความโศก คือผู้เศร้า ชื่อว่ามีความเศร้าใจเป็นลักษณะ เพราะความเป็นสภาพอันบุคคลพึงกำหนดว่าเศร้า ชื่อว่า ภาวะแห่งบุคคล หรือแห่งจิตผู้เศร้า. บทว่า **อพฺภนฺตรํ** ความว่า ความโศกนั้น ชื่อว่ายังภายในแห่งอัตภาพให้เหือดแห้ง เพราะความที่ตนเป็นผู้เศร้าหมอง, ชื่อว่ายังภายในแห่งอัตภาพให้แห้งผาก เพราะอำนาจแห่งความตรอมใจรอบด้าน เพราะถึงความเป็นสภาพมีกำลัง."

อรรถกถา[๑]อัฏฐสาลินีว่า "โทมนัส มีการเสวยอนิฏฐารมณ์ เป็นลักษณะ มีการประจวบอาการอันไม่น่าปรารถนาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีอาพาธทางจิตเป็นเหตุปรากฏ."

[๕๗๑] อรรถกถา[๒]สัจจวิภังค์ว่า "ความโศกนี้นั้น โดยเนื้อความได้แก่โทมนัสสเวทนาก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็มีความหม่นไหม้ ณ ภายในเป็นลักษณะ มีความเหี้ยมเกรียมแห่งใจเป็นกิจ มีความตามละห้อยถึงเป็นเหตุปรากฏ."

ฎีกาสัจจวิภังค์นั้นว่า "ก็โทมนัสสเวทนา มีลักษณะอันพระอรรถกถาจารย์กล่าวแล้วในเบื้องต้นเป็นอาทิ ชื่อว่า ความโศก เพราะเหตุนั้น ไม่จำต้องกล่าวอาการมีลักษณะเป็นต้นอีก ถึงกระนั้น อาการมีลักษณะเป็นต้น อันมีข้อแปลกต่างจากความโศก ก็ควรกล่าวไว้ เพราะความที่โทมนัสยังมีข้อแตกต่างกัน เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถา-

๑. อฏฺฐสาลินี ๓๙๐. ๒. สมฺ. วิ. ๑๓๔.

จารย์ จึงกล่าวว่า **'กิญฺจาปิ'** เป็นต้น. ความคิดอันกำเริบ หรือความเหือดแห้ง ณ ภายในนั่นแหละ อันเว้นจากความเป็นผู้แกล้วกล้า ชื่อว่าความกรมเกรียม ณ ภายใน ได้แก่ ความหม่นไหม้ ความเศร้าใจอันสมควรแก่ความเสื่อมมีความเสื่อมญาติเป็นต้น ชื่อว่าความเศร้าโศกเนือง ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ความเศร้าใจ คือความเดือดร้อนไปตามคุณหรือโทษนั้น ๆ ก็ชื่อว่าความเศร้าโศกเนือง ๆ.

อนุฎีกาว่า "ด้วยบทว่า **สงฺกุปิตจินฺตนํ** นี้ ท่านกล่าวความเป็นไปแห่งความไม่ยินดียิ่งในอารมณ์ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อปีติและโสมนัสและเพราะประจวบกับโทสะ อีกอย่างหนึ่ง ความเพ่งพินิจ คือความคิดด้วยสามารถแห่งความแผดเผานิสัยของตน ณ ภายใน ชื่อว่าความกรมเกรียม ณ ภายใน บัณฑิตพึงทราบความแปลกกันแห่งความรำคาญและความโศกทั้ง ๒ ดังนี้ว่า 'เมื่อความเศร้าโศกเนือง ๆ มีอยู่ ความเดือดร้อนมีกุศลากุศลอันตนกระทำแล้วและไม่กระทำแล้ว เป็นอารมณ์ตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ความโศก."

[๕๗๒] เพราะเหตุนั้น บุคคลแม้อันทุกขธรรมถูกต้องแล้ว ก็ไม่ควรเศร้าโศก ประดุจชนทั้งหลายมีคน ๕ คนเป็นต้น ในอดีตกาลไม่เศร้าโศก ฉะนั้น.

[เรื่องชน ๕ คน]

ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์เป็นพราหมณ์ ในกรุงพาราณสี เลี้ยงชีวิตด้วยกสิกรรม พระโพธิสัตว์นั้น มีบุตร ๒ คน คือ ชาย ๑ หญิง ๑

ท่านนำหญิงสาวมาจากสกุลเสมอกัน เพื่อบุตรผู้เจริญวัยแล้ว ชน ๕ คน เหล่านั้น รวมเป็น ๖ คนกับหญิงคนใช้ชื่อขุชชุตตราอีก ๑ ด้วยประการฉะนี้.

พระโพธิสัตว์ได้ให้โอวาทแก่ชนทั้งหลาย มีภรรยาเป็นต้น ว่า "เธอทั้งหลาย จงเจริญมรณัสสติ จงกำหนดความตายของเธอทั้งหลายเถิด ก็ความตายของสัตว์เหล่านี้แน่นอน ชีวิตไม่แน่นอน สังขารทั้งสิ้นไม่เที่ยง มีอันสิ้นไปเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลาย จงเป็นผู้ไม่ประมาททั้งกลางคืนและกลางวันเถิด." ชนเหล่านั้น ตั้งอยู่ในโอวาทของท่าน เจริญมรณัสสติแล้ว.

ภายหลังวันหนึ่ง พระโพธิสัตว์ไปไถนาพร้อมกับบุตรชาย บุตรชายคุ้ยขยะเผาไฟ. งูพิษมีอยู่ในจอมปลวกแห่งหนึ่ง ในที่ใกล้เขา ควันไปกระทบตางูนั้น มันจึงโกรธ เลื้อยออกมาขบกัดเขา. เขาล้มตายทันที

พระโพธิสัตว์ รู้ความที่บุตรนั้นตายแล้ว ยกบุตรนั้นขึ้น (วาง) ให้นอนที่โคนไม้ต้นหนึ่งไม่ร้องไห้เลย กำหนดความที่สังขารทั้งหลายเป็นสภาพไม่เที่ยงเท่านั้นว่า "ขันธปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งขันธ์) ที่มีความแตกเป็นธรรมดา แตกไปแล้ว, ที่มีความตายเป็นธรรมดาตายไปแล้ว สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สำเร็จด้วยความตาย" กำลังไถนาเห็นบุรุษผู้คุ้นเคยคนหนึ่ง เดินไป ณ ที่ใกล้นา จึงถามว่า "พ่อจะไปเรือนหรือ ?"

บุรุษ. จ้ะ.

พระโพธิสัตว์. ถ้าเช่นนั้น พ่อไปสู่เรือนแม้ของพวกฉันแล้ว ช่วย

บอกพราหมณีว่า "ได้ยินว่า วันนี้ ไม่ต้องนำภัตมาสำหรับ ๒ คน เหมือนวันก่อน พึงนำมาสำหรับคนเดียวเท่านั้น และในวันก่อน ทาสีนำ (อาหาร) มาคนเดียว แต่วันนี้ พวกท่านพึงมาทั้ง ๔ คน." บุรุษนั้นไปบอกแล้วอย่างนั้นเทียว.

ชนทั้งหมดเหล่านั้น ไปแล้วที่นานั้น เห็นบุตรพราหมณ์นั้นตายแล้ว บูชาด้วยเครื่องหอมและดอกไม้ เผาศพแล้ว. แม้สักคนเดียวก็ไม่มีการร้องไห้หรือคร่ำครวญ. น้ำตาแม้เพียงหยดเดียวก็ไม่มี. เพราะว่า ชนเหล่านั้นทุกคน เจริญมรณัสสติด้วยดีแล้ว ภพแห่งท้าวสักกะร้อนแล้ว เพราะเดชแห่งคุณของชนเหล่านั้น.

ท้าวสักกะทรงใคร่ครวญอยู่ ทรงทราบเหตุนั้นแล้ว มีพระหฤทัยเลื่อมใส เสด็จไป ณ ที่นั้น ตรัสถามเหตุที่ไม่เศร้าโศกกะชนเหล่านั้น แม้ชนเหล่านั้น กราบทูลแด่ท้าวเธอแล้ว. ก็บรรดาชนเหล่านั้น พระโพธิสัตว์ กราบทูลอย่างนี้ว่า

[๕๗๓] **"บุตรของข้าพระองค์ เมื่อสรีระใช้สอยไม่ได้ ละไปแล้ว ทำกาละแล้ว ก็ละทิ้งกายของตนไปเหมือนงู ลอกคราบเก่าทิ้งไปฉะนั้น บุตรของข้าพระองค์นั้นอันพวกข้าพระองค์ ประชุมกันเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ถึงความคร่ำครวญของพวกญาติ; เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จึงไม่เศร้าโศกถึงเขา เขาไปสู่คติของเขาแล้ว."**

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อุรโคว** ความว่า งูลอกคราบเก่าแล้ว เป็นสัตว์ไม่อาลัยทิ้งไปเสีย ฉันใด. บทว่า **สนฺตนุ** คือ สรีระของตน. บทว่า **นิพฺโภเค** คือเว้นจากใช้สอย เพราะไม่มีชีวิตินทรีย์. บทว่า **เปเต** คือ กลับไปปรโลกแล้ว.

บทว่า กาลกเต แปลว่า ทำกาละแล้ว อธิบายว่า มีมรณะอันกระทำแล้ว[๑] บทว่า **สติ** ความว่า เมื่อบุตรของข้าพระองค์นั้นละไปแล้ว คือ กระทำกาลมรณะพรากไปแล้ว จะประโยชน์อะไรเล่าด้วยการร้องไห้หรือคร่ำครวญ.

บทว่า **ฑยฺหมาโน** ความว่า บุตรของข้าพระองค์นี้ ย่อมไม่รู้สึกถึงความคร่ำครวญของพวกญาติ เหมือนเขาถูกแทงด้วยหลาวเหล็กเผาอยู่ ไม่รู้สึกสุขและทุกข์ฉะนั้น.

บทว่า **ตสฺมา ความว่า เหตุนั้น ข้าพระองค์จึงไม่เศร้าโศกถึงเขา และเขาไปสู่คติสำหรับตัวของเขาแล้ว.**

ฝ่ายพราหมณี กราบทูลว่า

[๕๗๔] " บุตรของหม่อมฉันนั้น มาจากปรโลกนั้น หม่อมฉันมิได้เชื้อเชิญมา เขาไปจากโลกนี้ หม่อมฉันก็มิได้อนุญาตให้ไป เขามาอย่างใด, เขาก็ไปอย่างนั้น, จะคร่ำครวญทำไมในเพราะการไปของเขานั้น, บุตรนั้น อัน

๑. ในอรรถกถาชาดกเป็น มเต.

พวกหม่อมฉันประชุมกันเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ถึง
ความคร่ำครวญของพวกญาติ, เพราะเหตุนั้น
หม่อมฉันจึงไม่เศร้าโศกถึงเขา เขาไปสู่คติของเขา
แล้ว."

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อนวฺหาโต** ความว่า บุตรนี้หม่อมฉันไม่ได้เชื้อเชิญ คือไม่ได้ร้องขอให้มาจากปรโลกเลย.

บทว่า **อาคา** ความว่า มาแล้วสู่เรือนของพวกหม่อมฉัน. บทว่า **อิโต** ความว่า บุตรของหม่อมฉันนั้น แม้เมื่อจะไปจากมนุษย์ หม่อมฉันก็มิได้อนุญาตให้ไปเลย เขาไปเอง.

สองบทว่า **ยถาคโต** ความว่า บุตรของหม่อมฉันนี้ แม้เมื่อมา ก็มาตามชอบใจของตนฉันใด เมื่อไป ก็ไป (ตามชอบใจของตน) ฉันนั้นเหมือนกัน. บทว่า **ตตฺถ** ความว่า จะคร่ำครวญทำไม ในเพราะการไปจากโลกนี้ของเขานั้น.

ฝ่ายน้องสาว กราบทูลว่า

[๕๗๕] **" ถ้าหม่อมฉันร้องไห้ ก็จะต้องซูบ**
ผอมไป ไม่มีผลอะไรแก่หม่อมฉัน พวกญาติ
มิตรและสหาย ของพวกหม่อมฉันนั้น พึงมีความไม่
ยินดียิ่งขึ้นไป พี่ชายของหม่อมฉันนั้น อันพวก
หม่อมฉันประชุมกันเผาอยู่ ย่อมไม่รู้สึกถึงความ
คร่ำครวญของพวกญาติ; เพราะเหตุนั้น หม่อม-

ฉันจึงไม่เศร้าโศกถึงเขา เขาไปสู่คติของเขาแล้ว."

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โรเท** ความว่า ถ้าเมื่อพี่ชายตายแล้ว หม่อมฉันพึงร้องไห้ไซร้.

สองบทว่า **กิสา อสฺสํ** ความว่า หม่อมฉันพึงมีสรีระซูบผอม (ด้วยสองบทว่า **กิสา อสฺสํ นั้น) นางย่อมแสดงว่า "ก็ชื่อว่าความเจริญ เพราะการร้องไห้นั้นเป็นปัจจัย ย่อมไม่มีแก่พี่ชายของหม่อมฉัน."**

สองบทว่า กึ ผลํ ความว่า เมื่อหม่อมฉันนั้น ร้องไห้อยู่ อานิสงส์อะไรพึงมี, (ด้วย ๒ บทว่า กึ ผลํ นั้น) นางแสดงว่า "ก็ความไม่เจริญ ย่อมปรากฏ." บาทคาถาว่า ญาติมิตฺตสุหชฺชานํ ได้แก่ญาติ มิตร และสหาย บาลีก็อย่างนี้เหมือนกัน.

สองบทว่า ภิยฺโย โน ความว่า เหล่าชนผู้เป็นญาติ มิตร และสหาย ของพวกหม่อมฉัน จะพึงมีความไม่พอใจยิ่งขึ้นเสียอีก.

ฝ่ายภรรยาของเขา กราบทูลว่า

[๕๗๖] " เด็ก ย่อมร้องไห้ถึงพระจันทร์อัน
โคจรไปอยู่แม้ฉันใด; ข้อที่บุคคลเศร้าโศกถึง
บุคคลผู้ละไปแล้ว ก็มีอุปไมยฉันนั้นเหมือนกัน
สามีของหม่อมฉันนั้น เมื่อพวกหม่อมฉัน ประชุม
กันเผาอยู่ ย่อมไม่รู้ถึงความคร่ำครวญแห่งพวก
ญาติ เพราะเหตุนั้น หม่อมฉันจึงไม่เศร้าโศก
ถึงเขา เขาไปสู่คติของเขาแล้ว."

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทารโก** อธิบายว่า เด็กอ่อนไม่รู้จักสิ่งที่ควรและไม่ควร สิ่งที่ควรได้และไม่ควรได้ นั่งบนตักของมารดา เห็นพระจันทร์เพ็ญ ซึ่งโคจรอยู่ทางอากาศ ย่อมร้องไห้ร่ำไรว่า "แม่ แม่ จงให้พระจันทร์แก่ฉัน แม่ จงให้พระจันทร์แก่ฉัน."

บาทคาถาว่า **เอวํ สมฺปทเมเวตํ** ความว่า การเศร้าโศกเนือง ๆ ของบุคคลผู้ที่ตามเศร้าโศกถึงบุคคลผู้ละไปแล้ว ทำกาลกิริยาแล้วนั้น ย่อมสำเร็จผลเหมือนฉะนั้นแล. ความเศร้าโศกนั้นกลับไร้ประโยชน์ ยิ่งกว่าการร้องไห้เพราะอยากได้พระจันทร์ของเด็กนั้นเสียอีก. เพราะเหตุไร ? เพราะทารกนั้นเศร้าโศก (เพื่อจะได้) พระจันทร์อันมีอยู่ แต่ผัวของหม่อมฉันตายไปแล้ว ไม่มีอยู่ ณ บัดนี้.

ฝ่ายทาสี กราบทูลว่า

[๕๓๗] **" ข้าแต่พรหม หม้อน้ำที่แตกแล้ว**
จะกลับประสานให้ติดกันดังเดิมไม่ได้ฉันใด; ข้อที่
บุคคลเศร้าโศกถึงคนผู้ล่วงลับไปแล้ว ก็มีอุปไมย
ฉันนั้นเหมือนกัน บุตรของนายของหม่อมฉัน
นั้น เมื่อพวกญาติประชุมกันเผาอยู่ ย่อมไม่รู้สึก
ถึงความคร่ำครวญ ของพวกญาติ; เพราะเหตุนั้น
หม่อมฉันจึงไม่เศร้าโศกถึงท่าน ท่านไปสู่คติของ
ท่านแล้ว."

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อุทกุมฺโภ** ความว่า หม้อน้ำอัน บุคคลยกขึ้น ตกลงแตกเป็น ๗ ชิ้นแล้ว จะประสานให้ติดสนิทดังเดิม ไม่ได้ฉันใด. ความเศร้าโศกเนือง ๆ แม้ของผู้ที่ตามโศกถึงชนผู้ล่วงลับ ไปแล้วนั้น ย่อมสำเร็จผลเหมือนฉะนั้นแล เพราะคนที่ตายแล้ว ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะให้เป็นขึ้นอีก. คนมีฤทธิ์เท่านั้น พึงอาจประสานหม้อ ที่แตกแล้ว ด้วยอานุภาพแห่งฤทธิ์แล้วให้เต็มด้วยน้ำได้ แต่คนที่ทำ กาลกิริยาแล้ว ใคร ๆ ไม่อาจจะทำให้กลับคืนเป็นปกติได้ แม้ด้วย กำลังฤทธิ์แล.

[๕๗๘] ท้าวสักกะ ทรงสดับธรรมกถาของชนทั้งหมดแล้ว ทรง เลื่อมใส ตรัสว่า "จำเดิมแต่นี้ไป พวกท่านอย่าทำการงานด้วยมือ ของตนเลย เราเป็นท้าวสักกเทวราช จักทำรัตนะ ๗ ไม่มีปริมาณ ไว้ในเรือนของท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย จงให้ทาน รักษาศีล เข้า จำอุโบสถเถิด" ดังนี้แล้ว ทรงกระทำเหมือนอย่างนั้นแหละ เสด็จ ไปสู่สถานของพระองค์แล้วแล.

ชนทั้ง ๕ เหล่านั้น กลับได้ทรัพย์นับไม่ถ้วน ซึ่งมีความไม่เศร้า-โศกเป็นมูล ด้วยประการฉะนี้.

ฝ่ายพระศาสดา ครั้นทรงนำอดีตวัตถุนี้มา เพื่อจะนำออกซึ่ง ความโศกของกุฎุมพีคนหนึ่ง ผู้มีบุตรตายไปแล้ว จึงทรงประกาศสัจจะ ทั้งหลาย. ในที่สุดแห่งสัจจะ กุฎุมพีนั้น บรรเทาความโศกได้แล้ว เป็นพระโสดาบัน.

เรื่องชน ๕ คน มาในอรรถกถา[๑]อุรคชาดก ในปฐมวรรค ปัญจกนิบาต.

[เรื่องพระเจ้าฆตราช]

[๕๓๙] ในอดีตกาล พระเจ้าธังกราช พระเจ้าแผ่นดินแห่งกรุงสาวัตถี ชิงราชสมบัติในพระนครพาราณสีได้แล้ว โปรดให้จำจองพระเจ้าฆตราชด้วยตรวนแล้ว ให้ขังไว้ในเรือนจำ. พระเจ้าฆตราชไม่ทรงเศร้าโศกถึงราชสมบัติที่เสียไปแล้ว ทรงพิจารณากสิณ ยังฌานให้เกิดแล้ว ประทับนั่งโดยบัลลังก์ในอากาศ.

พระเจ้าธังกราช เกิดความรุ่มร้อนขึ้นในพระสรีระ เสด็จลุกขึ้นไปสู่สำนักของพระเจ้าฆตราชนั้น ทรงทอดพระเนตรเห็นพระพักตร์ของพระเจ้าฆตราช มีสิริสดใสดังแว่นทองคำและดอกบัว จึงตรัสถามเหตุที่ไม่ทรงเศร้าโศกกะท้าวเธอ. ท้าวเธอ เมื่อจะตรัสแก่พระเจ้าธังกราชนั้น ได้ตรัสคาถาเหล่านี้ ในธังกราชชาดก[๒] ในปัญจกนิบาตนั้นแลว่า

"ความโศก นำสิ่งที่ล่วงเลยไปแล้วมาไม่ได้
ไม่นำมาซึ่งความสุขที่ยังไม่มาถึง พระเจ้า
ธังกราช เพราะเหตุนั้น หม่อมฉันจึงไม่เศร้า-
โศก เพราะว่าในความโศกไม่มีเพื่อนสอง คน
โศก ย่อมเป็นผู้ผอมเหลือง (เปล่า) และภัต
คนโศกก็ไม่ชอบใจ เมื่อบุคคลผู้อันความโศก

๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๔๓๐. ๒. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๔๓๘.

ดังลูกศรแทงแล้ว ท้อใจอยู่ พวกข้าศึก ย่อม

ดีใจ."

[แก้อรรถ]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **นาพฺภตีตหโร** คือ ไม่นำสิ่งที่ล่วงเลยไปแล้วมาให้. อีกอย่างหนึ่ง บาลีก็อย่างนี้เหมือนกัน. อธิบายว่า ขึ้นชื่อว่า ความโศก ไม่นำอารมณ์อันล่วงเลยไปแล้ว คือ ล่วงพ้น ดับ สาบสูญไปแล้ว กลับมาอีก. ความเป็นสหายชื่อว่า **ทุตียตา.** อธิบายว่า ขึ้นชื่อว่า ความโศก ย่อมไม่เป็นสหายของใคร ๆ ด้วยนำอารมณ์อันล่วงแล้วมาให้ หรือด้วยนำสุขที่ยังไม่มาถึงมาให้ บทว่า **เตน** ความว่า เพราะเหตุนั้น หม่อมฉันจึงไม่เศร้าโศก.

บทว่า **โสจํ** คือ โศกอยู่.

บาทคาถาว่า **สลฺลวิทฺธสฺส รุปฺปโต** ความว่า เมื่อบุคคลถูกลูกศรคือความโศกเสียบแทง คือ อันลูกศรคือความโศกนั้นกระทบอยู่ พวกศัตรู ย่อมยินดีว่า " เราเห็นหลังปัจจามิตรแล้วหนอ, " อธิบายว่า แม้เพราะเหตุนั้น หม่อมฉันจึงไม่เศร้าโศก.

พระเจ้าธังกราช ทรงสดับพระราชดำรัสตอบนั้น ทรงขมาโทษท้าวเธอ ถวายราชสมบัติคืนแล้ว เสด็จกลับกรุงสาวัตถีดังเดิม.

แม้พระเจ้าฆตราช ทรงมอบราชสมบัติแก่พวกอมาตย์แล้ว เสด็จไปสู่หิมวันตประเทศ ทรงผนวช (เป็นฤษี) มีฌานไม่เสื่อม ได้เสด็จอุบัติในพรหมโลกแล้ว.

พระเจ้าฆตราชนั้น แม้ผู้อันทุกขธรรมถูกต้องแล้ว ไม่ทรงเศร้าโศก ย่อมยังฌานให้เกิดได้ ด้วยประการดังนี้.

เรื่องพระเจ้าฆตราช[๑] จบ.

แม้เรื่องที่ล่วงแล้ว บัณฑิตควรตรวจดูในมตโรทนชาดก[๒] ในทุติยวรรค จตุกกนิบาต (และ) ในอนนุโสจิยชาดก[๓] ในตติวรรค จตุกกนิบาตนั้นแล.

[๕๘๐] อีกอย่างหนึ่ง ธรรมดาปุถุชน ย่อมไม่อาจเพื่อจะเป็นผู้ไม่เศร้าโศกในกาลทุกเมื่อได้เลย. เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้อันโลกธรรมอันเป็นเหตุแห่งความโศกถูกต้องแล้ว ถึงเบื้องต้นจะเศร้าโศกภายหลังควรบรรเทาความโศกนั้น ด้วยกิจมีการฟังธรรมเป็นต้น เพราะเมื่อกระทำอย่างนี้ ย่อมได้สุข.

ก็ในข้อนี้ มีเรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่งเป็นต้น เป็นอุทาหรณ์:-

[เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง]

ได้ยินว่า พราหมณ์คนหนึ่ง ชาวกรุงสาวัตถี ทำนาใกล้ฝั่งแม้น้ำอจิรวดี เมื่อข้าวกล้าสุกแล้ว ทำความตกลงใจว่า "พรุ่งนี้แหละเราจักเกี่ยว ดังนี้แล้ว ก็นอนเสีย."

ก็ในคืนนั้น ฝนลูกเห็บ ตกเหนือแม่น้ำอจิรวดี. ห้วงน้ำใหญ่พัดเอาข้าวกล้าทั้งหมดไปสู่ทะเล ไม่ให้เหลือไว้แม้เพียงทะนานเดียว เมื่อห้วงน้ำลดแล้ว พราหมณ์เห็นความพินาศแห่งข้าวกล้า ถูกความ

๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๔๓๘. ๒. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๒๙๕. ๓. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๓๔๒.

โศกมีกำลังครอบงำแล้ว เอามือกอดอก กลับเรือน นอนเพ้ออยู่.

พระศาสดา ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งปฐมมรรคของเขา ทรงกระทำภัตกิจเสร็จแล้ว เสด็จไปสู่เรือนของเขาแต่พระองค์เดียว ประทับนั่งบนอาสนะที่เขาจัดไว้แล้ว ทรงแสดงกามสูตรว่า **กามํ กามยมานสฺส** เป็นต้น โดยนัยที่ตรัสไว้ในจตุตถวรรค[๑]สุตตนิบาต.

พราหมณ์นั้น กลับได้ความสบายเพราะฟังธรรม บรรเทาความโศกได้แล้ว เจริญวิปัสสนา เป็นพระโสดาบันในกาลจบเทศนา แม้พราหมณีของเขา ก็เป็นพระโสดาบัน.

เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง มาในอรรถ[๒]กถากามสูตร ในสุตตนิบาต และในอรรถ[๓]กถากามชาดกในทวาทสนิบาต.

[๕๘๑] แม้กุฎุมพีชาวกรุงสาวัตถีคนหนึ่ง ถูกความโศกครอบงำแล้ว เพราะกาลกิริยาของพี่ชาย ไม่อาบน้ำ ไม่บริโภค ไม่ลูบไล้ ไปสู่ป่าช้าแต่เช้าตรู่ ร้องไห้อยู่.

พระศาสดา ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งปฐมมรรคของเขา ทรงทำภัตกิจแล้ว ทรงพาภิกษุรูปหนึ่ง เป็นปัจฉาสมณะ เสด็จไปสู่เรือนของเขา ประทับนั่งบนอาสนะที่เขาจัดไว้ ตรัสว่า " สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ขันธปัญจกควรแก่ความเป็นสภาพพึงทำลาย ย่อมทำลายไป ใคร ๆ ไม่ควรคิดข้อนั้น " ดังนี้แล้ว ตรัสมตโรทนชาดก[๔] ทรงประกาศสัจจะทั้งหลาย.

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๔๘๔. ๒. ป. โช. ขุ. สุ. ๒/๓๙๙. ๓. ชาตกฏฺฐกถา. ๖/๑๐๕.
๔. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๒๐๔.

ในกาลจบสัจจะ กุฎุมพีเป็นพระโสดาบัน.

แม้กุฎุมพีคนหนึ่ง มีภริยาตาย เป็นผู้อันความโศกครอบงำแล้ว อย่างนั้นเหมือนกัน.

แม้พระศาสดา เสด็จไปสู่เรือนของเขาโดยนัยก่อนนั่นแล ตรัสอนนุโสจิยชาดก[๑]แล้ว.

ในกาลจบสัจจะ แม้กุฎุมพีนั้น ก็เป็นพระโสดาบัน.

กุฎุมพีเหล่านี้ เบื้องต้นเป็นผู้เศร้าโศก ภายหลังบรรเทาความโศกนั้น ได้ความสุขแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

กถาว่าด้วยจิตไม่โศก จบ.

๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๔/๓๔๒.

กถาว่าด้วยจิตปราศจากกิเลสเพียงดังธุลี*

[๕๘๒] ราคะ โทสะ และโมหะ ชื่อว่า ธุลี. จริงอยู่ ราคะ โทสะและโมหะเหล่านั้น ย่อมกระทำจิตนั้น ๆ ให้เศร้าหมอง เหมือนอย่างธุลีตามปกติ ตกไปในที่ใด ๆ ย่อมทำที่นั้น ๆ ให้เศร้าหมอง ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ราคะโทสะและโมหะเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่า ธุลี เพราะเป็นดุจธุลี (ธรรมดา) เหตุความเป็นสภาพเสมอด้วยธุลี เพราะกระทำให้เศร้าหมอง. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาค (ครั้ง) ประทับนั่งในเรือนของหมอชีวกแล ทรงแผ่พระโอภาสแก่พระจูฬปันถกผู้นั่งในพระเวฬุวันแล้ว ได้ตรัสคาถา ๓ คาถาเหล่านี้ว่า

[๕๘๓] **" เราเรียกราคะว่าธุลี แต่หาเรียกละอองว่าธุลีไม่ (เพราะ) คำว่า รโช นั่น เป็นชื่อแห่งราคะ, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมอยู่ในศาสนาของท่านผู้ปราศจากธุลีได้ เพราะละธุลีนั้นเสีย**
เราเรียกโทสะว่าธุลี แต่หาเรียกละอองว่าธุลีไม่ (เพราะ) คำว่า รโช นั่น เป็นชื่อแห่งโทสะ, ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมอยู่ในศาสนาของท่านผู้ปราศจากธุลีได้ เพราะละธุลีนั่นเสีย.
เราเรียกโมหะว่าธุลี แต่หาเรียกละอองว่าธุลีไม่

* พระมหาวิน ธมฺมสาโร ป. ธ. ๙ วัดราชาธิวาส แปล (บัดนี้เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

(เพราะ) คำว่า รโช นั่น เป็นชื่อของ โมหะ,

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมอยู่ในศาสนาของท่าน

ผู้ปราศจากธุลีได้ เพราะละธุลีนั่นเสีย."

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคาถานั้นดังนี้ ราคะ พระผู้มีพระ-ภาค ตรัสว่า "เป็นธุลี ในอริยวินัย" แต่หาตรัสเรียกละอองว่า " เป็นธุลี " ไม่. เพราะเหตุนั้น คำว่า " ธุลี " นั้น จึงเป็นชื่อแห่งราคะ เพราะกระทำภาวะคือความเศร้าหมองแห่งจิต. เพราะละธุลีกล่าวคือราคะนั้นเสีย. บทว่า **วิปฺปชหิตฺวา** คือ เพราะเหตุละ (กิเลสธุลี) ด้วยมรรคชั้นสูง โดยเด็ดขาด.

สองบทว่า **วิหรนฺติ เต** ความว่า ภิกษุเหล่านั้น คือ ผู้ละเป็นบัณฑิต ย่อมอยู่ในศาสนาของท่านผู้ปราศจากธุลี คือของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้านั้นแล ผู้มีธุลีคือราคะเป็นอาทิทรงละได้แล้ว โดยประการทั้งปวง.

[๕๘๔] ก็ราคะ โทสะ และโมหะเหล่านั้น ชื่อว่า เสมอเป็นอันเดียวกัน เพราะความเป็นสภาพเสมอด้วยธุลีก็จริง, ถึงดังนั้น ราคะ โทสะ และโมหะเหล่านั้น ยังมีความแปลกกันอยู่แท้.

สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในทุติวรรค แห่งทุติย-ปัณณาสก์ ในติกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า " ภิกษุทั้งหลาย ถ้าปริพาชกผู้อัญญเดียรถีย์ พึงถามอย่างนี้ว่า 'ผู้มีอายุ ธรรมเหล่านี้ ๓ ประการ, ๓ ประการเป็นไฉน ? คือ ราคะ โทสะ โมหะ, ผู้มีอายุ ธรรม ๓ ประการเหล่านี้แล. ผู้มีอายุ บรรดาธรรม ๓ ประการ

เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุแปลกกัน มีอะไรเป็นความหมายต่างกัน มีอะไรเป็นเครื่องกระทำให้ต่างกัน. ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอถูกปริพาชกถามอย่างนั้นแล้ว พึงพยากรณ์แก่ปริพาชกผู้อัญญเดียรถีย์เหล่านั้น อย่างนี้ว่า " ผู้มีอายุ ราคะแล มีโทษน้อย แต่คลายช้า โทสะ มีโทษมาก คลายเร็ว โมหะ มีโทษมาก ทั้งคลายช้า."

บาลีติตถิยสูตร[๑] จบ.

[๕๘๕] บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ราโค โข** ได้แก่ ราคะเป็นไปด้วยอำนาจความกำหนด. บทว่า **อปฺปสาวชฺโช** ความว่า ชื่อว่ามีโทษน้อย คือ มีโทษเพียงเล็กน้อย เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะอำนาจโทษทางโลกบ้าง เพราะอำนาจโทษอันเป็นวิบากบ้าง. ราคะมีโทษน้อยอย่างไร ? จริงอยู่ มารดาบิดา และปิยชนมีพี่สาวน้องสาวเป็นต้น ย่อม[๒]ทำอาวาหมงคลและวิวาหมงคลด้วยบุตรและพี่ชายน้องชายก็ได้. ราคะ ชื่อว่า มีโทษน้อย ด้วยอำนาจโทษทางโลกอย่างนี้ก่อน. แต่ธรรมดาว่าปฏิสนธิในอบาย อันมีสทารสันโดษเป็นมูล ย่อมมีไม่ได้ ราคะ ชื่อว่า มีโทษน้อย ด้วยอำนาจโทษอันเป็นวิบาก ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

บทว่า **ทนฺธวิราคี** ความว่า ก็ราคะนั่น แม้เมื่อจะคลาย ย่อมค่อย ๆ คลาย ย่อมติดตามไปสิ้นกาลนาน เหมือนการจับเขม่าน้ำมันฉะนั้น แม้ไปสู่ภพอื่น ๒ - ๓ ภพ ก็ย่อมไม่หาย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า **ทนฺธวิราคี.**

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๕๖. ๒. มโน. ปู. ๒/๒๔๙. เป็น กาเรนฺติ.

ในข้อนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ (เป็นอุทาหรณ์) :-

[เรื่องหญิงผู้ประพฤตินอกใจ]

[๕๘๖] ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่ง ประพฤติมิจฉาจารในภริยาของพี่ชาย บุรุษนั้นแลได้เป็นที่รักของหญิงแม้นั้น กว่าสามีของตน. หญิงนั้น จึงกล่าวกะเขาว่า " เมื่อเรื่องของเราเปิดเผยขึ้นแล้ว ในเพราะเหตุนี้ จักมีความครหาอย่างใหญ่หลวง คุณจงให้เขาฆ่าพี่ชายของคุณเสียเถิด." เขาอันหญิงนั้นกล่าวอยู่ ๓ ครั้ง รับคำแล้ว ให้ฆ่าพี่ชายเสีย.

บุรุษนอกนี้ ไม่อาจสละความเยื่อใยในภริยา จึงเกิดเป็นงูใหญ่ในเรือนนั้นเอง. งูนั้น เมื่อหญิง (ภริยาเก่า) นั้น ยืนก็ดี นั่งก็ดี เลื้อยไปตกบนสรีระ (ของนาง).

ต่อมา หญิงนั้น คิดว่า " บุรุษนั้น จักเป็นงูนี้แน่แท้ " ดังนี้แล้ว จึงให้เขาฆ่างูนั้นเสีย. งูนั้น เกิดเป็นลูกสุนัขในเรือนนั้นนั่นเทียว เพราะความรักหญิงนั้นอีก.

ลูกสุนัขนั้น จำเดิมแต่กาลที่เดินได้ ย่อมเที่ยวไปข้างหลัง ๆ ของหญิงนั้น. แม้หญิงนั้นไปสู่ป่า ก็ไปด้วยกันทีเดียว.

พวกมนุษย์ เห็นดังนั้นแล้ว ย่อมเย้ยหยันว่า " พรานสุนัขออกแล้ว จักไปที่ไหนน่ะ." นางจึงให้ฆ่าสุนัขนั้นเสียอีก. แม้สุนัขนั้น เกิดเป็นลูกโคในเรือนนั้นอีก ย่อมเที่ยวตามหลังหญิงนั้นอย่างนั้นเหมือนกัน.

แม้ในกาลนั้น พวกมนุษย์ เห็นนางแล้ว ย่อมเย้ยหยันว่า " คนเลี้ยงโคออกแล้ว, แม่โคทั้งหลายจักเที่ยวไป ณ ที่ไหน ? " นางจึงให้

ฆ่าโคนั้นแม้ในที่นั้น.

แม้ในกาลนั้น โคนั้น ไม่อาจจะตัดสิเนหาเหนือหญิงนั้นได้ ในวาระที่ ๔ เกิดเป็นผู้ระลึกชาติได้ ในท้องของหญิงนั้นทีเดียว. เด็กนั้นเห็นความที่ตนถูกหญิงนั้นฆ่าแล้วใน ๔ อัตภาพโดยลำดับ คิดว่า " เราเป็นผู้เกิดในท้องของหญิงผู้เป็นข้าศึกชื่อเห็นปานนี้ " ดังนี้แล้ว จำเดิมแต่นั้น ไม่ให้มารดานั้นถูกต้องตนด้วยมือ. ถ้ามารดานั้น ถูกต้องเด็กนั้น เด็กนั้น ย่อมคร่ำครวญร้องไห้. ต่อมา ย่าเท่านั้น ย่อมประคับประคองเขา.

ในอปรภาค ปู่กล่าวกะเขาผู้เจริญแล้วว่า " พ่อ เพราะเหตุใด เจ้าจึงไม่ให้มารดาจับต้องตัวด้วยมือ ? " เขากล่าวว่า " นั่นไม่ใช่มารดาของผม นั่นเป็นปัจจามิตรของผม " ดังนี้แล้ว บอกพฤติการณ์ทั้งสิ้นให้ฟัง.

ปู่กอดเขาแล้วร้องไห้ พลางกล่าวว่า " มาเถิด พ่อ ประโยชน์อะไรของพวกเรา ด้วยการอยู่อาศัยในที่เช่นนี้ " ดังนี้แล้ว พาเขาออกไปแล้ว ได้ไปสู่วัดแห่งหนึ่ง. ชนทั้ง ๒ นั้นบวชแล้ว อยู่ในวัดนั้นบรรลุพระอรหัตแล้ว.

เรื่องหญิงผู้ประพฤตินอกใจ จบ.

[๕๘๗] อรรถกถาติตถิยสูตรนั้นว่า[๑] " บทว่า **มหาสาวชฺโช** ความว่า ชื่อว่ามีโทษมาก ด้วยเหตุแม้ ๒. มีโทษมากอย่างไร ? จริงอยู่ บุคคลเป็นผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว ย่อมผิดในมารดาบ้าง

๑. มโน. ปู. ๒/๒๔๙.

ในบิดาบ้าง ในปิยชนมีพี่สาวน้องสาวเป็นต้นบ้าง ในบรรพชิตทั้งหลายบ้าง. เขาย่อมได้ความติเตียนในที่ ๆ ตนไปแล้ว ๆ ว่า บุคคลนี้ย่อมผิด ในมารดาบิดาบ้าง ในปิยชนมีพี่สาวน้องสาวเป็นต้นบ้าง ในบรรพชิตทั้งหลายบ้าง โทสะ ชื่อว่ามีโทษมาก ด้วยอำนาจโทษทางโลก อย่างนี้ก่อน. อนึ่ง เขาย่อมไหม้ในนรกตลอดกัป เพราะอนันตริยกรรมอันตนกระทำแล้ว ด้วยอำนาจโทสะ. โทสะ ชื่อว่ามีโทษมาก ด้วยอำนาจโทษอันเป็นวิบาก ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

บทว่า **ขิปฺปวิราคี** ความว่า โทสะ คลายเร็ว. จริงอยู่ บุคคลผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว ผิดในมารดาบิดาบ้าง ในเจดีย์บ้าง ในโพธิบ้าง ในบรรพชิตทั้งหลายบ้าง แล้ว ย่อมแสดงโทษว่า 'ขอท่านจงอดโทษแก่ข้าพเจ้า.' กรรมนั้นของเขา ย่อมกลับเป็นปกติพร้อมกับการให้อดโทษทีเดียว. ฝ่ายโมหะ ชื่อว่า มีโทษมาก ด้วยเหตุ ๒ ประการเหมือนกัน. มีโทษมากอย่างไร ? จริงอยู่ บุคคลเป็นผู้หลงแล้วเพราะโมหะ ผิดในมารดาบิดาทั้งหลายบ้าง ในเจดีย์บ้าง ในโพธิบ้าง ในบรรพชิตทั้งหลายบ้าง แล้วย่อมได้ความติเตียนในที่ ๆ ตนไปแล้ว ๆ. โมหะ ชื่อว่ามีโทษมากด้วยสามารถโทษทางโลกอย่างนี้ก่อน อนึ่ง คนหลง ย่อมไหม้ในนรกตลอดกัปด้วยอนันตริยกรรม อันตนกระทำแล้วด้วยอำนาจโมหะ. โมหะ ชื่อว่ามีโทษมาก ด้วยสามารถโทษอันเป็นวิบาก ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

บทว่า **ทนฺธวิราคี** คือ ค่อย ๆ คลาย. จริงอยู่ กรรมอันคน

หลงเพราะโมหะกระทำแล้ว ย่อมค่อย ๆ คลาย เหมือนอย่างว่า หนังหมี อันบุคคลฟอกอยู่ตั้ง ๑๐๐ ครั้ง ย่อมเป็นหนังไม่ขาวฉันใด กรรมอันคนหลงเพราะโมหะกระทำแล้ว ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ย่อมไม่คลายเร็ว คือค่อย ๆ คลายไปเท่านั้น."

ฎีกาติตถิยสูตรนั้นว่า " บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในคำว่า **โก อธิปฺปายโส** นี้ ในพระบาลีว่า (บรรดาธรรม ๓ ประการนั้น) มีอะไรเป็นเครื่องประกอบให้ต่างกัน. บทว่า **โลกวชฺชวเสน** ความว่า ด้วยสามารถแห่งโทษอันโลกิยมหาชนพึงติเตียนโดยปกติ. บทว่า **วิปาก-วชฺชวเสน** คือ ด้วยสามารถแห่งโทษอันเป็นวิบาก อันยังสัตว์ให้เป็นไปพร้อมในอบาย."

[๕๘๘] กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นนั่น เป็นกิเลสแตกต่างกันโดยโทษมีความเป็นกิเลสคลายช้าเป็นต้น ก็จริง ถึงดังนั้น ก็ชื่อว่าเสมอเป็นอันเดียวกันแท้ เพราะความเป็นกิเลสเป็นเหตุแห่งความมืดมน. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

" ความโลภ ยังความฉิบหายไร้ประโยชน์ให้เกิด, ความโลภ ยังจิตให้กำเริบ. ชนย่อมไม่หยั่งรู้ซึ่งภัยนั้น อันเกิดแล้ว ณ ภายใน, คนโลภย่อมไม่รู้อรรถ, คนโลภ ย่อมไม่เห็นธรรม. ความโลภ ย่อมครอบงำนรชนในกาลใด; ความมืดมน ย่อมมีในกาลนั้น. โทสะ ยังความฉิบหายไร้ประโยชน์ให้เกิด. โทสะ ยังจิตให้

กำเริบ ชนย่อมไม่หยั่งรู้ซึ่งภัยนั้น อันเกิดแล้ว ณ ภายใน, คนถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ย่อมไม่รู้อรรถ, คนถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว ย่อมไม่เห็นธรรม. โทสะ ย่อมครอบงำนรชนในกาลใด ความมืดมนย่อมมีในกาลนั้น. โมหะ ยังความฉิบหายไร้ประโยชน์ให้เกิด, โมหะ ยังจิตให้กำเริบ. ชนย่อมไม่ยั่งรู้ซึ่งภัยนั้น อันเกิดแล้ว ณ ภายใน, คนหลง ย่อมไม่รู้อรรถ, คนหลงย่อมไม่เห็นธรรม. โมหะ ย่อมครอบงำนรชนในกาลใด ความมืดมน ย่อมมีในกาลนั้น."

บาลีมลสูตร[๑] มาในจตุตถวรรค ติกนิบาต ในอิติวุตตกะ.

[๕๘๙] อรรถกถา[๒]มลสูตรนั้นว่า " โลภะ ชื่อว่า ยังความฉิบหายอันไร้ประโยชน์ให้เกิด เพราะยังอนัตถะให้เกิดแก่ตนและแก่ชนเหล่าอื่น. บทว่า **จิตฺตปฺปโกปโน** คือ ยังจิตให้ฟุ้งซ่าน. จริงอยู่ ความโลภ เมื่อเกิดขึ้นในวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความโลภ ยังจิตให้ฟุ้งซ่าน คือ ให้แปรปรวน ให้ถึงวิการ เกิดขึ้น คือไม่ให้เพื่อประพฤติด้วยสามารถแห่งอาการมีความเลื่อมใสเป็นต้น.

สองบาทคาถาว่า **ภยมนฺตรโต ชาตํ ตญฺชโน นาวพุชฺฌติ** ความว่า พาลมหาชนนี้ ย่อมไม่หยั่งรู้ซึ่งภัย คือเหตุแห่งภัยนั้น คือที่บัณฑิตกล่าวว่า ความโลภ มีอาการยังอนัตถะให้เกิดและยังจิตให้

๑. ขุ. อิติ. ๒๕/๒๙๕. ๒. ป. ที. ขุ. อิติ. ๓๖๐.

กำเริบเป็นอาทิ ซึ่งเกิดขึ้น ณ ภายใน คือในภายใน ได้แก่ ในจิตของตนนั่นแล.

บาทคาถาว่า **ลุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ** ความว่า บุคคลผู้โลภ ย่อมไม่รู้อรรถ คือประโยชน์เกื้อกูล อันต่างโดยประโยชน์มีประโยชน์ตนเป็นต้น ตามความเป็นจริง.

สองบทว่า **ธมฺมํ น ปสฺสติ** ความว่า คนโลภ คือผู้อันโลภะครอบงำแล้ว ย่อมไม่เห็น คือไม่รู้ แม้ซึ่งธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ โดยประจักษ์ จะป่วยกล่าวไปไยถึงอุตตริมนุสสธรรมเล่า. ความมืดอันกระทำความเป็นผู้ราวกะว่าบอด ชื่อว่า ความมืดมน. บทว่า **ยํ** คือ **ยตฺถ** (ในกาลใด) บทว่า **ยํ** นั้น เป็นปฐมาวิภัตติลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัตติ อธิบายว่า 'ความโลภ ย่อมครอบงำ คือท่วมทับนรชน ในกาลใด; ความมืดมน ย่อมมีในกาลนั้น.' อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ยํ** เป็นบทบ่งถึงเหตุ ประกอบความว่า 'เพราะโลภะนั้น เมื่อเกิดขึ้น ย่อมครอบงำนรชน; ฉะนั้น ความมืดมนจึงมีในกาลนั้น' เพราะ **ย** ศัพท์และ **ต** ศัพท์ เป็นศัพท์เนื่องเป็นอันเดียวกัน อีกประการหนึ่ง บทว่า **ยํ** เป็นกิริยาปรามาส.

ในคำว่า **โลโภ สหเต** นี้ มีอธิบายว่า ท่านกล่าวความครอบงำ คือท่วมทับ แห่งโลภะนั้นใด ความครอบงำ ความท่วมทับแห่งโลภะนั้น ก็เป็นที่ไป คือเกิดขึ้น แห่งความมืด อันกระทำความเป็นราวกะว่าบอด อีกประการหนึ่ง อธิบายว่า โลภะ ย่อมครอบงำ คือท่วมทับนรชนใด; ความมืดมน ย่อมมีแก่นรชนนั้น ในกาลนั้น. เพราะ

เหตุนั้นแล คนโลภ จึงไม่รู้อรรถ, คนโลภ จึงไม่เห็นธรรม."

[๕๙๐] อรรถกถาทุติปัณณาสก์ ในสัตตกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า " สองบทว่า **อนฺตรโต ชาตํ** แปลว่า เกิดขึ้นแล้ว ณ ภายใน. สองบทว่า **อตฺถํ น ชานาติ** ความว่า คนโลภ ย่อมไม่รู้อรรถ คือความเจริญ สองบทว่า **ธมฺมํ น ปสฺสติ** คือ ย่อมไม่เห็นธรรม คือสมถะและวิปัสสนา. ความมืดอันกระทำความเป็นราวกะว่าบอด หรือความมืดมิด ชื่อว่า **อนฺธตม** บทว่า **สหเต** ได้แก่ ย่อมท่วมทับ."

ฎีกาทุติยปัณณาสก์นั้นว่า " บทว่า **อนฺตรโต** ได้แก่ จากภายใน หรือจากจิต."

[๕๙๑] อกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านั่น เป็นอันแปลกกัน โดยอาการมีความเป็นกิเลสคลายช้าเป็นต้น (แต่) ชื่อว่า เสมอเป็นอันเดียวกัน เพราะความเป็นเหตุแห่งความมืดมน ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้.

กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่า ธุลี โดยอรรถตามที่กล่าวแล้ว. ธุลีเหล่านั้น ไปปราศแล้วจากจิตนั้น เหตุนั้น จิต (นั้น) ชื่อว่า **วิรชํ**. ก็กุลบุตรผู้ใคร่จะบรรลุถึงวิรชจิตนั้น ไม่พึงให้อกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้นเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลาย มีอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งโลภะเป็นต้น พึงละเสีย แม้ด้วยสามารถแห่งตทังคปหาน[๒] เพราะว่า บุคคลใด ไม่ละอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้น

๑. มโน. ปู. ๓/๒๒๑

๒. ละด้วยการบำเพ็ญธรรมขึ้นกำจัด เช่นเกิดโกรธ ก็เจริญเมตตาเป็นเครื่องแก้เป็นต้น.

เหล่านั้น ด้วยกุศลธรรมสักว่าตทังคปหาน บุคคลนั้น ย่อมประสบทุกข์.

ในข้อนั้น มีเรื่องเหล่านี้ (เป็นอุทาหรณ์) :-

[เรื่องบุตรช่างกัลบก]

[๕๘๒] ในกรุงเวสาลี ยังมีช่างกัลบกคนหนึ่ง เป็นคนมีศรัทธาเลื่อมใส ถึงสรณะ ๓ สมาทานเบญจศีล เป็นผู้กระทำกิจคือการปลงพระมัสสุและแต่งพระเกสาเป็นต้น ของอิสริยชนมีพระราชาและพระสนมของพระราชาเป็นอาทิ[๑]

วันหนึ่ง เขาเมื่อไปกระทำงานในพระราชวัง พาบุตรของตนไปด้วย ส่วนบุตรของเขา ไปในพระราชวังนั้นแล้ว เห็นเจ้าหญิงลิจฉวีองค์หนึ่ง ประดับตกแต่งเปรียบเหมือนนางเทพอัปสร เป็นผู้มีจิตผูกพันด้วยอำนาจกิเลส ไปถึงบ้านแล้ว จัดเตียงนอนอดอาหารด้วยคิดว่า " เราเมื่อได้เจ้าหญิงลิจฉวีนั่น จักเป็นอยู่, เมื่อเราไม่ได้จะตายในที่นี้แหละ."

ลำดับนั้น บิดากล่าวกะเขาว่า พ่อ เจ้าอย่าทำฉันทราคะในเรื่องที่ไม่เป็นเรื่อง, เจ้ามีชาติต่ำ เป็นเพียงบุตรช่างกัลบก, เจ้าหญิงลิจฉวี เป็นถึงพระราชธิดา ทรงสมบูรณ์ด้วยพระชาติ, เจ้าหญิงนั้นไม่สมควรแก่เจ้า เราจักนำหญิงสาวอื่นผู้สมกันด้วยชาติและตระกูลมาเพื่อเจ้า." เขาไม่ถือถ้อยคำของบิดา ไม่ละราคะแม้ด้วยธรรมเพียงตทังคปหาน ได้ซูบผอม กระทำกาล ณ ที่นั้นนั่นเอง.

๑. ราโชโรธ หรือ โอโรธ แปลว่า นางสนม นางนักสนม หรือห้องพระมเหสี ห้องพระสนม.

เรื่องบุตรช่างกัลบก มาในอรรถกถาสิคาลชาดก.

ในปฐมวรรค ทุกนิบาต.

[เรื่องทุฏฐราชกุมาร]

[๕๘๓] ในอดีตกาล ในกรุงพาราณสี ยังมีพระราชาพระนามว่า กิตวาสะ พระราชโอรสของพระองค์ พระนามว่า ทุฏฐกุมาร เป็น อุปราช แต่ในกาลที่พระโอรสองค์นั้นประสูติ พวกโหรผู้ทำนาย ลักษณะทำนายไว้ว่า " ขอเดชะ พระราชโอรสนี้ ไม่ได้น้ำควรดื่ม จักสิ้นพระชนม์."

ฝ่ายพระราชา รับสั่งให้สร้างสระโบกขรณีไว้ที่ประตูพระนคร ทั้ง ๔ และในที่นั้น ๆ ในภายในพระนคร เพราะทรงกลัวพระราช-โอรสนั้น ไม่ได้น้ำควรดื่มแล้ว จะสิ้นพระชนม์. รับสั่งให้ทำปะรำ ในที่ทั้งหลายมีทาง ๔ แพร่งเป็นต้น ให้ตั้งภาชนะน้ำควรดื่มไว้ (ทุก แห่ง)

ภายหลังวันหนึ่ง อุปราช เมื่อเสด็จไปสู่พระราชอุทยานแต่เช้า ตรู่ ทรงเห็นพระปัจเจกพุทธะในระหว่างทาง..

ฝ่ายมหาชน เห็นพระปัจเจกพุทธะแล้ว ก็นมัสการ สรรเสริญ พระปัจเจกพุทธะนั้นเทียว และประคองอัญชลีแด่พระปัจเจกพุทธะนั้น

อุปราชนั้น กริ้วว่า " ชนเหล่านี้ ไปกับด้วยคนเช่นเรา ย่อม ไหว้ สรรเสริญ ประคองอัญชลีพระสมณะโล้นนี้ " ดังนี้แล้ว เสด็จ ลงจากช้าง รับบาตรจากมือพระปัจเจกพุทธะแล้ว ทิ้งบนพื้นดิน ย่ำ

๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๓/๖.

เสียพร้อมทั้งภัตตาหาร ได้กระทำให้เป็นจุณวิจุณ ด้วยการประหารด้วยพระบาท.

พระปัจเจกพุทธะ แลดูพระพักตร์ของอุปราชนั้น ด้วยดำริว่า " สัตว์นี้ ฉิบหายแล้วหนอ."

ลำดับนั้น อุปราชนั้น ตรัสว่า " สมณะ ข้าพเจ้าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ากิตวาสะ โดยชื่อว่า ทุฏฐกุมาร ท่านโกรธเรา ลืมตาดูอยู่ จักกระทำอะไรแก่เราได้." พระปัจเจกพุทธะ เป็นผู้ขาดภัตตาหาร ไปสู่เงื้อม ชื่อ นันทมูลกะ โดยเวหาสทีเดียว.

ขณะนั้นเอง บาปกรรม ปรากฏแก่อุปราชแล้ว. ท้าวเธอมีความเร่าร้อนในสรีระเกิดขึ้น ด้วยทรงรู้สึกว่า " เราร้อน " ล้มลง ณ ที่นั้นนั่นเอง. น้ำควรดื่ม มีประมาณเท่าใด, น้ำนั้นทั้งหมด ขาดแล้ว. แม้เหมือนก็แห้งแล้ว. ท้าวเธอไม่ได้น้ำควรดื่ม กระทำกาละในที่นั้นทันทีแล้วไปเกิดในอเวจี.

อุปราชนั้น เป็นพาล หลงแล้วเพราะโมหะ อันโทสะประทุษร้ายแล้ว โกรธในบุคคลไม่ควรโกรธ ไม่ละโทสะ แม้ด้วยธรรมเพียงตทังคปหาน ย่อมประสบทุกข์อย่างใหญ่ ด้วยประการฉะนี้. เรื่องทุฏฐกุมารมาในอรรถกถาธัมมัทธชชาดกในสัตตมวรรคทุกนิบาต.

[๕๘๔] ชนทั้งหลาย ไม่ละอกุศลธรรมมีโลภะเป็นต้นเหล่านั้นแม้ด้วยธรรมเพียงตทังคปหาน ประสบทุกข์แล้ว ด้วยประการฉะนี้ ส่วนผู้ละอกุศลธรรมเหล่านั้น ย่อมประสบสุข.

๑. ชาตกฏฐกถา. ๓/๔๒๘.

ในข้อนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ (เป็นอุทาหรณ์) :-

[เรื่องพระราชาผู้เป็นไปในอำนาจตัณหา]

ในอดีตกาล พระเจ้าพาราณสี ทรงมีราชโอรส ๒ พระองค์ ใน ๒ พระองค์นั้น พระเชฏฐภาดาเป็นอุปราช เมื่อพระชนกสวรรคตแล้วไม่ทรงปรารถนาราชสมบัติ จึงพระราชทานแก่พระกนิฏฐภาดา แล้วเสด็จไปสู่ปัจจันตประเทศ๑ ทรงอาศัยสกุลเศรษฐีสกุลหนึ่ง ทรงกระทำการงาน ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ ทรงสำเร็จชีวิตแล้ว.

ในกาลอื่นอีก เศรษฐีทราบความที่พระองค์เป็นพระราชกุมาร จึงไม่ให้ทรงกระทำการงาน ประคับประคองพระองค์ โดยทำนองอย่างลูกชายทีเดียว ในกาลต่อมา จึงทูลพระราชกุมารนั้นว่า "นาย พวกหม่อมฉันจะเลี้ยงพระองค์ ขอพระองค์จงส่งลายพระหัตถ์ไปถึงพระกนิฏฐภาดา ให้นำส่วยมาเพื่อพวกหม่อมฉัน." พระราชกุมารได้ทรงกระทำอย่างนั้น.

ฝ่ายพระราชา ดำรัสว่า "ดีละ" ดังนี้แล้ว ทรงแบ่งส่วยเพื่อชนเหล่านั้น.

ลำดับนั้น แม้ชนชาวบ้านทั้งสิ้น ก็กล่าวกะพระองค์ว่า "แม้พวกเกล้ากระหม่อม ก็จักถวายพลีแด่พระองค์เหมือนกัน, ขอพระองค์จงให้แบ่งพลี เพื่อพวกเกล้ากระหม่อมบ้าง."

พระราชกุมารนั้น ทรงส่งลายพระหัตถ์ไปถึงพระกนิฏฐภาดาเพื่อประโยชน์ แม้แก่ชนเหล่านั้น. จำเดิมแต่กาลนั้น ชนเหล่านั้น

๑. ปัจจันตประเทศ หมายเอาจังหวัดปลายแดน คือหัวเมืองชั้นเอก.

ได้ถวายพลีแด่พระราชกุมารนั้นนั่นแล.

ครั้งนั้น ลาภเป็นอันมาก เกิดแล้วแก่พระราชกุมารนั้น. แม้ตัณหาก็เกิดมากแก่พระราชกุมารนั้น, พระราชกุมารนั้น ในอปรภาค ทูลขอพระราชทานชนบทนั้น แม้ทั้งหมดแล้ว ทูลขอพระราชทาน ตำแหน่งอุปราช.

ฝ่ายพระกนิฏฐภาดา ก็ได้พระราชทานแก่พระเชฏฐภาดานั้น แล้วแล.

อุปราชนั้น มีตัณหาเจริญอยู่ ไม่ทรงยินดีแม้ด้วยตำแหน่ง อุปราช ทรงดำริว่า " เราจักชิงราชสมบัติ " ดังนี้แล้ว มีชาวชนบท แวดล้อม ประทับยืน ณ ภายนอกพระนคร ส่งลายพระหัตถ์ไปว่า " พระราชา จงให้ราชสมบัติแก่เรา หรือจะรบ."

พระกนิฏฐภาดา ทรงดำริว่า " ผู้นี้เป็นพาล ในกาลก่อน ห้ามแม้ราชสมบัติ มาบัดนี้ ปรารถนาเพื่อจะชิงราชสมบัติ ด้วย การยุทธ์, ก็ถ้าเรา จักฆ่าพระเชฏฐภาดา ด้วยการยุทธ์, ความติเตียน จักมีแก่เรา, จะประโยชน์อะไรของเราด้วยราชสมบัติ " ดังนี้แล้ว ได้ถวายราชสมบัติแก่พระเชฏฐภาดานั้น.

พระองค์รับราชสมบัติแล้ว ถวายตำแหน่งอุปราชแก่พระ กนิฏฐภาดา เป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งตัณหา ไม่อิ่มพระหฤทัยด้วย ราชสมบัติประเทศเดียว ทรงปรารถนาราชสมบัติสองสามประเทศ ไม่ได้เห็นที่สุดแห่งตัณหา.

ท้าวสักกเทวราช ทรงทราบเหตุนั้นแล้ว ทรงประสงค์จะให้

พระราชานั้นสำเหนียก เสด็จไปเฝ้าพระราชานั้น ด้วยเพศแห่งมาณพ กราบบังคมทูลว่า " ขอเดชะ ข้าพระพุทธเจ้า เห็นนคร ๓ นครมั่งคั่ง ข้าพระพุทธเจ้า จักชิงราชสมบัติในพระนครเหล่านั้นให้ได้ด้วยอานุภาพของตน แล้วถวายแด่ใต้ฝ่าพระบาท ใต้ฝ่าพระบาทควรรีบเสด็จไปอย่าเนิ่นช้า " ดังนี้แล้ว เสด็จกลับไปสู่ที่ของพระองค์ทีเดียว.

พระราชา ผู้เป็นไปในอำนาจของความโลภ ตรัสว่า " ดีละ " ดังนี้แล้ว เมื่อไม่สามารถจะทรงซักถามว่า " ท่านคือใคร ? หรือว่าท่านมาจากไหน ?" ด้วยอานุภาพแห่งท้าวสักกะ จึงดำรัสสั่งให้เรียกหมู่อมาตย์มาเฝ้า ตรัสเล่าความนั้น แก่อมาตย์เหล่านั้น อมาตย์ทั้งหลาย ตรวจตราทั่วพระนคร ก็ไม่เห็นมาณพนั้น พระราชาทรงถึงความโทมนัส ทรงดำริบ่อย ๆ ว่า " ราชสมบัติ ในพระนครทั้ง ๓ สูญหายเสียแล้ว, เราย่อมเป็นผู้เสื่อมยศใหญ่."

ลำดับนั้น ความเร่าร้อนในพระสรีระ ก็เกิดขึ้นแก่พระองค์ผู้ทรงอยู่ใต้อำนาจตัณหา. เมื่อพระสรีระ อันความเร่าร้อนเผาอยู่ โลหิตปักขันทิกาพาธ[๑] ยังพระอุทรให้ปั่นป่วน เกิดขึ้นแล้ว. ภาชนะหนึ่งเข้า ภาชนะหนึ่งออก. พวกแพทย์ไม่อาจเพื่อจะแก้ไขได้.

ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ เรียนศิลปะจากนครตักกสิลา มาสู่สำนักมารดาบิดา ในพระนครพาราณสี สดับข่าว (ประชวร) ของพระราชา ประสงค์จะถวายการรักษาพระราชา เข้าไปเฝ้าพระองค์

๑. โลหิตปฺปกฺขนฺทิกา อาพาธมีอันแล่นไปแห่งโลหิตเป็นสมุฏฐาน คืออาเจียนเป็นโลหิต.

แล้ว ทูลถามถึงสมุฏฐานแห่งโรค. พระราชาตรัสว่า " พยาธิเกิดขึ้นเพราะอาศัยตัณหา, ถ้าเธออาจเพื่อจะเยียวยา ก็จงเยียวยาเถิด."

พระโพธิสัตว์. ขอเดชะ ใต้ฝ่าพระบาท อาจเพื่อจะได้นครเหล่านั้น ด้วยความเศร้าโศกหรือ ?

พระราชา. ไม่อาจ พ่อ

พระโพธิสัตว์ กราบทูลว่า " ขอเดชะ เมื่อเป็นเช่นนั้นเพราะเหตุใด ? ใต้ฝ่าพระบาทจึงทรงเศร้าโศก เพราะว่า บุคคลจะต้องละทิ้งสิ่งทั้งสิ้น กระทั่งสวิญญาณกวัตถุ และอวิญญาณกวัตถุของตนเป็นต้นไป, ใต้ฝ่าพระบาท ถือเอาราชสมบัติในนครทั้ง ๔ แล้ว จักทรงบริโภคถาดแห่งภัตทั้ง ๔ จักบรรทมเหนือที่บรรทมทั้ง ๔ จักทรงพระภูษาทั้ง ๔ คู่ คราวเดียวกันได้ ก็หามิได้ใต้ฝ่าพระบาทเป็นไปในอำนาจตัณหา ไม่ควร, เพราะขึ้นชื่อว่าตัณหานี้ เมื่อเจริญย่อมไม่ให้เพื่อพ้นจากอบายทั้ง ๔ " ดังนี้แล้ว ถวายธรรมเทศนาแด่พระราชานั้น ด้วยคาถา ๘ คาถา มีว่า " **กามํ กามย-มานสฺส**" เป็นอาทิ ในกามชาดก[๑].

พระราชา ทรงสดับธรรมเทศนานั้นแล้ว ทรงละตัณหาได้ด้วยสามารถทังคปหาน เป็นผู้หายจากพระโรค ตรัสว่า " ท่านกล่าวคาถา ๘ คาถา (แต่) คาถาทั้งหมด ย่อมเป็นคาถาอันท่านกล่าวตั้งพัน " ดังนี้แล้ว ทรงบูชาพระโพธิสัตว์นั้น ด้วยทรัพย์ ๘ พัน. พระโพธิสัตว์ เมื่อถวายธรรมแด่พระราชาอยู่เทียว ยังฌานโอทาต-

๑. ชาตกฏฺฐกถา. ๖/๑๐๕.

กสิณในเศวตฉัตรของพระราชาเป็นอารมณ์ให้เกิดแล้ว ละราคะด้วยสามารถวิกขัมภนปหาน[๑] ไม่ยึดถืออะไร ๆ เลย ถวายโอวาท (แด่พระราชา) ว่า " ขอพระองค์จงเป็นผู้ไม่ประมาทประพฤติธรรมเถิด พระเจ้าข้า " ดังนี้เป็นต้นแล้ว ไปสู่หิมวันต์โดยอากาศ บวชแล้ว มีฌานไม่เสื่อม ได้เป็นผู้อุบัติในพรหมโลกแล้ว.

เรื่องพระราชาผู้เป็นไปในอำนาจตัณหา จบ.

[๕๙๕] เพราะเหตุนั้น กุลบุตรพึงปฏิบัติ ละโลภะเป็นต้นเสีย เพราะว่า เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ย่อมอาจเพื่อบรรลุวิรชจิตได้. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้ ในมลสูตร[๒]ว่า

" ก็ผู้ใด กำจัดโลภะได้แล้ว ไม่โลภในอารมณ์
อันเป็นที่ตั้งแห่งโลภะ, ความโลภย่อมเสื่อมสิ้นไป
จากผู้นั้น เหมือนหยาดน้ำตกไปจากใบบัวฉะนั้น.
อนึ่ง ผู้ใดกำจัดโทสะได้แล้ว ไม่ประทุษร้าย
ในอารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย,
โทสะย่อมเสื่อมสิ้นไปจากผู้นั้น เหมือนผลตาลสุก
หลุดไปจากขั้วฉะนั้น. อนึ่ง ผู้ใดกำจัดโมหะได้
แล้ว ไม่หลงในอารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความ
หลง, ผู้นั้น ย่อมขจัดโมหะได้ทั้งหมด เหมือน
พระอาทิตย์อุทัย ขจัดมืดให้หมดไปฉะนั้น."

[๕๙๖] อรรถกถา[๓]มลสูตรนั้นว่า " บรรดาบทเหล่านั้น บาท

๑. ละด้วยการข่มไว้ด้วยกำลังฌาน แต่เมื่อฌานเสื่อม กิเลสกลับกำเริบขึ้นอีกได้.
๒. ขุ. อิติ. ๒๕/๒๙๕. ๓. ป. ที. ขุ. อิติ. ๓๖๒.

คาถาว่า **โย จ โลภํ ปหนฺตฺวาน** ความว่า ผู้ใดละโลภะด้วยสมถะและวิปัสสนา ตามควร ด้วยสามารถตทังคปหาน และวิกขัมภนปหานในบุรพภาคแล้ว เพราะเหตุที่ละได้อย่างนั้น ย่อมไม่โลภในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความโลภ คือในอารมณ์มีรูปเป็นต้น แม้ดุจทิพย์ซึ่งปรากฏขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งวิปัสสนาอันมีกำลัง. บาทคาถาว่า **โลโภ ปหิยฺยเต ตณฺหา** ความว่า โลภะ ย่อมเสื่อมสิ้นไปจากผู้นั้น คือพระอริยบุคคล คือเขาย่อมสละละได้เด็ดขาดทีเดียว ด้วยอริยมรรค. เหมือนอะไร ? เหมือนหยาดน้ำตกไปจากใบบัวฉะนั้น. อธิบายว่า เหมือนหยาดน้ำตกไปจากใบปทุมฉะนั้น. บาทคาถาว่า **ตาลปกฺกํว พนฺธนา** ความว่า โท°สะในจิตของผู้นั้น ย่อมเสื่อมสิ้นไป คือเขาย่อมสละละได้ด้วยการเกิดขึ้นแห่งญาณอันสัมปยุตด้วยมรรคที่ ๓ เหมือนผลตาลหลุดจากขั้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งไออุ่นฉะนั้น. สองบทว่า **วิหนฺติ โส** ความว่า ผู้นั้น คือพระอริยบุคคล ย่อมขจัดคือทำลายตัดขาด ซึ่งโมหะทั้งปวง คือไม่มีส่วนเหลือ ด้วยมรรคที่ ๔ เหมือนพระอาทิตย์อุทัย คือขึ้นไปอยู่ ขจัดอันธการเสียได้ ฉะนั้น."

กถาว่าด้วยจิตปราศจากกิเลสเพียงดังธุลี จบ

๑. อรรถกถาเป็น ตสฺส จิตฺตโต โทสะ --- โทสะย่อมเสื่อมสิ้นไปจากจิตของผู้นั้น.

กถาว่าด้วยจิตเกษม*

[๕๘๗] จิตที่ปลอดจากโยคะ ๔ ชื่อว่า เกษม. โยคะมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งโลภะ ทิฏฐิ และโมหะ, ถึงกระนั้น โยคะนั้น ย่อมเป็น ๔ อย่าง โดยชื่อว่า กามโยคะเป็นต้น ก็ปกิรณกะมีวิเคราะห์เป็นต้นแห่งโยคะนั้น พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ในอรรถกถาทสมสูตร ในปฐมวรรค ปฐมปัณณาสก์ ในจตุกกนิบาต อังคุตตรนิกายอย่างนี้ว่า " กิเลสเหล่าใด ย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ในวัฏฏะ เพราะฉะนั้น กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่า โยคะ. ราคะที่เป็นไปในเบญจกามคุณ ชื่อว่า กามโยคะ. ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า ภวโยคะ อนึ่ง ความติดใจในฌาน และความกำหนัด ที่สหรคตด้วยสัสสตทิฏฐิ ก็ชื่อว่า ภวโยคะ. ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ. ความไม่รู้ในสัจจะ ๔ ชื่อว่า อวิชชาโยคะ. อีกอย่างหนึ่ง กิเลสใด ย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ในกามทั้งหลาย เพราะฉะนั้น กิเลสนั้น ชื่อว่า กามโยคะ. กิเลสใด ย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ในภพทั้งหลาย เพราะฉะนั้น กิเลสนั้น ชื่อว่า ภวโยคะ กิเลสใด ย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ในทิฏฐิทั้งหลาย เพราะฉะนั้น กิเลสนั้น ชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ กิเลสใด ย่อมประกอบ (สัตว์) ไว้ในอวิชชา เพราะฉะนั้น กิเลสนั้น ชื่อว่า อวิชชาโยคะ คำว่า กามโยคะ เป็นต้น เป็นชื่อของธรรมที่กล่าวแล้วในหนหลัง."

* พระสุมงคลมุนี (ผิว จิตเปโม ป.ธ. ๗) วัดบวรมงคล แปล.

๑. มโน. ปู. ๒/๓๓๕.

[๕๙๘] ฎีกาทสมสูตรนั้นว่า " บทว่า **โยเชนฺติ ความว่า ย่อมประกอบ คือเชื่อมกรรมไว้ด้วยวิบาก, เชื่อมภพเป็นต้นไว้ด้วยภพอื่นเป็นต้น, เชื่อมสัตว์ไว้ด้วยทุกข์. โยคะ ด้วยอรรถตามที่กล่าวแล้วนั้นด้วย เป็นกาม ด้วยอรรถว่าใคร่ด้วย เพราะฉะนั้น ชื่อว่ากามโยคะ เพื่อจะแสดงว่า ความติดอยู่ในภพ ชื่อว่า ภวโยคะ ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า 'รูปารูปภเวสุ.' ในโยคะ ๔ นั้น โยคะแรก ได้แก่ความติดอยู่ในอุปปัตติภพทั้งหลาย, ที่ ๒ ได้แก่ ความติดอยู่ในกรรมภพทั้งหลาย, ที่ ๓ ได้แก่ ความที่สหรคตด้วยภวทิฏฐิ ท่านเรียกว่า โยคะ ด้วยอรรถว่า เป็นเครื่องประกอบไว้ เหมือนอย่างเรียกว่า ราคะ ด้วยอรรถว่า เป็นเครื่องติด ฉะนั้น.**

คำว่า จตูสุ สจฺเจสุ อญฺญาณํ นี้ ท่านอาศัยสุตตันตนัยกล่าวไว้แล้ว เพราะว่า นั่น เป็นสุตตันตนัยสังวรรณนา ด้วยประการฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ ท่านกล่าวไว้แล้ว เพราะความที่สภาพ (อวิชชามีความไม่รู้) อันเป็นเบื้องต้นและที่สุดเป็นต้น เป็นธรรมหยั่งลงในภายในคำนั้น (คือรวมลงในคำว่า ความไม่รู้ในสัจจะทั้ง ๔)."

[๕๙๙] บรรดาโยคะ ๔ นั้น คำที่พึงกล่าว ในกามโยคะภวโยคะและอวิชชาโยคะ เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วเทียวในโลภะและโมหะ. ส่วนคำที่พึงกล่าวในทิฏฐิโยคะ ก็ได้กล่าวแล้วในอาคาริยวินัย ในหนหลัง อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด ย่อมละทิฏฐิโยคะได้แม้ด้วยสามารถตทังคปหาน จิตของผู้นั้น ย่อมเป็นจิตเกษม. จิตเกษมแม้นั้นชื่อว่าเป็นมงคล ในข้อว่า จิตเกษมเป็นมงคลนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้

(เป็นอุทาหรณ์) :-

[เรื่องพระเจ้าปายาสิ]

เมื่อพระผู้มีพระภาคปรินิพพานแล้ว เมื่อพระเถระทั้งหลาย อันพระมหากัสสปะเลือกคัดเอาไว้ เพื่อสังคายนาพระธรรมวินัย และเมื่อพระเถระอื่น ๆ อยู่ในสถานนั้น ๆ กับด้วยบริษัทของตน ๆ จนถึงเข้าจำพรรษา ท่านพระกุมารกัสสปะ กับภิกษุ ๕๐๐ รูป ถึงเสตัพยนครอยู่แล้ว ในสีสปาวัน[๑].

ครั้งนั้น เจ้านครพระนามว่า ปายาสิ อันชุมนุมชนหมู่ใหญ่แวดล้อมแล้ว เสด็จเข้าไปหาพระเถระ กระทำปฏิสันถาร ประทับนั่งแล้ว ตรัสประกาศทิฏฐิของพระองค์ โดยพระดำรัสเป็นต้นว่า " ปรโลกไม่มี."

อรรถกถา[๒]ปายาสิสูตรว่า " พระราชาที่ยังมิได้อภิเษก ชื่อว่าเจ้านคร."

ฎีกาปายาสิสูตรนั้นว่า " พระราชาผู้มีชาติแห่งกษัตริย์ ยังไม่ถึงอภิเษก ชื่อว่า พระราชายังไม่ได้อภิเษก."

[๖๐๐] ครั้งนั้น พระเถระ แสดงปายาสิสูตร[๓] ซึ่งมีในที่สุดแห่งทีฆนิกาย มหาวรรค เปลื้องเจ้านครนั้น จากความถืออันวิปริต ให้เจ้านครนั้น ทรงดำรงอยู่ในทิฏฐิสัมปทา พระองค์ (กลับ) เป็นผู้มีทิฏฐิอันหมดจด เมื่อจะทรงให้ทานแก่สมณะ พราหมณ์ คนกำพร้า และคนเดินทางเป็นต้น ได้ทรงให้วัตถุสักว่าอาหารและเครื่องนุ่งห่มอันเศร้า-

๑. สีสปาวัน-ป่าไม้สีเสียด=ป่าไม้ประดู่ลาย. ๒. สุ. วิ. ๒/๕๔๒. ๓. ที. มหา. ๓๐/๓๕๒.

หมอง คือ ข้าวปลายเกรียนมีน้ำส้มพะอูมเป็นที่ ๒ และผ้าท่อนน้อย ๆ เพราะความที่พระองค์มีพระอัธยาศัยไม่กว้างขวาง.

ก็เจ้านครองค์นั้น ครั้นให้ทานไม่เคารพอย่างนั้น ทรงทำกาละแล้ว ไปบังเกิดในวิมานเงินชื่อ เสรีสกะ อันว่าง ในชั้นจาตุมหาราช. ส่วนมาณพชื่อ อุตตระ ผู้ขมักเขม้นในกิจน้อยและกิจใหญ่ของพระองค์ ได้เป็นผู้ขวนขวายในทานแล้ว. เขาให้ทานโดยเคารพ เกิดแล้วในวิมานประมาณ ๑๒ โยชน์ ในชั้นดาวดึงส์.

ก็ท่านพระควัมบดี ไปสู่เสรีสกวิมานที่ว่างนั้นเนือง ๆ เพื่อต้องการพักกลางวัน ด้วยสามารถแห่งวัตรอันเคยประพฤติมาในก่อนโดยปกติ. ได้ยินว่า วิมานนั้น เป็นที่สบายตามฤดูแก่พระเถระนั้น. วันหนึ่ง ท่านไปในวิมานนั้น พบปาสิยาเทพบุตรแล้ว ถามว่า " ผู้มีอายุท่านเป็นใคร ?"

เทพบุตร. ข้าพเจ้าคือเจ้านครชื่อปายาสิ เกิดแล้วในวิมานนี้.

พระเถระ. ท่านเป็นมิจฉาทิฏฐิก์ มีความเห็นวิปริตมิใช่หรือ ? ท่านเกิดในวิมานนี้ได้อย่างไร ?

เทพบุตร. ข้าพเจ้าอันพระคุณเจ้ากุมารกัสสปเถระ เปลื้องแล้วจากความเห็นผิด, ก็ข้าพเจ้าเกิดในวิมานว่าง เพราะบุญกิริยาที่ข้าพเจ้าให้เขากระทำโดยไม่เคารพ, ดีแล้ว เจ้าข้า ในเวลาพระผู้เป็นเจ้าไปสู่มนุษยโลก ได้โปรดบอดแก่ปริชนของข้าพเจ้าว่า 'เจ้านครปายาสิ ให้ทานโดยไม่เคารพ เข้าถึงเสรีสกวิมานอันว่างแล้ว, ส่วนพวกท่านจงทำบุญโดยเคารพ ตั้งจิตไว้เพื่ออันบังเกิดในวิมานนั้น.'

พระเถระ ได้กระทำอย่างนั้น ด้วยความเอ็นดูแก่เทพบุตรนั้น ปริชนแม้เหล่านั้น สดับถ้อยคำของพระเถระแล้ว ตั้งจิตไว้อย่างนั้น จึงเกิดในเสรีสกวิมานอันว่าง.

เรื่องพระเจ้าปายาสิ มาในอรรถกถาอุตตรวิมานวัตถุ เสรีสก-วิมานวัตถุ และอรรถกถาปายาสิสูตร.

[๖๐๑] เจ้านคร ทรงทำจิตของพระองค์ให้ปลอดจากทิฏฐิโยคะ ด้วยสามารถตทังคปหาน เข้าถึงสวรรค์แล้ว ด้วยอาการอย่างนี้. เพราะฉะนั้น จิตแม้นั้นของท้าวเธอ ชื่อว่าเป็นมงคล.

ทั้งจิต ๓ ชนิดมีจิตไม่เศร้าโศกเป็นต้น ย่อมเป็นมงคล โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังก็จริง, ถึงกระนั้น จิตของบุคคลอื่น หาเป็นจิตไม่โศกและปราศจากธุลีทุกเมื่อไม่. ย่อมได้เป็นแต่ของพระขีณาสพเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวด้วยสามารถบุคคลชั้นอุกฤษฏ์ อย่างนี้ว่า "จิตของพระขีณาสพจำพวกเดียว ชื่อว่า ไม่เศร้าโศก และจิตที่ปราศจากธุลี จิตเกษมก็เหมือนจิตที่ไม่เศร้าโศก." ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความที่จิตนั้นเป็นมงคล จึงกล่าวไว้อีกว่า "จิตทั้ง ๓ อย่าง ด้วยสามารถ จิตที่ท่านถือเอาในปวัตติ-ขณะนั้น ๆ แสดงด้วยอาการนั้น ๆ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดในโลก มีความเป็นผู้มีขันธ์อันไม่เป็นไปแล้วเป็นต้น และเพราะนำมาซึ่งความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น."

[๖๐๒] ความไม่เป็นไปแห่งอุปาทินนกะที่เป็นไปแล้ว ในภพ

ใหม่ ชื่อว่าความเป็นผู้มีขันธ์อันไม่เป็นไปแล้ว ในคำว่า **อปฺป-วตฺตกฺขนฺธตาทิโลกุตฺตมภาวาวหนโต** นั้น. สมจริงดังคำที่พระอรรถ-กถาจารย์ กล่าวไว้ในอรรถกถาอัฏฐสาลินีว่า[1] "ถ้าอรหัตมรรคจักเป็นธรรมอันพระอรหันต์มิได้อบรมแล้ว. อุปาทินนกะที่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ ก็พึงเป็นไป. เพราะเหตุไร ? เพราะความที่เหตุทั้งหลายแห่งความเป็นไปของอุปาทินนกะนั้นมีอยู่. ก็มรรคนั้น เมื่อเกิดขึ้นเท่านั้น ย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๘ กองเหล่านี้ คือ 'รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย' อุปาทินนกะที่เป็นไปในภพใหม่ของพระขีณาสพ จักเป็นไปได้แต่ที่ไหนเล่า ในบัดนี้. อรหัตมรรค กระทำอยู่ซึ่งอุปาทินนกะที่เป็นไป ไม่ให้เป็นไปอย่างนี้ ย่อมออกจากอุปาทินนกะ."

[๖๐๓] ก็พระธรรมเสนาบดี กล่าวความเป็นผู้คงที่ไว้ในนิเทสแห่งปรมัตถสูตร[2]อย่างนี้ว่า "ถามว่า 'พระอรหันต์ ย่อมเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ได้อย่างไร ?' แก้ว่า 'พระอรหันต์เป็นผู้คงที่แม้ในลาภ เป็นผู้คงที่ แม้ในความเสื่อมลาภ แม้ในยศ แม้ในความเสื่อมยศ แม้ในสรรเสริญ แม้ในนินทา แม้ในสุข แม้ในทุกข์, ถ้าว่า บุคคลพึงเอาของหอมลูบแขนข้างหนึ่ง, ถ้าว่า บุคคลพึงเอาพร้าถากแขนข้างหนึ่ง, ราคะย่อมไม่มีในเพราะการลูบโน้น ปฏิฆะก็ย่อมไม่มีในเพราะการถากโน้น. เพราะอรหันต์ เป็นผู้ละซึ่งความดีใจและเสียใจ ล่วงเสียได้ซึ่งความยกย่องและความกดขี่ ก้าวล่วงด้วยดีซึ่ง

๑. อฏฺฐสาลินี. ๓๖๔. ๒. ขุ. มหา. ๒๙/๑๓๘.

ความยินดีและยินร้าย, พระอรหันต์ เป็นผู้คงที่ ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้."

[๖๐๔] อรรถกถาปรมัตถสูตรนั้นว่า " สองบทว่า **อิฏฺฐานิฏฺเฐ ตาทิ** ความว่า เป็นผู้คงที่ในอารมณ์ ๒ อย่าง เพราะเป็นผู้ปล่อยซึ่งความดีใจและความเสียใจในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ แล้วตั้งอยู่. สองบทว่า **ลาเภ อลาเภ** ความว่า แม้ในการได้ แม้ในการไม่ได้ปัจจัย ๔.

บทว่า **ยเสปิ** ได้แก่ แม้ในบริวาร. บทว่า **อยเสปิ** ได้แก่ แม้ในความวิบัติแห่งบริวาร.

บทว่า **ปสํสายปิ** ได้แก่ แม้ในการกล่าวสรรเสริญ. บทว่า **นินฺทายปิ** ได้แก่ การถูกครหา.

บทว่า **สุเขปิ** คือ แม้ในสุขอันเป็นไปทางกาย. บทว่า **ทุกฺเขปิ** คือ แม้ในทุกข์อันเป็นไปในทางกาย.

หลายบทว่า **เอกญฺเจ พาหํ คนฺเธน ลิมฺปเปยฺยุํ** ความว่า ถ้าว่าบุคคลพึงให้การลูบไล้แขนข้างหนึ่ง ด้วยของหอมอันเกิดแต่ชาติ ๔ ชนิด ณ เบื้องบน ๆ.

สองบทว่า **วาสิยา ตจฺเฉยฺยุํ** ความว่า ถ้า บุคคล พึงถากแขนข้างหนึ่ง ให้บาง ด้วยพร้าของช่างไม้.

ข้อว่า **อมุสฺมึ นตฺถิ ราโค** ความว่า ความสิเนหา ย่อมไม่มีในเพราะการลูบไล้ด้วยของหอมโน้น.

๑. ป. ขุ. มหา. ๑/๓๐๔. ส. โช. ขุ. มหา. ๑/๓๐๔.

ข้อว่า **อมุสฺมึ นตฺถิ ปฏิฆํ** ความว่า ปฏิฆะกล่าวคือความกระทบกระทั่ง ได้แก่ ความโกรธ ย่อมไม่มี ในเพราะการถากด้วยพร้าโน้น.

บทว่า **อนุนยปฺปฏิฆวิปฺปหีโน** ความว่า พระอรหันต์ ละความสิเนหาและความโกรธแล้ว ตั้งอยู่.

บทว่า **อุคฺฆาฏินิคฺฆาฏิวีติวตฺโต** ความว่า ท่านล่วงเสียได้ซึ่งความยกย่อง ด้วยสามารถแห่งความยินดี และความข่มขี่ ด้วยสามารถแห่งปฏิฆะแล้ว ตั้งอยู่.

บทว่า **อนุโรธวิโรธสมติกฺกนฺโต** ความว่า ท่านก้าวล่วงได้โดยชอบ ซึ่งความยินดีและความยินร้าย."

[๖๐๕] อรรถกถา[๑]ทุติยปัณณาสก์ ติกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "บทว่า **อาหุเนยฺโย** ความว่า ผู้ควรเพื่ออันรับบิณฑบาต กล่าวคือของที่นำมาบูชา. บทว่า **ปาหุเนยฺโย** ความว่าผู้สมควรแก่ภัตเพื่อแขก. บทว่า **ทกฺขิเณยฺโย** ความว่า ผู้สมควรแก่ทักษิณา กล่าวคือ ของที่เขาให้ด้วยศรัทธา ด้วยสามารถบริจาคทานวัตถุ ๑๐ ประการ. บทว่า **อญฺชลิกรณีโย** ความว่า เป็นผู้สมควรแก่การประคองอัญชลี. หลายบทว่า **อนุตฺตรํ ปุญฺญเขตฺตํ โลกสฺส** ความว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น เป็นสถานที่งอกงามแห่งบุญของโลกทั่วไปหาที่เช่นกับไม่มี."

[๖๐๖] ฎีกาทุติยปัณณาสก์นั้นว่า "ทานวัตถุได้ชื่อว่า อาหุนะ

๑. มโน. ปู. ๒/๒๙๖.

เพราะวิเคราะห์ว่า อันบุคคลพึงนำมาบูชา. แลบทว่า **อาหุติ** โดยเนื้อความเป็นอันเดียวกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **' อาหุติสงฺขาตํ.'** คำว่า **อาหุติสงฺขาตํ** นั่น เป็นชื่อของวัตถุที่เขาพึงนำมาแม้แต่ที่ไกลถวายในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย.

ก็คำว่า **ปิณฺฑปาตํ** สักว่าเป็นอุทาหรณ์. ก็คำว่า **ปาหุนํ** นั่น เป็นชื่อของปัจจัยทั้ง ๔ มีจีวรเป็นต้น ที่บุคคลพึงนำมาบูชา. พระสงฆ์สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่น ย่อมควรของบูชานั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงชื่อว่า **ปาหุเนยฺโย.**

บทว่า **ยุตฺโต** ความว่า เป็นผู้สมควรเพื่ออันรับ เพราะกระทำซึ่งความที่บิณฑบาตนั้นเป็นของมีผลมาก. บทว่า **ปาหุนกภตฺตสฺส** ความว่า ได้แก่ อาคันตุกภัตที่เขาตบแต่งไว้ในเครื่องสักการะ เพื่อประโยชน์ แก่ญาติมิตรอันเป็นที่รักที่พอใจ ซึ่งมาแล้วจากทิศใหญ่ทิศน้อย. จริงอยู่ อาคันตุกภัตนั้น เว้นแขกผู้เห็นปานนั้นเหล่านั้นเสีย ควรเพื่อถวายแก่พระสงฆ์เท่านั้น. พระสงฆ์เทียว ควรเพื่ออันรับอาคันตุกภัตนั้น ด้วยว่า แขกที่เช่นด้วยพระสงฆ์ ไม่มี. จริงอย่างนั้น พระสงฆ์นั้น เมื่อพุทธันดรหนึ่งล่วงไป จึงปรากฏ. ลางครั้งลางสมัยล่วงไปตั้งอสงไขยกัปจึงจะปรากฏ และยังเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมทั้งหลาย อันทำความเป็นที่รักที่พอใจ พร้อมมูล. ของต้อนรับควรเพื่อถวายแก่พระสงฆ์นั้น และพระสงฆ์นั้นก็ควรเพื่อของต้อนรับ เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า **ปาหุเนยฺโย** ด้วยประการอย่างนี้.

ก็ในคำว่า **ปาหุเนยฺโย** นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า 'ญาติและมิตรที่

จากกันไปแล้ว ย่อมมารวมกันต่อกาลไม่นานนัก, อนึ่ง ความเป็นผู้เป็นที่รักและเป็นที่ชอบใจในญาติมิตรเหล่านั้น ไม่มั่นคง, ส่วนพระสงฆ์นี้ หาเป็นเช่นนั้นไม่, เพราะเหตุนั้น พระสงฆ์เท่านั้น จึงควรแก่ของต้อนรับ;' สัตว์ทั้งหลาย ย่อมรุ่งเรือง คือ เจริญด้วยสมบัติตามที่ประสงค์ ด้วยทานสมบัตินั่น เหตุนั้น ทานสมบัตินั่น จึงชื่อว่า **ทกฺขิณา** ได้แก่ ทานที่บุคคลเชื่อปรโลกจะพึงถวาย. พระสงฆ์สาวกย่อมควรซึ่งทานคือทักษิณานั้น หรือเป็นผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณา หรือย่อมยังทักษิณาให้หมดจด โดยภาวะคืออันกระทำทักษิณานั้นให้มีผลมาก เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า **ทกฺขิเณยฺโย.** อัญชลี อันผู้มีความต้องการด้วยบุญ พึงทำในพระสงฆ์นี้ เหตุนั้น พระสงฆ์นี้ จึงชื่อว่า **อญฺชลิกรณีโย.** อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ย่อมย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรมอันชาวโลกทั้งปวง ประคองมือทั้ง ๒ บนศีรษะกระทำ เหตุนั้นท่านจึงชื่อว่า 'เป็นผู้ควรแก่อันประคองอัญชลี.' เหตุนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า "**อญฺชลิปฺปคฺคหณสฺส อนุจฺฉวิโก** พระสงฆ์เป็นผู้ควรแก่อันประคองอัญชลี." พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **อนุตฺตรํ** ดังนี้ไว้ในบาลีก็จริง ถึงกระนั้น นาอันยิ่ง คือ ประเสริฐกว่านาแห่งบุญนี้ย่อมไม่มี เหตุนั้น นาแห่งบุญนี้ จึงชื่อว่าไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า. พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า 'นาแม้ที่เสมอก็ไม่มี' จึงกล่าวคำว่า **'อสทิสํ'** ดังนี้เป็นต้น. พืชที่ซัดไปคือหว่านไว้แล้ว ย่อมป้องกันคือรักษาโดยอันกระทำความเป็นพืชมีผลมาก, อีกอย่างหนึ่ง ชนทั้งหลายย่อมซัดไป คือ หว่านพืชลงในที่นี้ เหตุนั้น ที่นี้จึงชื่อว่า นา, ได้แก่ที่มีอนนา

เป็นต้น. พระสงฆ์เป็นดุจนา ซึ่งชื่อว่า **เขตฺตํ.** นาแห่งบุญทั้งหลาย ชื่อว่า บุญญเขต. เหมือนอย่างว่า สถานเป็นที่งอกแห่งข้าวสาลี หรือข้าวเหนียว ทั้งหลาย ของพระราชา หรือของอำมาตย์ก็ตาม ชาวโลกย่อมเรียกว่า นาข้าวสาลี นาข้าวเหนียว ของพระราชา ฉันใด; พระสงฆ์ก็ฉันนั้น ย่อมเป็นสถานงอกแห่งบุญทั้งหลาย ของชาวโลกทั้งปวง. ด้วยว่าบุญ ทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อประโยชน์และความสุขมีประการต่าง ๆ ย่อมงอกงามแก่ชาวโลก เพราะอาศัยพระสงฆ์; เพราะเหตุนั้นพระสงฆ์ จึง เป็นนาบุญอันเยี่ยมของชาวโลก."

[๖๐๗] จิต ๓ อย่างมีจิตไม่เศร้าโศกเป็นต้นนั่น ชื่อว่า เป็น มงคล เพราะอันนำมาซึ่งความผู้มีขันธ์อันไม่เป็นไปเป็นต้น ด้วย ประการฉะนี้. วิถีจิตทั้งหลาย ๔๔ ดวง ที่เหลือ ด้วยสามารถ แห่งวิบากจิตฝ่ายกามาวจร ๒๓ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง และ อรหัตผลจิต ๑ ดวง เว้นจิต ๔๕ ดวง ด้วยสามารถ แห่งกุศลจิต และอกุศลจิต ๓๓ ดวง แห่งหมวด ๓ แห่งผลจิตในเบื้องต่ำ และ แห่งมหัคคตวิบากจิต ๙ ดวง อันพ้นจากวิถีจิตเสีย ย่อมมีแก่พระ- ขีณาสพ เพราะพระบาลีว่า **"อเสขานํ จตุจตฺตาฬีสํ"** แม้ก็จริง. ถึงกระนั้น แม้เทวดาทั้งหลายย่อมไม่สามารถ เพื่อจะเห็นจิตของ พระขีณาสพนั้น ผู้ประกอบด้วยอรหัตผลจิตใด อรหัตผลจิตนั้น นั่นแล อันบัณฑิตย่อมได้ ในคาถาที่ ๑๐ นี้ เพราะพระบาลีว่า **"น กมฺปติ อโสกํ วิรชํ เขมํ."** สมจริงดังในภัททิยสูตร[๑] ในทุติยวรรคแห่ง

๑. ขุ. อุ. ๒๕/๑๐๑.

อุทาน พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ไว้ว่า "เทพทั้งหลายย่อมไม่สามารถเพื่อจะเห็นพระขีณาสพนั้น ผู้มีภัยไปปราศ มีสุข ไม่เศร้าโศก."

[๖๐๘] อรรถกถา[1]ภัททิยสูตรนั้นว่า "บรรดาบทเหล่านั้น ๒ บทว่า **ตํ วิคตภยํ** ความว่า ซึ่งพระขีณาสพนั้น ชื่อว่า มีภัยไปปราศ เพราะปราศจากเหตุแห่งภัย ชื่อว่า มีสุข ด้วยสุขอันเกิดแต่วิเวก และด้วยสุขอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ ชื่อว่า ไม่มีโศก เพราะความเป็นผู้มีภัยไปปราศแล้วนั่นเอง. ข้อว่า **เทวา นานุภวนฺติ ทสฺสนาย** ความว่า อุปปัตติเทพแม้ทั้งหมด เว้นท่านผู้มีมรรคอันเจริญแล้ว แม้พยายามอยู่ ย่อมไม่อาจ คือ ไม่สามารถเพื่อจะเห็น ด้วยอำนาจแห่งการเห็นวารจิต, จะป่วยกล่าวไปไยถึงหมู่มนุษย์. ก็แม้พระเสขะย่อมไม่ทราบความเป็นไปแห่งจิตของพระอรหันต์ เหมือนปุถุชน ฉะนั้น."

[๖๐๙] อรรถกถา[2]สัมปสาทนียสูตร ในปาฏิกวรรค และอรรถกถา[3]สังครสูตร ในปฐมวรรค แห่งทุติยปัณณาสก์ ในติกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "ในชนเหล่านั้น ปุถุชนผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตของปุถุชนเท่านั้น หารู้จิตของพระอริยะไม่. แม้ใน (หมู่) พระอริยะ พระอริยะผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องต่ำ ย่อมไม่รู้จิตของพระอริยะผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องสูง, ส่วนพระอริยะผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องสูง ย่อมรู้จิต ของพระอริยะผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องต่ำ."

[๖๑๐] ฎีกาสัมปสาทนียสูตร ว่า "พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะแสดงว่า **โน** เพื่อเฉลยซึ่งคำถามว่า 'ก็เจโตปริยญาณนี้ กำหนด

๑. ป. ที. ขุ. อุ. ๒๐๕. ๒. สุ. วิ. ๓/๔๔. ๓. มโน. ปู. ๒/๑๙๙.

รู้จิตของบุคคลอื่น เพราะความเป็นจิตสำเร็จด้วยฤทธิ์ จะรู้จิตของบุคคลแม้ทั้งหมด โดยไม่แปลกกันได้หรือ ? จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **'ตตฺถ.'** บทว่า **น อริยานํ** ความว่า บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าอริยะด้วยจิตใด. ปุถุชนย่อมไม่รู้จิตนั้น คือ โลกุตรจิต พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องต่ำ ย่อมไม่รู้จิตของพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องสูง เพราะความที่จิตนั้นเป็นธรรมชาตอันตนยังไม่แทงตลอด. อธิบายว่า เหมือนอย่างว่า ปุถุชนย่อมไม่รู้โลกุตรจิตของพระอริยะแม้ทุกจำพวก เพราะความที่โลกุตรจิตอันตนยังไม่ได้แทงตลอด ฉันใด; ถึงพระอริยะก็ฉันนั้น. แต่พระอริยะผู้ตั้งอยู่ในจิตเบื้องสูง ย่อมทราบ (จิต) ของพระอริยะผู้ตั้งอยู่ในผลเบื้องต่ำ เพราะความที่จิตนั้นอันท่านแทงตลอดแล้ว."

[๖๑๑] ฎีกาติกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า "บทว่า **อริยานํ** ความว่า ปุถุชนย่อมไม่รู้มรรคจิตผลจิตของพระอริยะทั้งหลาย. จริงอยู่ อันปุถุชนไม่สามารถเพื่อจะรู้มรรคจิตผลจิตนั้น แม้ด้วยเจโตปริยญาณ เพราะความที่เจโตปริยญาณอันปุถุชนมิได้บรรลุด้วยมรรคจิตและผลจิตนั้น. แต่ปุถุชนย่อมรู้จิตของอื่นได้เหมือนกัน. ก็คำมีอาทิว่า 'พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องต่ำ ย่อมไม่ทราบจิตของพระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคเบื้องสูง' ดังนี้ พึงทราบว่า 'ท่านกล่าวหมายเอามรรคจิตผลจิตเท่านั้น.' ก็แม้พระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระโสดาบันเป็นต้น ย่อมอาจเพื่อจะรู้ ซึ่งผลอันตนบรรลุแล้วเท่านั้น ที่พระอริยเจ้าเหล่าอื่นให้เกิดขึ้นแล้ว ด้วยเจโตปริยญาณ, หาสามารถเพื่อรู้ซึ่งผลอันตนยัง

มิได้บรรลุไม่."

บัณฑิตพึงตรวจดูความนี้ แม้ในอรรถกถาปริตตารัมมณัตติกะ ในอรรถกถากัณฑ์.

กถาว่าด้วยจิตเกษม จบ.

พระผู้มีพระภาคตรัสหมวด ๔ แห่งมงคล คือ จิตไม่หวั่นไหว จิตไม่เศร้าโศก จิตปราศจากกิเลสเพียงดังธุลี จิตเกษม ด้วยคาถาแม้นี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำเป็นคาถาแม้นี้ เป็นปัฐยาวัตร ดังนี้แล.

พรรณนาความแห่งคาถาที่ ๑๐ จบ.

พรรณนาความแห่งคาถาที่ ๑๑*

[๖๑๒] พระผู้มีพระภาค อันเทพบุตร ทูลถามแล้วอย่างนั้น ตรัสบอกมงคล ๓๘ ประการ ด้วยคาถา ๑๐ คาถา คือ ในคาถาที่ ๑ - ๒ - ๖ คาถาละ ๓ ๆ มงคล, ในคาถาที่ ๓ - ๔ - ๕ - ๘ - ๑๐ คาถาละ ๔ ๆ มงคล และในคาถาที่ ๗ ๕ มงคล, บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยมงคลเหล่านั้น จึงตรัสคาถาที่ ๑๑ ว่า **"เอตาทิสานิ กตฺวาน"** เป็นต้น.

[อธิบายบทเอตาทิสานิ]

พึงทราบวินิจฉัย ในคาถาที่ ๑๑ นั้นดังต่อไปนี้ :-

มงคลเหล่านั้น ย่อมปรากฏดุจมงคลเหล่านี้ เหตุนี้ มงคลเหล่านั้นมีชื่อว่า **อีทิสานิ** (ปรากฏดุจมงคลเหล่านี้). ธาตุ คือ **ทุส** ธาตุ มี **อิม** ศัพท์เป็นบทเคียง เป็นไปในความเพ่ง. ลง **กฺวิ** ปัจจัย. เมื่อการลบที่สุดธาตุด้วยธาตุสูตรว่า ลบ[๑]ที่สุดธาตุ ใน **กฺวิ** ปัจจัยหนปลาย ถึงพร้อมแล้ว การแปลง **ส** อักษร และการลบ **กฺวิ** ปัจจัย ย่อมมีด้วยสูตรว่า สระ[๒]ที่สุดสรรพนาม คือ **อิ - ย - ต - ม - กิ - เอ - ส** ย่อมถึงซึ่งความเป็นทีฆะ (เช่น **อิ** เป็น **อี**) **อุ** **ทุส** ธาตุ ย่อมถึงซึ่งการคูณบ้าง (คือเอา **อุ** ที่ **ทุส** ธาตุ เป็น **อิ**) **ท** ย่อมถึงความเป็น **ร** (เช่น **อีริส**) และเอา **ส** (ที่ **ทุส** ธาตุ) เป็น **ส** (เช่น **อีทิส**) เป็น **กฺข** (เช่น **อีทิกฺข**) และเป็น **อี** (เช่น **อีที**).

* พระมหาโปร่ง โชติโก ป. ธ. ๙ วัดบวรนิเวศวิหาร แปล.

๑. มู. กจฺ. หน้า ๑๕๔ ข้อ (๕๗๒) ๒. มู. กจฺ. หน้า ๑๖๗ ข้อ (๖๐๐).

มติในนฺยาสปกรณ์ว่า "ทีฆะ **อิ** อักษรแห่ง **อิม** ศัพท์ เพราะกระทำซึ่งการคูณ กล่าวคือ ความที่ **อุ** อักษรเป็น **อิ** อักษร ด้วยสูตรว่า **อิ - ย - ต** เป็นต้นนั้นแล และลบ **ม** อักษร"

ส่วนในรูปสิทธิปกรณ์ ท่านกล่าวว่า "เมื่อท่านทำ **อิ** อักษรแห่ง **อิม** ศัพท์ ด้วยลงสูตรว่า **อิ** เป็นต้น และทีฆะ **อิ** อักษรนั้นด้วยสูตรนี้ ความเกิดขึ้นแห่ง **สิ** วิภัตติเป็นต้น ก็มี.

[๖๑๓] มงคลเหล่านั้น ปรากฏดุจมงคลเหล่านี้ ชื่อว่า **เอตาทิสานิ** (มงคลเหล่านั้นปรากฏดุจมงคลเหล่านี้). เมื่อลบศัพท์หลังก็ทีฆะศัพท์หน้า. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า "บทว่า **เอตาทิสานิ** ได้แก่ มงคลเหล่านั้น อันปรากฏดุจมงคลเหล่านี้" ดังนี้ เพื่อจะแสดงความนั้น และวิสัย จึงกล่าวอีกว่า "มงคลทั้งหลาย มีการไม่เสพคนพาลเป็นต้น มีประการที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว."

แท้จริง พระอรรถกถาจารย์กล่าวความแห่ง **อีทิส** ศัพท์ ด้วยคำนี้ว่า **วุตฺตปฺปการานิ**. กล่าววิสัยแห่ง **เอต** ศัพท์ ด้วยคำนี้ว่า **อเสวนาทีนิ.** ในคำว่า **อเสวนาทีนิ** นั้น ความว่า เหล่านี้. จริงอยู่ ศัพท์ว่า **เอต** และ **อิม** มีความเสมอกัน. ด้วยเหตุนั้น แม้ในอรรถกถา[๑] อุโบสถขันธกะ ท่านกล่าวว่า "สองบทว่า **เอตานิ ปุพฺพกรณํ** ได้แก่ กิจ ๔ เหล่าอย่างนี้ ชื่อว่าบุพกรณ์."

แม้ในอรรถกถา[๒]สัจจวิภังค์ ท่านกล่าวว่า "บทว่า **อิทมฺปิ** ได้แก่ **เอตมฺปิ."** แม้ในสัททนีติปกรณ์ ท่านกล่าวว่า "**ต** ศัพท์ กล่าวในที่ลับ

๑. สมนฺต. ๓/๑๕๒. ๒. สมฺ. วิ. ๑๔๐.

หน้า **เอต** ศัพท์ กล่าวในที่ใกล้. **อิม** ศัพท์ กล่าวในที่ใกล้ชิด."

ส่วนอาจารย์ในบัดนี้ กล่าวความที่ **เอต** ศัพท์ มีความเสมอด้วย **ต** ศัพท์. คำนั้น ไม่ถูก เพราะผิดจากคำตามที่กล่าวแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ในบทนี้ แม้ความว่า "มงคลเหล่านั้นปรากฏดุจมงคลเหล่านี้ ได้แก่ ตามที่กล่าวแล้วในบัดนี้" ก็ถูกเหมือนกัน เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาปฐมปิฏฐวิมานวัตถุว่า "ในบาทคาถาว่า **เกน เตตาทิโส วณฺโณ** นี้ บทว่า **เต** แปลว่าของท่าน. บทว่า **เอตาทิโส** แปลว่า เช่นนี้. อธิบายว่า ตามที่ปรากฏอยู่ ในบัดนี้."

[แก้บท กตฺวาน]

[๖๑๔] บทว่า **กตฺวาน** แปลว่า กระทำแล้ว. พึงเพิ่มคำที่เหลือว่า **โหนฺติ** แปลว่าย่อมเป็น. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถา ท่านจึงกล่าวว่า "อย่างนี้ เทพบุตร, ชนเหล่าใด กระทำมงคลเช่นนี้นั้นเพราะเหตุที่ชนเหล่านั้น ถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวง ฉะนั้น ท่านจงถือว่า กรรมแม้ ๓๘ ประการ มีการไม่เสพคนพาล เป็นต้นนั้น เป็นมงคลอย่างสูงสุด อย่างประเสริฐสุด คืออย่างล้ำเลิศ ของชนเหล่านั้นผู้กระทำมงคลเช่นนี้นั่น."

[แก้บท สพฺพตฺถ ศัพท์ต้น]

[๖๑๕] บทว่า **สพฺพตฺถ** ความว่า ในข้าศึก ๔ เหล่า ต่างโดยขันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร และเทวบุตรมาร. จริงอยู่ในคัมภีร์ขันธกวรรค[๑] พระธรรมสังคาหกาจารย์กล่าวไว้ว่า "ท่าน

๑. สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๓๑.

พระราธะ ได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เขาเรียกกันว่า 'มาร มาร' ดังนี้ มารเป็นอย่างไรหนอ พระเจ้าข้า ?' (ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสคำนี้กะท่านพระราธะว่า) 'ราธะ มารคือรูป มารคือเวทนา มารคือสัญญา มารคือสังขาร มารคือวิญญาณ."

อรรถกถา[๑]ขันธกวรรคนั้นว่า "มรณะ ท่านเรียกว่ามาร ในพระบาลีนั้น. ก็เพราะเหตุที่ชื่อว่ามรณะ อันพ้นจากรูปเป็นต้น ไม่มี. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่ท่านพระราธะนั้นว่า 'ราธะ มารคือรูปแล' เป็นต้น."

[๖๑๖] ฎีกาขันธกวรรคนั้นว่า "ชื่อว่า มรณะ ที่พ้นจากรูปเป็นต้น ไม่มี ในเพราะความดับแห่งรูปเป็นต้นนั่นแล จึงมีสมัญญาว่า มรณะ."

อรรถกถา[๒]มารสังยุตนั้นว่า "สภาพที่ชื่อว่ามาร เพราะทำสัตว์ผู้ปฏิบัติเพื่อก้าวล่วงวิสัยของตน ให้ตาย."

ฎีกามารสังยุตนั้นว่า "บทว่า **มาเรติ** ได้แก่ เบียดเบียน. แท้จริง ความประกอบ ด้วยวิบัติเป็นต้น แห่งสาธุชนทั้งหลาย ชื่อว่า มรณะ โดยปรมัตถ์."

อรรถกถา[๓]อัฏฐกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า "สภาพที่ชื่อว่ามาร เพราะประกอบสัตว์ไว้ในความพินาศ ทำให้ตาย."

ฎีกาอัฏฐกนิบาตอังคุตตรนิกายนั้นว่า "สภาพ (ใด) ประกอบ

๑. สา. ป. ๒/๔๐๙. ๒. สา. ป. ๑/๑๙๘. ๓. มโน. ปู. ๓/๓๑๒.

สัตว์ไว้ในความพินาศ ชื่อว่าทำให้ตาย เพราะทำให้ตายจากคุณ, อีกอย่างหนึ่ง เป็นประหนึ่งทำสัตว์ผู้เกิดในภพนั้น ๆ ให้ตาย เพราะมีชาติเป็นนิมิต เหตุล้างผลาญวิราคธรรม เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า **มาเรตีติ มาโร."**

[๖๑๗] **ม** อักษร ในคำว่า **มปราชิตา** เป็นเพียงกระทำบทสนธิ. ความว่า ไป คือถึง ความไม่พ่ายแพ้ คือไม่ปราชัย. อธิบายว่า ย่อมไม่ถึงปราชัย. ไม่ถึงปราชัยในอะไร ? ในข้าศึกทั้งปวง. แท้จริง บทว่า **สพฺพตฺถ** นี้ บอกอาธาร. ก็อาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "บทว่า **สพฺพตฺถ** นี้ เป็นนิทธารณะ" เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "เป็นผู้แม้อันบรรดาข้าศึก ๔ เหล่า เหล่าหนึ่ง ให้พ่ายแพ้ไม่ได้แล้ว, มีคำอันท่านกล่าว (อธิบาย) ไว้ว่า 'ตนเองแล ทำมาร ๔ เหล่านั้นให้พ่ายแพ้แล้ว." อาจารย์เหล่านั้น พึงถูกต่อว่าอย่างนี้. แม้คำนี้ว่า "กระทำมงคลทั้งหลายเช่นนี้นั้นแล้ว เป็นผู้อันมาร ๔ เหล่าให้พ่ายแพ้ไม่ได้แล้ว" ดังนี้ ท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถา. ตามมติของท่าน ด้วยอำนาจแห่งบทว่า **สพฺพตฺถ** นั้น บัณฑิตพึงถือเอาความว่า "บทว่า **สพฺพตฺถ** เท่ากับ **สพฺเพหิ**" (แปลว่า อันข้าศึกทั้งปวง) ควรกล่าวได้ว่า เป็นกัตตา หรือเป็นอปาทาน. แต่ข้อนี้ท่านไม่พึงเห็นอย่างนั้น. แท้จริง บทว่า **สพฺพตฺถ** นี้ ทุก ๆ บท ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งความที่ประสงค์. เพราะฉะนั้น พึงถึงความตกลงในบทว่า **สพฺพตฺถ** นี้ว่า "บทว่า **สพฺพตฺถ** เป็นอาธารอย่างเดียว."

[แก้บท อปราชิต]

ในอรรถกถา ชื่อ กังขาวิตรณี ท่านกล่าวว่า "สองบทว่า **ปาราชิโก โหติ** ความว่า ย่อมเป็นผู้พ่ายแพ้แล้วเทียว คือ ถึงความปราชัย."

ฎีกากังขาวิตรณีนั้นว่า "**ปาราชิต** ศัพท์ ท่านไขว่า **ปาราชิโก โหติ** ดังนี้ เพราะพฤทธิ์อุปสรรค และเพราะเอา **ต** อักษร เป็น **ก** อักษร."

เพราะฉะนั้น ในบทว่า **อปราชิตา** แม้นี้ ความที่ท่านกล่าวว่า บทว่า **อปราชิตา** แปลว่า ถึงความไม่พ่ายแพ้ ดังนี้ ก็ถูกเหมือนกัน.

[แก้บท สพฺพตฺถ ศัพท์หลัง]

[๖๑๘] บทว่า **สพฺพตฺถ** คือในโลกนี้และโลกหน้า และในที่ยืนจงกรมเป็นต้น.

[แก้บท โสตฺถึ]

บทว่า **โสตฺถึ** แปลว่า สวัสดี. ลงนิคหิตอาคม. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถา ท่านจึงกล่าวว่า "ก็นิคหิต (อนุนาสิก) ในบทว่า **โสตฺถึ** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อสะดวกในการทรงนิพนธ์คาถา."

[๖๑๙] ก็คำที่อาจารย์กล่าวไว้ในบทว่า **โสตฺถึ** นี้ว่า เพื่อทรงรักษาฉันท์ ว่าเพื่อทรงรักษาพฤทธิ์ และเพื่อว่าสวดง่าย ดังนี้ พึงเห็นว่า "ท่านกล่าวไว้ ด้วยอำนาจอาการสักว่าความประพฤติเหลวไหล." พระผู้มีพระภาคจะทรงรักษาฉันท์และพฤทธิ์ก็หาไม่ ทั้งจะทรงทำสนธิ-

กิริโยปกรณ์มีลบอักษรเป็นต้นเพื่อสวดง่าย ก็หาไม่. ก็ผู้ใดมีความระแวง มีความกลัว; ผู้นั้น ย่อมรักษาฉันท์และพฤทธิ์และทำสนธิกิริโยปกรณ์มีลบอักษรเป็นต้น เพื่อสวดง่าย เพราะกลัวแต่นินทาอันเกิดขึ้นจากสำนักของบัณฑิตเหล่าอื่น. ส่วนพระผู้มีพระภาคไม่ระแวง ไม่มีความกลัว ด้วยว่า ความพลั้งพลาดในพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคไม่มี. พระองค์ทรงอาศัยคำติเตียนของผู้อื่นแล้ว จักทรงรักษาฉันท์และพฤทธิ์และจักทรงทำสนธิกิริโยปกรณ์มีลบอักษรเป็นต้น เพื่อสวดง่าย อย่างไร. สมจริง ดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในฎีกาอภิธรรมว่า "ก็พระผู้มีพระภาคไม่ทรงคำนึงถึงความที่พระดำรัสเป็นครุและลหุ แต่ไม่ทรงฝืนสภาพธรรม ทรงพิจารณาเทศนาโดยประการนั้น ๆ โดยคล้อยตามอัธยาศัยของเหล่าสัตว์ผู้ควรจะตรัสรู้."

ท่านกล่าวไว้ ในสัททนีติกรณ์ตอนสนธิกัปป์ว่า "ใคร ๆ ไม่พึงท้วง ความที่อักษรทั้งหลาย มากหรือน้อย ในที่ไหน ๆ."

เพราะฉะนั้น แม้คำนี้ว่า "เพื่อสะดวกในการทรงนิพนธ์คาถา ก็พึงทราบโดยนัยนั้นเหมือนกัน.

[๖๒๐] ก็ด้วยคำว่า **อนุนาสิโก** นี้ เป็นอันพระอรรถกถาจารย์ปฏิเสธแม้วาทะว่า 'อักษรที่ ๕ เป็นลหุ ในที่ทุกแห่ง.' จริงอยู่ในเนปาติกะปทวิภัตติปกรณ์ ท่านกล่าวข้อความนี้ไว้ว่า "**โสตฺถิ** ศัพท์มีวิภัตติที่ยังมิได้ลบ ท่านแสดงไว้ ๒ ประการ ด้วยอำนาจทุติยาวิภัตติและตติยาวิภัตติอย่างนี้ คือ **โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินํ** และ **โสตฺถิ-**

๑. อภิธานัปปทีปิกาสูจิ.

นามฺหิ สมฺฏฺฐิโต ย่อมผิดจากบาลีว่า

'บทนิบาตใด เหมือนกันในลิงค์ทั้ง ๓ ในวิภัตติ
ทั้งปวง และในวจนะทั้งปวง ไม่เปลี่ยนแปลง,
บทนิบาตนั้นเป็นอัพยยศัพท์'

ดังนี้ ก็จริง, ถึงอย่างนั้น เพราะอาศัยวิภัตติที่เหลือ ความเปลี่ยนแปลงแห่งโสตถิศัพท์นั้นก็ไม่มี เหตุนั้น พึงทำการสงเคราะห์ (**โสตฺถิ** ศัพท์) ลงในนิบาตทั้งหลาย เพราะเป็นอัพยยศัพท์." เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า '**โสตฺถิ** ศัพท์ เป็นนิบาต.' ก็ปฐมาวิภัตติ พหุวจนะนั่นแล ในบทว่า'**โสตฺถึ** นั้น พระผู้มีพระภาคทรงลบเสียแล้ว. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถา ท่านจึงกล่าวว่า "อาสวะ (และ) ความเร่าร้อนอันทำความคับแค้นเหล่าใด พึงเกิดขึ้น เพราะการเสพคนพาลเป็นต้น, เพราะความไม่มี อาสวะ และความเร่าร้อนอันทำความคับแค้นเหล่านั้น ทวยเทพและมนุษย์จึงเป็นผู้สวัสดี คือไม่มีอุปัทวะ ไม่มีอุปสรรค เกษม ไม่มีภัยเฉพาะหน้า."

[๖๒๑] อรรถ[๑]กถาสัพพาสวสูตร และอรรถกถา[๒]อาหุเนยยสูตร ในฉักกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "อาสวะ ๔ และความเร่าร้อนเพราะกิเลส หรือความเร่าร้อนเพราะวิบาก อันทำความคับแค้นเหล่าอื่น ชื่อว่าอาสวะ (และ) ความเร่าร้อนอันทำความคับแค้น ในพระสูตรนั้น. แท้จริง กามาสวะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ยินดีชอบใจอิฏฐารมณ์ อันมาสู่คลองจักษุทวาร ด้วยอำนาจความยินดีในกาม. ภวาสวะ

๑. ป. สู. ๑/๑๐๖. ๒. มโน. ปู. ๓/๑๕๘.

ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ยินดี ด้วยความปรารถนาภพว่า 'เราจักได้อารมณ์เช่นนี้ในสุคติภพแม้อื่น.' ทิฏฐาสวะ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ยึดถือว่าสัตว์ หรือว่าของสัตว์. ความไม่รู้ อันเกิดร่วมกับอาสวะทั้งหมดนั่นแล ชื่ออวิชชาสวะ. กิเลสเหล่าอื่นนั่นแล ที่สัมปยุตด้วยอาสวะเหล่านั้น ชื่อว่า ความเร่าร้อนอันทำความคับแค้น, อีกอย่างหนึ่ง วิบากแห่งอาสวะเหล่านั้น ในกาลต่อไป (อนาคต) ชื่อว่า ความเร่าร้อนอันทำความคับแค้น."

[๖๒๒] ฎีกาสัพพาสวสูตรเป็นต้นนั้นว่า "บทว่า **วิฆาตกรา** ได้แก่ อันทำความคับแค้นจิต หรือทำทุกข์ทางกายและจิตให้บังเกิด. วิบาก อันติดตามไปเผาผลาญ ซึ่งมีกิเลสดังกล่าวแล้วเป็นเหตุนั่นเทียว ชื่อว่า ความเร่าร้อนเพราะวิบาก. พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำว่า **'จกฺขุทฺวาเร หิ'** เป็นต้น ก็เพื่อแสดงประการที่อาสวะ และกิเลสเครื่องทำความคับแค้น คือความเร่าร้อนเพราะวิบากเหล่าอื่น เกิดมีในเพราะการเสพคนพาลเป็นต้นนี้."

ส่วนสรูปแห่งอาสวะ พึงตรวจดูในอรรถกถาแห่งนิกเขปกัณฑ์ สังคีติสูตรและสัพพาสวสูตร พร้อมทั้งฎีกา. แต่โดยรวบยอด พึงเห็นว่า "โลภะมีธรรมเป็นกามาวจรทั้งปวงเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยทิฏฐิ ชื่อว่า กามาสวะ, โลภะมีกรรมภพและอุปปัตติภพที่เป็นรูปาวจรเป็นอารมณ์ เว้นจากทิฏฐิ ชื่อว่า ภวาสวะ, ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐาสวะ. โมหะ ชื่อว่า อวิชชาสวะ."

[แก้บท ตนฺเตสํ]

[๖๒๓] บทว่า **ตนฺเตสํ** เป็นต้น ความว่า เพราะเหตุที่เหล่าชน ซึ่งเป็นผู้ทำมงคลทั้งหลายเช่นนี้ เป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ในข้าศึกทั้งปวง เป็นผู้สวัสดี คือเป็นผู้มีความสวัสดี ไปในที่ทั้งปวง ฉะนั้น เทพดาท่านจงถือว่า กรรม ๓๘ ประการมีการไม่เสพคนพาลเป็นต้นนั้น ของชนเหล่านั้น คือผู้ทำมงคลเช่นนี้ เป็นมงคลอย่างสูงสุด คือประเสริฐเลิศล้ำ. ก็ในคาถาที่ ๑๑ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสบทว่า **เอตาทิสานิ** ด้วยอำนาจการเพ่งประเภท ตรัสบทว่า **ตํ** ด้วยอำนาจการเพ่งชาติ เหมือนคำที่เทพบุตรทูลว่า **มงฺคลานิ อจินฺตยุํ** และว่า **พฺรูหิ มงฺคลํ** ฉะนั้น. คำว่า **พตฺถ โสต**[๑] เป็น **ร** คณะ, คำว่า **ถ คจฺฉนฺ**[๒] เป็น **ม** คณะ. คาถาแม้นี้ ชื่อว่า ปัฐยาวัตร.

[คำนิคม]

[๖๒๔] พระผู้มีพระภาค ทรงยังเทศนาให้จบลงด้วยคาถานี้ ด้วยประการฉะนี้. ในเวลาจบเทศนา เทพดาแสนโกฏิ บรรลุพระอรหัต. ที่บรรลุผล ๓ เบื้องต่ำ พ้นคณนา. เทพดาเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็อันตรธานไป ณ ที่นั้นนั่นเอง.

ฝ่ายพระอานนทเถระ หมายถึงเทพบุตรผู้ทูลถามปัญหาผู้เดียว กล่าวว่า "พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสมงคลสูตรนี้แล้ว, เทพดานั้นดีใจ ชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้ว

๑-๒. บาลีว่า สพฺพตฺถ โสตฺถิ คจฺฉนฺติ แต่เห็นว่าเกินกฎของคณะฉันท์ จึงตัด สพฺ และ ติ ออก.

อันตรธานไป ณ ที่นั้นนั่นเอง." ความที่มงคลสูตรงามในที่สุด เป็นอันพระเถระแสดงแล้วด้วยบาทนี้.

[แก้คำนิคม]

บรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทว่า **อิทํ** นี้ พระเถระ รวบรวมคำแม้ทั้งหมดว่า **"พหู เทวา มนุสฺสา จ"** เป็นต้น. คาถาแรก เทพดากล่าว แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น พระเถระ หมายถึงคาถานั้น ที่พระศาสดา ทรงแสดงแก่ตน จึงกล่าวอย่างนี้.

ได้ยินว่า พระศาสดา ตรัสมงคลสูตรทั้งหมด แก่พระเถระนั้นในวันที่ ๒. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถา[๑] ท่านจึงกล่าวว่า "ครั้นวันที่ ๒ พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกพระอานนทเถระมาแล้ว ตรัสว่า 'อานนท์ คืนนี้ เทพดาองค์หนึ่งมาหาเรา ถามปัญหาเรื่องมงคล, ครั้นแล้ว เราได้กล่าวมงคล ๓๘ ประการเทพดานั้น, อานนท์ เธอจงเรียนมงคลบรรยายนี้ ครั้นเรียนแล้ว จงบอกภิกษุทั้งหลาย."

[สรูปแห่งความมงคลสูตร]

[๖๒๕] บัดนี้ เพื่อความแจ่มชัดแห่งการอบรมญาณในมงคลทั้งปวง พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย[๑] จึงกระทำประมวลความตั้งแต่ต้นไว้ ดังต่อไปนี้. สัตว์เหล่านี้ ผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้ สุขในโลกหน้าและสุขอันเป็นโลกุตระ ละการเสพชนพาลเสีย อาศัยบัณฑิตแล้วบูชาท่านผู้ควรบูชาทั้งหลายอยู่อย่างนี้ อันการอยู่ในประเทศอันสมควร

๑. ป. โช. ขุ. ขุ. ๑๗๑.

และความเป็นผู้มีบุญอันทำไว้แล้วในก่อนตักเตือน ในอันทำกุศลให้เกิดขึ้น ตั้งตนไว้ชอบแล้ว มีอัตภาพอันพาหุสัจจะ ศิลปะ และวินัยประดับแล้ว กล่าววาจาสุภาษิตอันสมควรแก่วินัย ตราบเท่าที่ยังไม่ละภาวะแห่งคฤหัสถ์ ก็ชำระหนี้ค่าหนี้เก่า ด้วยการบำรุงมารดาบิดา ประกอบค่าหนี้ใหม่ ด้วยการสงเคราะห์บุตรและภริยา ถึงความสำเร็จด้วยทรัพย์และธัญญาหารเป็นต้น และความเป็นผู้มีการงานไม่อากูล ยึดสาระแห่งโภคะด้วยทาน และยึดสาระแห่งชีวิต ด้วยการประพฤติธรรม ทำประโยชน์เกื้อกูลชนของตน ด้วยการสงเคราะห์ญาติ และทำประโยชน์เกื้อกูลชนอื่น ด้วยความเป็นผู้มีการงานไม่มีโทษ เว้นการเบียดเบียนผู้อื่น ด้วยการเว้นจากบาป และเว้นการเบียดเบียนตนด้วยการสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ยังธรรมฝ่ายกุศลให้เจริญ ด้วยความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ละเพศคฤหัสถ์เสีย เพราะความเป็นผู้มีกุศลอันเจริญแล้ว แม้ตั้งอยู่ในภาวะแห่งบรรพชิต ก็ยังวัตตสมบัติให้สมบูรณ์ ด้วยความเคารพ ในท่านผู้ควรเคารพมีพระพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า พระอุปัชฌายะ และพระอาจารย์เป็นต้น และด้วยความเจียมตน ละความติดปัจจัยด้วยความสันโดษ ตั้งอยู่ในภูมิสัตบุรุษ ด้วยความเป็นผู้รู้จักอุปการคุณที่ท่านทำแล้ว ละความเป็นผู้มีจิตหดหู่ ด้วยการฟังธรรม ครอบงำอันตรายทั้งปวง ด้วยความอดทน ทำตนให้มีที่พึ่ง ด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย พิจารณาเห็นความประกอบการปฏิบัติ ด้วยการเห็นสมณะ บรรเทาความสงสัย ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ด้วยการสนทนาธรรม ยังสีลวิสุทธิให้ถึงพร้อม ด้วย

ตบะ คือความสำรวมอินทรีย์ ยังจิตตวิสุทธิ และวิสุทธิ ๔ อื่นจากนั้น ให้ถึงพร้อมด้วยพรหมจรรย์คือสมณธรรม บรรลุญาณทัสสนวิสุทธิ อันเป็นปริยายแห่งการเห็นสัจจะด้วยปฏิปทานี้ ทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ที่นับว่าอรหัตผล ซึ่งอริยบุคคลทั้งหลายทำให้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีจิตไม่หวั่นไหว ด้วยโลกธรรมทั้ง ๘ ดุจภูเขาสิเนรุ ไม่สะเทือนด้วยลมและฝนฉะนั้น เป็นผู้ไม่เศร้าโศก ไม่มีกิเลสเพียงดังธุลี มีความเกษม, และเหล่าชนผู้มีความเกษม ย่อมเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง และถึงความสวัสดี (เป็นผู้มีความสวัสดีไป) ในที่ทั้งปวง. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า "**เอตาทิสานิ กตฺวาน ฯ เป ฯ ตนฺเตสํ มงฺคลมุตฺตมํ.**"

พระสูตรนี้ ท่านสังคายนาไว้ใน (อาคต) สถาน ๒ แห่ง คือ ในทุติยวรรค สุตตนิบาต และในขุททกปาฐะ นับเนื่องในขุททก-นิกายแล.

[การแต่งมังคลัตถทีปนี]

[๖๒๖] ก็มังคลัตทีปนีนี้ใด ข้าพเจ้าปฏิญญา
ด้วยถ้อยคำมีประมาณถึงเพียงนี้ ได้นำอรรถอัน
เป็นสาระ เป็นอเนก จากพระไตรปิฎกมาแต่งไว้,
มังคลัตถทีปนีนี้นั้น ก็สำเร็จแล้ว อันวิญญูชนพึงดู
ด้วยดี, เมื่อดูมังคลัตถทีปนีนี้ ก็ได้ความเป็นคน
ฉลาด ในมงคลทั้งปวง.

พระเถระผู้ประเสริฐ (มหาเถระ) ประกอบ

ด้วยนามว่า มงคล มี สิริ ศัพท์ เป็นบทต้น (สิริมงคล) ศิษย์ของท่านพระพุทธวีระ ผู้มีวิจารณญาณ ในพระสูตรอภิธรรมและวินัย มีอุตสาหะรจนามังคลัตถทีปนีนี้ ซึ่งมีอรรถรสน่ายินดียิ่ง.

[๖๒๗] พระมหาเถระ ผู้ซึ่งครูทั้งหลายขนานนามว่า สิริมงคล ผู้อยู่ในสุญญาคาร อันเป็นที่เกิดความเลื่อมใสของคนทั้งหลายผู้มาถึง อันเป็นที่สงัด ในที่คาวุตหนึ่ง เบื้องทักษิณแห่งนวปุระ (เชียงใหม่) ผู้ยินดีในวิเวก มีอุตสาหะมาก ทรงพระไตรปิฎก ประดับด้วยความเชื่อ ความรู้ และความเพียร ปรารถนาความฉลาดเพื่อตนและคนอื่น ๆ แต่งมังคลัตถทีปนีนี้ไว้ เมื่อปีวอก ศักราช ๘๘๖ ใน (รัช) กาลของพระเจ้าราชาธิราช จอมมนุช เป็นผู้ยอดแห่งพระราชาทั้งปวง เป็นราชนัดดาของพระเจ้าราชาทรงพระนามว่า ลกะ ผู้เป็นเจ้าในนวปุระราชธานี (ปรเมนท) ทรงมีศรัทธาอย่างยิ่ง ปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ด้วยประการฉะนี้.

[ปณิธานของท่านผู้แต่ง]

มังคลัตถทีปนีนี้นั้น สำเร็จแล้ว ปราศจากอันตรายฉันใด: ขอความหวังดีอันงามของหมู่สัตว์ทั้งมวลเทียว จงสำเร็จฉันนั้น.

"บุญใดให้ความสุข ซึ่งข้าพเจ้าผู้แต่งมังคลัตถทีปนีนี้ประสพแล้ว, ด้วยบุญของข้าพเจ้านั้น ขอความหวังอันดีของหมู่สัตว์ จงสำเร็จ. ขอสัตว์

๑. จุลศักราช.

ทั้งหลายผู้มีกายอนันต์โดยรอบ ในอนันตจักรวาล จงมีความสุข มีอายุยั่งยืน เห็นแต่กรรมอันเจริญทุกเมื่อ.

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายผู้ใคร่บุญ เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า มีพระธรรมอันเลื่อมใสแล้ว และเลื่อมใสในพระสงฆ์. ขอสัตว์เหล่านั้น อันมีประการอย่างนั้น จงได้ความสำเร็จแห่งความหวังและความพ้นทุกข์.

ส่วนตัวข้าพเจ้า พึงได้ผลอันสูงสุด ที่เข้าใจกันว่า พระอรหัต อันประกอบด้วยคุณทั้งปวง ในภพที่สุด.

เมื่อใดแล พระผู้นายกแห่งโลก พระนามว่าอริยเมตไตรย์ ทรงอุบัติแล้ว, เมื่อนั้น ข้าพเจ้าอยู่เฉพาะพระพักตร์ พึงสดับธรรมนั้นของพระองค์ ครั้นฟังธรรมของพระองค์แล้ว พึงบรรลุผลอย่างยิ่ง ครั้งนั้น ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้ประดับด้วยคุณแม้ทั้งสิ้น.

ถ้าข้าพเจ้าไม่พึงบรรลุผล ในสำนักของพระองค์ ท่องเที่ยวไปในภพน้อยใหญ่ ไม่พึงเสพมิตรชั่ว พึงเสพบุรุษสูงสุดทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่พึงประกอบด้วยทิฏฐิชั่ว พึงประกอบด้วยทิฏฐิดี.

ข้าพเจ้า จงประกอบด้วยคุณธรรมมีทานเป็นต้น เป็นผู้เลื่อมใส อันชาวโลกรู้ดีแล้ว ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้ระลึกชาติได้ มีปัญญามาก อันอะไรให้กำเริบไม่ได้ เปรียบด้วยสาคร ฉลาดในธรรมทั้งปวง ในทุก ๆ ชาติ.

ขอพระสัทธรรม คือ คำสอนของพระโลกนาถ จงรุ่งเรืองตลอดกาลนาน ขอปราณสัตว์ แม้ทุกหมู่เหล่า จงเป็นผู้เลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา.

ขอฝนจงตกในฤดูกาล นำเมทนีดลไปสู่ความมั่งคั่ง จงยังท่อธารให้หลั่งโดยชอบ เลี้ยงรักษาปราณสัตว์ และติณชาติอันกำเนิดจากพื้นภูมิภาคทุกเมื่อ.

มารดาบิดารักษาบุตรน้อยผู้เกิดจากตนเป็นนิตย์ฉันใด ขอพระราชาทั้งหลาย จงทรงรักษาชนโดยธรรม ทุกเมื่อ ฉันนั้นแล.

มังคัลตถทีนี จบบริบูรณ์.

แม้พระนามว่า พุทฺโธ ของพระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ยังเป็นไปในโลกเพียงใด, มังคัลตถทีปนีนั้น เมื่อแสดงนัยแก่เหล่าชนผู้ปรารถนาจะศึกษาจงดำรงอยู่ เพียงนั้น เทอญ.